

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Токсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2019
№ 1
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.К. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ

Рахимов М.И. Ертіс өңірінің табиғи мұралары: киелі нысандар.....	5
Альжаппарова Б.К. Крестьянские восстания в Казахстане на рубеже 1920-х-1930-х гг. (на материалах Абралинского района).....	11
Догалов А.Н., Сейтхожина Д.А., Мустафа Шокай о кооперировании в Туркестанском крае и Кайранбеков Б.О. Казахстане в 20-е – 30-е годы XX века.....	17
Базаров Қ.Т., Алхабекова М.А. Қазақстанның Солтүстік аймағында округтік басқару жүйесіне көшу....	23

ЭКОНОМИКА

Бауэр М.Ш., Бодаухан Қ. Қазақстандағы этникалық көші-қон үдерісінің кейбір мәселелері.....	30
--	----

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Сарсекеев Б.С. Аналитический обзор учебников истории, подготовленных по новой учебной программе.....	38
Мубараков А.М., Еркишева Ж.С. Мектеп математикасы аясында қаржылық есептеулердің элементтерін оқытудың моделі.....	45
Куанбаева Б.У., Шамбилова Г.К., Байниева К.Т. Оқыту үдерісінде тренингтік технологияларды қолдану мәселелері.....	51
Сыздықов Қ.Ә. Тәрбие көзі – табиғат, мақал-мәтелдер бейнесімен.....	58
Volkova L.V., Osparnova Ya.N. Psychological-pedagogical support of the first-year students' adaptation.....	64
Базарбаева К.К. Бейімдеу және сауықтыру әдістерін дене тәрбиесі сабағында қолдану.....	68
Абдыкаликова М.Н. Роль конкурентоспособности в формировании профессионального государственного аппарата в Республике Казахстан.....	72
Аязбаева А.Т., Кенжебаева Т.Б. Мүмкіндігі шектеулі балалары бар отбасымен жүргізілетін жұмыстың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері.....	78
Абдыров А.М., Ибраева К.Ж., Зейнуллина Ж.Р. К вопросу категории «политическая культура» в нормативных документах образования.....	82
Рахимжанова М.М. О научно-теоретических основах экологизации образования студентов.....	89
Дьяченко О.В., Жусупова Р.Ф. Скаффолдинг: определение и применение при проведении интегрированных уроков для студентов неязыковых специальностей... ..	95
Мандыкаева А.Р. Экологиялық білім жағдайында болашақ мамандардың рухани санасын дамытудың психологиялық негіздері.....	101
Саинова Л.А. Развитие системы повышения квалификации педагогов в условиях модернизации образования.....	108
Шаушенова А.Г., Оңғарбаева М.Б., Ерманова Г.Б. ЖОО оқу үрдісінде оқытудың белсенді әдістерін қолдану мәселелері.....	116
Тусупбекова М.Ж., Идрисова М.А., Педагогические условия в обучении английскому языку Смагулова Б.М. на основе андрогического подхода.....	122
Процюк О.А., Ташкеев Д.С., Формирование межличностных отношений в студенческих Трубицкая Л.А., Белькович В.Н. коллективах как один из факторов подготовки будущих специалистов.....	127
Копеева А.С., Уразбаева Г.Т. Основные компоненты коммуникативной культуры будущего социального педагога.....	132

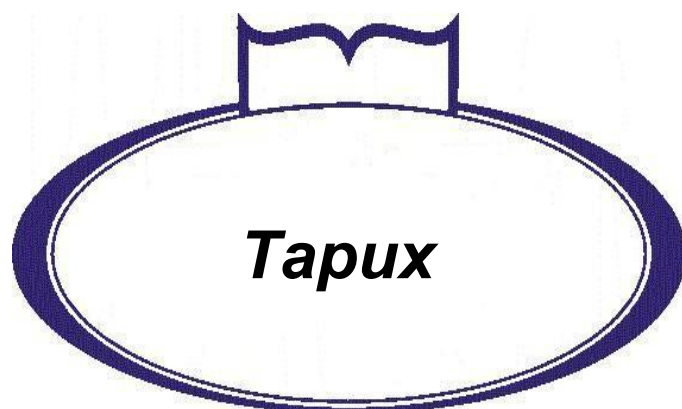
ФИЛОЛОГИЯ

Құсайынова Ж.А. Мәтінаралық байланыстың танымдық аспектісі	138
Таласпаева Ж.С., Хамзина Г.С., Макашева С.М. Қазіргі қазақ поэзиясында «Тәуелсіздік» тақырыбының жырлануы.....	142
Сейітова Ш.Б., Бияров Б.Н., Қазақ топонимдеріндегі қалмақтық сарын (Шығыс Қазақстан Доскеева Ш.А. облысы Тарбағатай ауданының жер-су аттары бойынша).....	149
Төлебаева Қ.Т. Қалихан Алтынбаевтың ақындық әлемі: дәстүр және жалғастық.....	153

Тайманова С. Ә. Оналбаев әңгімелеріндегі адами құндылықтар.....	160
Нұрсұлтанқызы Ж. Тарихи романдардағы қару-жарақ атауларының этномәдени негізі.....	166
Беркінбаева Г.О., Исаева Ж.И. Психология ғылымындағы диалогтің зерттелу жайы.....	171
Жұмай Н. О. Бөкейдің «Бура», «Ардақ» әңгімелерінің тілдік ерекшеліктері және аудармада берілуі.....	178
Құрманғожаева Э.С., Құралқанова Б.Ш., Сатыбалдин А.С. Түркі тілдерін ортақтастырған ұстындар.	185
Алимбаев А.Е. Көне түркі әдеби мұралары – мәңгілік ел идеясының жаршысы.....	190
Султанова С.М. Продуктивные и непродуктивные аффиксы, характеризующие человека, в структуре русского, казахского и английского языков.....	197
Әшірханова Қ.М. Қазақ халық емшілігінің фольклордағы көрінісі.....	202

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

УДК 930:908 (574.25)

Аннотация

Мақала Ертіс өңірінің киелі табиғи ландшафтық нысандарына арналған. Киелі табиғи ландшафт категориясының негізгі түсініктері: ирофания, космогониялық киелі кеңістік, қасиетті орын мағыналары қарастырылады. Түркі мәдени дәстүріндегі «қасиетті» ұғымының ерекшеліктері талданады.

Түйін сөздер: ұлы дала, ертіс өңірі, киелі ландшафт, табиғи мұра, қасиетті кеңістік.

М.И. Рахимов

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

Ертіс өңірінің табиғи мұралары: киелі нысандар

Адамзат өркениеттерінің дамуы барысында әлемде тарихи қалыптасып, зиярат етілетін киелі нысандар бар екені баршаға аян. Бұл қасиетті орындар әрқашан қорғауда болып, қоғамның құрметіне ие болған. Әрбір осындай нысан халықтың энергетикалық әлеуеті, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан даналықтың сарқылмас көзі, рухани күш беретін қазынасы болып бағаланады. Қазіргі жаһандану процесі кезінде қасиетті нысандар халықтар бірегейлігінің белгісіне айналды. Себебі кез келген географиялық, діни немесе басқа негіздерде пайда болған қоғамдық орта өздерінің моральдік, зияткерлік рухани құндылықтар жүйесін құруға ұмтылады.

Киелі нысандардың біріншісіне адам баласы өмір сүретін қоршаған табиғи ортасы (аспан, жер, орман, бұлақ, үңгір, өзен, ағаш, жан-жануарлар т.б.), кеңістіктің қасиеттелінуі негізінде пайда болса, екіншісіне белгілі бір аймақта мекендейтін халықтар тарихында орын алған маңызды оқиғаға байланысты қалыптасқан жерлер кіреді, үшіншісіне адамзат өркениетінің даму кезеңдерінде пайда болған діни-культтік ғибадатханалар (Мысырдағы пирамида, Афинадағы Парфенон, Ватикандағы Әулие Петр соборы, Түркістандағы Қожа Ахмет Йассауи кесенесі т.б.). Бұл қасиетті нысандар түп негізінде сол қоғамның бірегейлік қалқанының формасын қалыптастырады.

Енді ғылыми негізде киелі табиғи ландшафтың зерттелу жолдарын қарастырсақ. Ғылыми бағытта кеңістіктегі нысандардың қасиеттелінуі туралы тарихшы, дінтанушы М. Элиаде «ирофания» терминін қолданысқа енгізді. «грек. *hieré* – қасиетті, *phanie* – көрінісі». Бұл

терминнің мағынасын Элиаде Мирче былай түсіндіреді: «Тас, ағаш, кісі, үй, бұлақ т.б. нысанның адамның дүниетанымында өзге сондай нысандардан ерекшеленіп қасиетке ие болуы ирофания деп аталады. Себебі адам санасында ол нысанды осы дүниеден тыс көрініс түрінде таниды» [1, 14]. Сондықтан ғалым табиғатты тану барысында ақылға сыйымсыз (иррационалды) дүниелердің кеңістікте немесе бір затта көрініс табуын ирофаниялық құбылыс деп түсіндірген.

Қазақ халқының мәдениетінің ішінде киелі жерлерді құрметтеу, зиярат ету дәстүрі ежелден сақталған. Қазақ халқының ирофаниялық құбылысы табиғатпен үйлесімділікте қалыптасқан. Бұл көшпелі өркениеттің өзіне тән қасиеті деп білу керек. Осы туралы Ш. Уәлиханов былай жазады: «Табиғат пен жаратылыстың барлық тосын құбылыстары көрініс берген жерлерді қасиетті деп санайды. Ол жерлерде әулие түнеп кетті немесе болды деп ұғады. Барлық қорғандарды оба дейді, Ол топырақ үйілген төбешіктер. Құлан түздегі сыңарланып өскен ағаш болсын немесе бұтақтары таңғажайып формадағы өсімдіктер болсын, олардың тұрған жері қасиетті деп саналады. Ондай қасиетті жерлерге түнегенде немесе жанынан өтіп бара жатқанда, адамдар шүберек, аттың қылын байлайды, ыдыс-аяқ қойып, әулиеге арнап құрбандыққа мал сояды» [2, 202].

Қимақ заманында Ертіс өзені қасиетті деп есептелген. Гардизи дерегі бойынша: «Кимаки оказывают уважение к этой реке, почитают ее, поклоняются ей и говорят: «Река – бог кимаков» [3, 44]. Яғни өзен түркі халықтарының түсінігінде киелі мағынасына ие болған. Сондықтан қазақ халқының тарихи жадында табиғатты аялау, қастерлеу түсінігі түркілер заманынан мұралық жолымен жалғасын тауып келе жатқан құбылыс.

Табиғи ландшафт ұғымы туралы: Неміс тілінен «Land – жер, shaft - өзара байланысты білдіретін жұрнақ. Тура мағынада – «өңірдің бейнесі». «Ландшафт» термині алғаш IX ғасырда Германияда қолданысқа енгізілген. Сол кезде «Landshaft» - жалпыға ортақ қасиетті жер мағынасын білдірген [4, 24]. Уақыт өте келе терминнің қолданыс аясы кеңейіп, географиялық бағытта пайдаланыла бастаған. С.И. Ожеговтың түсіндірме сөздігінде: Ландшафт - жер бетінің бедері, жердің жалпы түрі мен сипаты деп анықталған [5 422].

Кейіннен бастапқы географиялық «ландшафт» терминімен мағынасы жағынан үйлесімді «мәдени ландшафт», «табиғи ландшафт», «тарихи ландшафт», «киелі ландшафт» терминдері ғылыми қолданысқа алынған. Киелі ландшафт – тарихи, мәдени ландшафттардың аспектісі, қосалқы компоненті болып табылады. Адамзаттың қоршаған табиғи ортаны тану барысында күнге, айға, аспанға, найзағайға, отқа, ағып жатқан өзенге немесе тауға т.б. құбылысқа, затқа «қасиет мазмұнын» беруі, киелендіруі – киелі ландшафт деп аталады. Басқаша айтқанда, киелі ландшафт - бұл рухани адам тәжірибесінен құралған географиялық кеңістік, яғни символдық таңбаланған жер кеңістігі [4, 25].

Табиғатты киелендірудің бір көрінісі ежелгі адамдардың наным-сеніміндегі адам мен табиғат арасындағы байланысты орнату үшін орындалатын мінәжаттық рәсімдерді айтуға болады. Сондай рәсімдердің біріне жартасқа салынған таңбаларды жатқызуға болады. Бұл, ең алдымен, адамдардың күнделікті күнкөріс шаруашылығымен байланысты қалыптасқан. Аңға шығу үшін, жер жыртып, егін еккенде немесе т.б. қажеттіліктерге байланысты табиғаттың сыйына ризалығын таныту арқылы арнайы жартасқа, тасқа белгілерді таңбаласа керек. Мысал ретінде Баянаулада Жасыбай көлінің оң жақ жағалауында «Грот Драверта» деп аталатын қызыл - күрең жосамен жартасқа салынған бейнелерді айтса болады. Суреттерді алғашқы рет ғылыми ортада жариялаған Ресей географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімшесінің өкілі П. Л. Драверт еді. Минерология профессоры 1926 жылы көл жағалауында кездестірген суреттерді «Грот с писаницей на озере Джасыбай в окрестностях Баянаула» мақаласында: «На писаницах можно усмотреть 15 фигур, из них 10 надо признать и отнести к изображениям людей в разных позах, причем три фигуры, несомненно принадлежат мужчинам... Небольшие размеры грота

вряд ли способствовали избранию его для жилища даже одного человека. Свод и стены его отличаются особой чистотой. Скорее всего это было что то вроде капища предназначенного для хранения предметов культа, и рисунки на своде имели, по-видимому, какое-то религиозное или магическое значение. Соседние гроты более обширные и вместительные, могли служить достаточно удобными обиталищами. Своды их сильно закопчены», – деп сипаттайды [6, 232]. Тастарға салынған бояулар туралы Ж.О. Артықбаев: «Тас бетіндегі алқызыл бояумен салынған суреттер әлдекімдер айтып жүрген еріккен аңшылар мен терімшілердің қолынан шыққан туындылардан бөлек, бұл Тәңірі, Көк аспан мен Жарық күнге деген адамның алғашқы ілтипат сезімі. Суреттердің көпшілігі жартастың жоғары жағына, төбесіне салынуы да осыны көрсетсе керек» [7, 39] – деп жазады.

Жалпы қазақ халқында аспан денелерін, табиғи құбылыстарды әсіресе отты ерекше қадірлеген. Ш. Уәлиханов: «Отты әулие (қасиетті) - дейді. Отқа түкіруге немесе шоқты басуға болмайды, қарғысқа ұшырайсын. Жаңа түскен келін киіз үйге кірмес бұрын отқа май құйып, сәлем салып «аруақ разы болсын!» - дейді. Отпен адам емдейді. Жаңа айдың туғанын көрсе, үш рет тағзым жасап, жерден шөпті жұлып үйге әкеліп отқа тастайды. Жұлдыздарды адамның жанына теңейді... . Егер аспаннан аққан жұлдызды көрсе, «менің жұлдызым биікте» деп екі рет аспанға бағытталған қозғалыстар жасайды. Әкеден киіз үйге кіргенде жиі еститінің: «Бүгін бір адамның жан тапсыруы керек». «Қалай?» – «Екі жұлдыз құлады», - дейді» [2, 199-200], деп жазған.

Отырықшы халықтарға қарағанда көшпелілер әлемді айналып жатқан шар түрінде қабылдаған, ал өздерін кең даланы айналған дөңгелек деп түсінген. Көшпелілер үшін кең дала болмыстың ажырамас бөлшегі. Сондықтан табиғатты қасиеттендіру түркілер дүниетанымында – тәңіршілдікке алып келді [8, 17]. Тек тәңіршілдікті діни тұрғыда емес, ашық дүниетанымдық көзқарас деп қарастырған жөн. Табиғатты абстрактылы қасиеттендіру жалпыға ортақ космогоникалық тұрғыдағы әлемнің бейнесін қалыптастырды, яғни Аспан (Тәңірі) және Жер (Жер – Су) киелі үйлесімділігінің негізінде төрт құбылалы ортаңғы – Адамзаттың әлемін қалыптастырған. Аспан мен Жердің жанасу аралығындағы кеңістік түркі жұрты үшін мәңгілік «Ұлы дала» атанды. Сондықтан «Ұлы дала» көшпенділердің алтын бесігі, үйі және мәңгілікке атанатын орны [9, 90].

Қасиетті Сарыарқа, шын мәнінде, түркі әлемінің негізіне айналды. Тек ұғымды географиялық тұрғыда ғана емес, метафизикалық немесе генетикалық тұрғыда қолданған дұрыс. Себебі бұл жерде мұра, дәстүр, өмір салты, дүниетаным, отбасы және тіл барлығы ортақтасып өзіндік мәдени ұлттық кодты танытады.

Ертіс өзені Орта Азиядағы ең үлкен өзендердің қатарына жатады. Ұзындығы 4248 км. құрайды. Ертіс басын Үлкен Алтайдан алады. Зайсан көліне дейін өзен Қара Ертіс деп аталады. Көлден шыққан Ертіс далалық аймақпен Ақ немесе Тынық Ертіс атауымен 300 шақырым бойы ағады. Кейін таулы аймақпен 100 шақырым жылдам ағысқа көшіп, өзен Жылдам Ертіс деп аталады. Өскемен қаласынан Сібір жазығына шығып, Обь бассейніне құйып, Солтүстік Мұзды мұхитына төмендей береді [10, 435].

Ертіс өңірі қасиетті табиғи ландшафттық нысандарға толы. Әр киелі нысанның ел аузында тараған аңыздары сақталған. Әсіресе, Ертіс өңірінің Баянаула өлкесі көркем табиғи сұлулығымен, қасиетті табиғи көркіменен көздің жауын алады. Кезінде Ш.Ш. Уәлиханов Баянауланы: «Баянаула ешқашан малдың жаппай қырылуын білмеген... Мал азығының таусылып ауа райының қолайсыз кездері де төрт түлік жапырақты ағаштардың сабақтарымен қоректеніп қыстан аман – есен шығатын. Сондықтан Баянаула атауы, қалмақша мағынасы «Баян - Ола» - молшылық (жақсы) тау деп бекер қойылмаған» [11, 108]. Ел зердесінде сақталған бір аңыздарға қарағанда осы өңірдің атауы «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» хикаясындағы Баян есімімен қойылған. М.Ж. Көпейұлы Сарыарқа тарихына арналған еңбегінде Ертіс өңірінің топонимдері Баян Сұлу есімімен байланыстырылған: «Өлеңтінің аяғында: «Қараоба», «Сарыоба» деген екі төбе бар. Түбі-тегі қазақ: Қарабай,

Сарыбай деген екі байдың қоныс қылған мекені екен. Сол Сарыбайдың жалғыз қызы Баян сұлудың туған жері Баянаула тауы екен дейді. Туған жері сол болғандықтан, тау аты «Баянаула» аталып қалған. Осы қыздың қарқарасы түсіп қалған жері «Қарқаралы - Қазылық» аталған. Домбырасы мен бет моншағы түсіп қалған жері «Домбыралы», «Моншақты» аталған. Сандығы түсіп қалған жер «Алтынсандық», «Ақшатау» аталған. Өлең айтып, той қылған жері «Өлеңті» аталған. Аттарының шідері түсіп қалған жері «Шідерті» аталған... Қайыр – Сарыарқадағы жер аты – бәрі қазақтың ата – бабасының аттары» [12, 185]. Ақбет пен Нияз тауларының арасында орналасқан Сабындыкөл атауы да Баян сұлудың сабыны көлге түсіп кеткенімен байланыстырылады. Ж. О. Артықбаев пікірінше «Баянауыл» атауы тікелей көне түсінік «Байанамен» байланысып жатқанын жазады. Байана – жер-су иесі, ол адамды, жер бетіндегі аң – құс, ағаш-шөп, т.б. жарылқаушы күш. Жаратушымыз табиғаттың ғажайып сұлу көріністерін барлық аймақтарға бөліп бергенде, соңында қалып қойған бір бөлігі Баянаулаға бұйырған екен деген аңыз да бар [7, 40].

Баянаула тауларында табиғи тастан «жасалған» небір таңғажайып бейнелерді де кездестіреміз. Мысалы, «Ақбет» «Кемпіртас», «Дана - тас», «Ат басы», «Көгершін тау», «Найзатас», «Бүркіт тас», «Екі суыр», «Жылан бас» және т.б. Сонымен қатар тау беті жасыл орманмен көмкеріліп, тастарды жарып шыққан ағаштардың өсіп тұруы да таңқаларлық. Баянауладағы Жасыбай, Сабындыкөл, Торайғыр, Біржан көлдерінің көркін сипаттауға тіл жетпейді.

Баянауылдың бай тарихы, оның бірегей табиғаты, флора мен фаунаның теңдесі жоқ сұлулығы – осы көркем өлкеге барғаннан кейін мәңгі есте қалады. Баянауыл көлдері мен тауларының түрлері таңқаларлық шабыттандырады. Ал қасиетті бұлақтар өлкенің киелі сипатын түсінуді одан әрі күшейтеді.

Торайғыр ауылы маңында орналасқан Әулие бұлақтан сарқырап аққан суы шипалығымен белгілі. Халық ертеден бері бұлақтың шипалығын біліп, оны «Әулиебұлақ» деп атап кеткен. Ел ішінде айықпас дертке шалдығып шаршаған талай адам осынау бастаудың суынан келіп ішіп, осы суға жуынғанда жазылып кетіпті. Шипалы бұлақ жайлы бертінге дейін әфсана әңгіме көп айтылып келеді. Әулиебұлақ түрлі тері аруларына да дауа болады делінген ел арасында.

Бірде батыр екі өкпесі қысып тынысы тарылып жатқанда, осы бұлақтың суын аузына тамызғанда сергіп сала беріпті. Кейін құлан таза айығып, Алланың жерде жаратқан осындай шипалы бұлағына шүкірлік еткен екен деген сарында аңыз әңгімелер көп [13, 432].

Негізі қасиетті бұлақтар қазақ даласында жиі кездеседі және әрбір бұлақ суының құрамы әмбебап ел аузында сақталған аңыздар да біріне бірі ұқсамайды. Мысалы, Шығыс Қазақстан аймағы, Катонқарағай ауданы Берел ауылының солтүстігінде 32 шақырым жерде орналасқан Рахман бұлағы. Ұзындығы 2,6 шақырым, ені 0,6 шақырым, теңіз деңгейінен биіктігі 1,760 м. орналасқан. Рахман қайнарымен байланысты бірнеше аңыз бар. Соның бірі – аңшы Рахманның атымен байланысты. Ерте кезде Алтай тауларының бөктерінде Әбдірахман деген аңшы өмір сүргендігі, оның бір күні жалғыз баласын ертіп аңға шыққандығы. Алдарынан лағын ерткен сыңар мүйізді марал кезіккенде бала көздеп оқ атады. Маралдың лағы жер сүзіп құлап, оның жаралы аяғынан аққан қанды көрген бала шошынып, есінен танғандығы әңгімеленеді. Жақын маңнан судың сылдырын естіген Әбдірахман баласының есін жиғызу үшін су әкелуге кеткенде сол бұлақ басынан жаңағы марал мен лаққа тап болады да, жаралы лақтың бұлақ суы ішіндегі аяғының қаны тоқтап, жарасы жазылғанын көріп аң - таң болады. Бұлақтан жанторсығына қасиетті судан құйып алады да, баласына апарып ішкізеді. Осы кезде бала есін жияды. Әбдірахман ауылға су әкеліп ауру - сырқауларға береді. Осыдан кейін бұлақты «Әбдірахман қайнары», кейіннен «Рахман қайнары» деп атап кеткен [13, 476].

Шығыс Қазақстан аймағымен ағып өтететін Ертістің табиғи ландшафтысы қасиетті нысандарға толы. Әсіресе Алтай - Саян және Тянь-Шань екі ірі тауының торабында жатқан Сауыр – Тарбағатай тау жүйесі. Оның ең биік нүктесі – Мұзтау (3816 м). Жотаның Қазақстан жеріндегі ұзындығы 50 шақырым. Сауырдың шыңдары тегіс және күмбез тәрізді. Сауыр шыңдарынан Зайсан көліне Үлкен Ұласты, Кендерлік, Қарауңгір, Обалы, Теректі, Жеменей, Үйдене өзендері құяды.

Мұзтау – Алтай тау жүйесінің Ресей және Қазақстан жеріндегі ең биік мұздықты шыңы (4506 м). Қатын жотасының шығыс жағын ала, Қазақстан мен Алтай өлкесінің (Ресей) әкімшілік шекарасы маңында жатыр. Ұшар басында Үлкен, Кіші Берел, Меңсу, т.б. мұздықтары бар, бұлардан Қатынсу өзені бастау алады. Мұзтауды қазақтар Ақсүмбі, Ақтайқы деп атаса, алтайлықтар Үч сумер деп атайды. Мұзтаудың атауы таудың басынан аяғына дейін мәңгі қалың қар басып жатқандықтан аталған болар. Алтайлықтар Мұзтауды «Құдайдың мекені», «Ұлы қария» деп айтады. Жер шарының энергетикалық өрісі осы Мұзтауда тоғысқан деген де сенім бар. Ол энергетикалық өріс ғарышпен байланысты, сол арқылы бұл маңайға келген адамдарға Мұзтау күш - қуат беріп, жан сарайын тазартады, денсаулығын түзейді. Осы себепті де Мұзтау – Жер-ананың кіндігі саналады. Мұзтау – ғылыми, мәдени және тәжірибелік тұрғыдан да құнды объект. Бұл жерге жылына жүздеген альпинистер, мыңдаған туристер тоғысады [14, 48]

Зайсан көлі Өскемен қаласынан 458 шақырым қашықтықта орналасқан. Зайсан көлі – 90 млн жыл бұрын пайда болған табиғи ландшафтық нысан. Ұзындығы 105 шақырым, ені 48 шақырым, тереңдігі 6 м. Зайсан көлінің жанында атақты Азия саяхатшыларының жүріп өткен жолы жатыр. Оның атауы «сайхан» (әдемі, әсем) деген моңғол сөзімен, сонымен қатар ойрат тілінде «запасун» (балық) сөзімен байланысты. Нұр - Зайсан, Зайсан - нұр және Заасингор – «ғажайып балықты көл» деген мағына береді. Зайсанның көптеген атауы бар: 280 жыл бұрын – Қызыл - Пу, кейіннен – Корсан, Теңіз. Жұт жылдары қалмақтар Зайсан көлінен балық аулап, аштықтан аман қалған екен. Соған байланысты көлді Нұр - Зайсан, жақсы көл деп атаған. Шығыстың кей тілдерінде әлі күнге дейін басшыларды, қолбасшыларды «Зайсан» деп атайды, «зайсан» сөзі «беруші», «асыраушы» деген мағына береді [14, 474].

Жалпы, Зайсаннан бастау алып Шығыс Қазақстан мен Павлодар аймақтарын жалғайтын Ертіс өңірінде ресми 40-тан аса табиғи ландшафтық киелі нысандар бар. Тек қазіргі таңда көпшілік нысандардың жағдайы мәз емес. Мысалға айтсақ Павлодар аймағы, Май ауданы Ақшимаң жеріндегі Сәтбаев үңгірін жергілікті халық «Әулие үңгір» деп атайды. Демалып, саяхаттап келушілер жабайы суреттер, жазулар салып тастаған. Баянауладағы Грот Драверта да сондай күй кешуде. Ал Ертіс бойындағы мыңжылдық тарихы бар «Қаз қонақ» орынын жыл сайын келушілер қоқыс алаңына айналдырып жібереді. Осындай теріс тенденциялар тарихи киелі нысандарымызды біртіндеп жоюда. Бұл жерлер атадан балаға мұраға беріліп келе жатқан ұлттың қазынасы. Тағылымды істі аманат ретінде қабылдау әр алаш баласының парызы десек, ендігі кезекте осы киелі нысандарымызды сақтау мәселесі тұр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Элиаде М. Священное и мирское. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
- 2 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 – А.: Гл. ред. Каз. сов. энц., 1984. – 432 с.
- 3 Бартольд, 1973 – Бартольд В.В. Извлечения из сочинения Гардизи Зайн аль - Ахбар: прил. к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью, 1893 - 1894 гг.». Т.8. - М., 1973. - С. 23-63.

- 4 Окладникова Е.А. Сакральный ландшафт: теория и эмпирическое исследования. – М.: Изд-во Директ Медиа, 2014. – 230 с.
- 5 Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – 900 с.
- 6 Драверт П. Грот с писаницей на озере Джасыбай в окрестностях Баян-аула //Известия Зап.- Сиб. географического общества, т. 7. – Омск, 1930. - С. 231–234.
- 7 Артыкбаев Ж. О. Байырғы бейнелеу өнерінің абыздық мазмұны (Баянауыл өңірінен табылған ерте замандағы бейнелеу өнерінің туындылары мысалында) // Альманах Мәдениет. Культура. Culture. – Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты, 2018. – 126 с.
- 8 Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: Евразия, 1993. – 79 с.
- 9 Султанова М.Э. К вопросу о природе сакральных пространств и объектов в тюркской мифопоэтической картине мира // Альманах Мәдениет. Культура. Culture. – Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты, 2018. – 126 с.
- 10 Бартольд В.В. Работы по исторической географии. – М., 2002. - 711 с.
- 11 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – А.: Гл. ред. Каз. сов. энц., 1984. – 463 с.
- 12 Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 8 том. - Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2006. – 452 б.
- 13 Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары. – Астана: Фолиант, 2017. – 504 б.
- 14 Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары. – Астана: Фолиант, 2017. – 496 б.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящается сакральным природно-ландшафтным объектам Прииртышья. Рассматриваются основные категории сакрального ландшафта: иерофания, космогоническое сакральное пространство, священное место. Анализируются особенности понятия «сакральное» в тюркской культурной традиции.

RESUME

This article is dedicated to the sacred natural landscape objects of the Irtysh River. The main categories of sacral landscape are considered: hierophany, cosmogonic sacral space, sacred place. The features of the concept of «sacred» in the Turkic cultural tradition are analyzed.

Б.К. Альжаппарова

Евразийский национальный
университет имени Л.Н.Гумилева,
канд. ист. наук, доцент

**Крестьянские
восстания
в Казахстане
на рубеже
1920-х-1930-х гг.
(на материалах
Абралинского района)****Аннотация**

В статье рассматриваются факторы и социальная база крестьянских восстаний, происходивших в Казахстане на рубеже 1920-х-1930-х гг. Исследуются формы и методы борьбы, применявшиеся крестьянами в этот период. Приводится тезис, что локальный характер выступлений, отсутствие единого центра, руководящего движением, недостаточное военно-техническое обеспечение, организованное и жесткое противодействие со стороны силовых структур обусловили поражение мятежников.

Ключевые слова: восстания, крестьянские войны, протест населения, «моральная экономика крестьянства».

Крестьянские выступления или бунты происходили на протяжении всей мировой истории. Примером тому могут служить крестьянские войны в Китае, «рисовые» бунты в Японии, крестьянские восстания в Западной Европе. Крестьян на подобные действия протеста толкали самые различные факторы: нерешенность земельного вопроса, непосильные налоги, отсутствие будущего. Как писал Эрик Хобсбаум, «крестьянское выступление – это протест, ...это выступление не против того, что крестьяне бедны и угнетены, а против того, что они слишком бедны и угнетены» [1, 192].

Как отмечал Джеймс Скотт – автор концепции «моральной экономики крестьянства» как этики выживания, притязания на крестьянские доходы со стороны помещиков или государства никогда не признавались законными, если они распространялись на то, что считалось минимальным зафиксированным уровнем существования. «Крестьян побуждала к бунту чаще недостаточность того, что им оставалось, чем величина того, что у них изымалось» - пишет Дж. Скотт [2, 209].

История крестьянских восстаний в СССР конца 1920-х - начала 1930-х гг. нашла отражение в ряде монографических

исследований зарубежных историков, применявших концепцию «новой социальной истории». В качестве примера можно привести произведение западного историка Линн Виолы «Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления» [3].

Л. Виола изучала формы и методы борьбы и сопротивления крестьянства в СССР в годы коллективизации, исследовала хронологию, динамику и локализацию бунтов и восстаний, придерживалась тезиса, что крестьяне применяли методы ненасильственного сопротивления и вооруженного сопротивления. По утверждению исследователя, пик восстаний пришелся на первую половину 1930-х г. [3, 25]. Историк считает, что целью восстаний против колхозов было не допустить организации колхоза, либо распустить уже существующие, и что антиколхозные бунты всегда сочетались с протестами против раскулачивания и закрытия мечетей.

Исследователь Линн Виола полагает, что протест населения, какую бы форму он ни принимал - завуалированную и непрямую, либо явно оппозиционную и насильственную, - был вызван обоснованным беспокойством крестьян за судьбы их семей, веры и общины. Показателями политической подоплеки волнений периода коллективизации, по мнению Л.Виолы, являлись два аспекта. Во-первых, те требования, которые выдвигали участники бунтов: распустить колхоз или воспрепятствовать его организации, вернуть отобранное зерно и скот, освободить кулаков, защитить церкви. Во-вторых, объекты нападений: партработники, деревенские активисты, правительственные здания и колхозные постройки [3, 112].

По мнению Л.Виолы, выступления периода коллективизации имели политическую подоплеку. Однако, советское правительство, утверждает историк, характеризуя эти выступления, использовало термины «бандит» и «бандитизм». Также, применяя эту терминологию, сталинский режим пытался деполитизировать явление, придать криминальный оттенок самому существованию и деятельности этих групп. [3, 94]. В этой связи Л. Виола приводит выражение Э. Хобсбаума, исследовавшего это явление: «Человека могли считать преступником, если он не делал ничего предосудительного по местным традиционным меркам, однако его действия представлялись таковыми в глазах государства или местных управленцев». Таким образом, ученый предполагает, что явление бандитизма нельзя рассматривать ни как порождение определенной политической конъюнктуры советской эпохи, ни как уголовную деятельность. Скорее его следует считать альтернативной формой крестьянского сопротивления, которая проистекала из традиционной культуры несогласия [3, 95].

Этой точки зрения придерживается также и И. Огайон, утверждающая, что вооруженное сопротивление казахов рубежа 1920-х-1930-х гг. нельзя рассматривать как простой бандитизм и остаточные явления событий 1916 г. и гражданской войны; попытка свергнуть власть не является признаком бандитизма. И. Огайон высказывает точку зрения советской администрации, подразделявшей бандитизм на следующие категории – уголовный, социальный, политический, обычный и считавшей, что деятельность вооруженных отрядов в Казахстане относилась к политическому бандитизму. В то же время И. Огайон утверждает, что формулировка «политический бандитизм» не является точной характеристикой этих событий, так как деятельность вооруженных отрядов могла превратиться в партизанскую войну [5, 177].

В Казахстане в конце 1920-х - начале 1930-х годов, как утверждают отечественные исследователи, произошло более 372 крестьянских выступления, подавленные отрядами ОГПУ. Выступления не обошли стороной и Каркаралинский округ, который, как и другие регионы, испытал на себе негативное воздействие политики коллективизации и оседания.

Одним из факторов, подтолкнувших крестьян Казахстана к протестным выступлениям, являлась политика заготовительных кампаний или реквизиции скота у населения, в процессе реализации которых были повсеместными нарушения законности.

Вместе с тем, массовые жалобы на эти «искривления» и «перегибы» не рассматривались. Например, в 1929-1931 гг. в Абралинском районе крестьяне написали в районный комитет 400 письменных жалоб, не рассмотренных даже формально [4, л.108]. Не случайно, основным требованием выступавших крестьян был возврат незаконно изъятого скота, с которым зачастую связывалась единственная надежда на выживание.

Следующей причиной выступлений стала антирелигиозная политика Советского государства, в частности, закрытие религиозных школ и мечетей, репрессии государства по отношению к мусульманскому духовенству. В Казахстане было введено в действие постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 18 июня 1928 года, запрещающее преподавание мусульманского вероучения, а с 1 июля 1929 г. была прекращена выдача органами власти разрешений на открытие религиозных школ.

Таким образом, повстанческие выступления периода коллективизации в большинстве своем являлись реакцией протеста против государственного произвола со стороны обнищавших, доведенных до отчаяния людей. По этому поводу высказала свою точку зрения Л. Виола: «...открытый бунт совсем не присущ крестьянскому сопротивлению, однако если он все же происходит, то это говорит о необычайном накале накопившейся злобы. Чтобы крестьяне, как и любой подчиненный слой общества, решили прибегнуть к насилию, требовались либо крайняя жестокость, либо полное попустительство со стороны властей» [3, 115].

Необходимо также подчеркнуть, этой точки зрения придерживается и И. Огайон, что деятельность вооруженных отрядов была направлена против представителей власти, независимо от их национальной принадлежности. По мнению И. Огайон, повстанцы выступали против районных администраций, партии и центральной власти, в рядах которых были не только русские, но и казахи [5, 184].

Каков же был социальный состав этих «бандформирований»? Оперативные разведсводки Объединённого Государственного Политического Управления подразделяют их на следующие группы: «крупные баи – индивидуальники», «националистическая интеллигенция аула», «бывшие волостные управители», «авторитетные родовики», «бедняцко-средняцкие слои населения», которые, по мнению представителей ОГПУ, были вовлечены в выступления «главным образом благодаря байско-аксакальской агитации» [4, л.109].

В Каркаралинском округе событием, положившим начало сопротивлению казахов политике коллективизации, являлось выступление в Абралинском районе. Это выступление началось 10 февраля 1931 г. и трансформировалось в массовые волнения, в которых участвовали до 800 человек из разных аулов. Руководителем движения являлся Искак Кемпирбаев, бывший торговец, до выступления работавший инструктором районного потребительского общества (РАЙПО). Искак Кемпирбаев был противником политики сталинского режима, в особенности, проводимой им политики мясозаготовительных кампаний. Об этом свидетельствует его выступление перед крестьянами в феврале 1931 года: «Граждане-повстанцы! Перед нами стоит трудная, но священная задача – свержение советского гнета, возглавляемого одним из грабителей – Сталиным. ... Конфискацией так называемых «крупных байских хозяйств в 1928 г. нанесен первый серьезный удар по экономике Казахстана, положено начало грабёжам, которые нашими передовыми людьми предсказывались задолго раньше. Вы все хорошо помните, что еще в 1928 г. нашими учеными говорилось: «сначала конфискуют «крупного бая», затем отыщут и разорят «мелкого бая», потом возьмутся за «средняка», и наконец и до «бедняка» доберутся.... Советская власть вместе с конфискацией середняцко - бедняцких хозяйств ввела целый ряд так называемых хозяйственно политических кампаний, заготовок, направленных на словах к социализму, а на деле к поголовному разорению. Разве не с достаточной ясностью это вскрывается нынешними мясозаготовками, когда поголовно обложили почти всех бедняков и батраков. Малейшее

возражение – тюрьма, «контрреволюция, расстрел» и т.д.. Можем ли мы дальше покорно бездействовать, тем более, что пожар восстания охватил весь СССР. Бездействовать – это преступление перед Богом и перед казахским народом. Наш долг – бороться беспощадно и решительно до конца» [6, 91].

Социальная база крестьянского выступления была неоднородной и отразила почти все социальные прослойки тогдашнего казахского аула. Но основную часть участников выступления представляли «беднячко-средняцкие» слои населения, так как политика мясозаготовительных кампаний повлияла на ухудшение положения именно середняков и батраков.

В этом бунте принимали также участие советские, партийные и комсомольские работники. Например, в ауле №6 Абралинского района на сторону выступавших крестьян перешла вся партийная организация, руководимая секретарем Сатановым. В ауле №11 в движении участвовала комсомольская организация во главе с секретарем; в двух других аулах выступавшими руководил бывший инспектор районной милиции Бабаханов. Имел тесную связь с участниками выступления и Косаев – инструктор Животноводческого союза, организации, проводившей заготовительные кампании. Косаев являлся одним из вдохновителей движения, он убеждал людей в том, что если они объединятся и будут в широком масштабе бороться против заготовительных кампаний, то правительство вынуждено будет их отменить, так как «с массовым движением оно ничего не сделает». Косаев наивно полагал, что государство не осмелится применить военные репрессивные меры против участников выступления [4, л.112].

Протестные действия крестьян выражались в арестах аульных «бельсенды», партийных и советских работников, в возврате владельцам «обобщественного колхозного скота», в разгроме заготовительных пунктов, аульных советов, скотобоен, семенного фонда, животноводческих товариществ.

Для подавления этих волнений были направлены оперативные отряды ОГПУ, руководимые Чупиным и Икрусалимовым. В эти районы для руководства деятельностью партийных работников был также направлен представитель Казахского Центрального исполнительного комитета Масанов. Масанов был противником военного силового подавления выступления и характеризовал это «бандформирование» следующим образом: «Это не банда, а взволновавшееся население, которое ничего опасного из себя не представляет» [4, л.113]. Именно поэтому как представитель правительства, Масанов приказал оперативнику Чупину не применять военные репрессивные меры в отношении участников движения. Затем Масанов вступил в длительные переговоры с руководителями «банды». После этого повстанцы разоружили и разогнали отряд Джамалетдинова. В результате в их руки попало двадцать винтовок с боеприпасами.

Несмотря на это, Масанов и в дальнейшем настаивал на необходимости заключить договор о гарантировании амнистии участникам выступлений, в том числе и их руководителям. Он называл это движение – выступлением трудящихся, произошедшим «на почве перегибов при мясозаготовках». Поэтому Масанов потребовал от оперативника Чупина, имевшего приказ ПП ОГПУ о вооруженной ликвидации банды, воздержаться от применения оружия. Однако Чупин, подчинясь приказам Полномочного представительства ОГПУ, применил военные репрессивные меры.

Из внеочередной Оперативной разведсводки Особого отдела ПП ОГПУ от 27 марта 1931г.: «Основное ядро банды было ликвидировано отрядами Чупина и Икрусалимова 19 марта. При этом было убито 37 человек, захвачено в плен 30, бежало в направлении Чубартау - 20. 20 марта отрядом Икрусалимова из этих двадцати было убито девять и захвачено в плен четверо. 21 марта отряд Икрусалимова настиг бежавших главарей Искака и Ибрая Кемпирбаевых. Кемпирбаев Искак был захвачен в плен в состоянии тяжелого ранения, его брат Кемпирбаев Ибрай был убит» [4, л.113].

После подавления выступлений в Абралинском районе была создана специальная комиссия, объединившая сотрудников Народного Комиссариата Рабоче-крестьянской инспекции. Данная комиссия, которую возглавил Чимбулатов, занималась расследованием причин этого выступления. Комиссия пришла к выводу, что основной причиной крестьянского выступления была политика мясозаготовительных кампаний. Решением комиссии были исключены из партии инструктор районного комитета ВКП (б) Конарбаев, председатель районного исполнительного комитета Аужанов, инструктор по агитационной работе Ермеков, уполномоченный Объединённого Государственного Политического Управления по Абралинскому району – Джамалетдинов. Джамалетдинов был исключён из партии, как отмечают архивные материалы, «за классовые извращения скотозаготовок», за то, что перенёс тяжесть заготовительных кампаний на бедные хозяйства [7, л.22].

Подавление выступлений в Абралинском районе происходило одновременно и параллельно с «ликвидацией бандформирований» в Шингизстауском районе. Спецсводки Особого отделения Полномочного Представительства ОГПУ констатировали: «Всего за время операций в этих двух районах было уничтожено 4 «банды», убито 114, ранено 76, захвачено в боях 300 и изъято 487 бандучастников, захвачено и отобрано 87 экземпляров огнестрельного оружия, в том числе 48 трехлинейных винтовки и нагана» [4, л.112].

Как же финансировались в те годы операции по подавлению крестьянских выступлений? В 1929-1930 гг. различные суммы на эту оперативную работу «по ликвидации бандитизма» выдавались правительством Казахстана. В связи с возрастанием масштабов волнений, стали выдаваться средства и на содержание личного состава органов ОГПУ. Вместе с тем, в аналогичных целях стали финансироваться и окружные исполкомы, районные и окружные отделения ОГПУ. По неполным данным, в 1929-1930 было отпущено в общей сложности, 281 тыс. 775 рублей. Этих денег оказалось недостаточно для органов ОГПУ в Казахстане, поэтому Казахский Совет народных комиссаров принял особое постановление от 22 октября 1930 года о создании в Народном комиссариате финансов еще одной структуры - Особого фонда для оперативных целей органов ОГПУ [7, л.75].

Именно тогда Полномочное представительство ОГПУ в Казахстане, подчинявшееся только Центру, потребовало от казахстанского правительства передать в Особый фонд на так называемые «оперативные цели», дополнительно еще 300 тыс. рублей. Помимо этого Полномочное Представительство ОГПУ потребовало включить в «целевые расходы» на приобретение оружия для 80 районов еще 20 тыс. рублей. Эти требования были реализованы на практике, что привело к усилению репрессивных функций государства [7, л.75].

Таким образом, локальный характер выступлений, отсутствие единого центра, руководящего движением, недостаточное военно-техническое обеспечение, организованное и жесткое противодействие со стороны силовых структур обусловили поражение мятежников. Усиление репрессивной мощи государства стало сдерживающим фактором в попытках оппозиционных выступлений против существующей власти. Эта одна из причин того, почему эти выступления не имели место в дальнейшем.

Итак, в 1931 году районы Центрального Казахстана были охвачены вооруженными выступлениями, направленными против политики сталинского режима в социально-экономической и политической сферах жизни общества.

Разрушение традиционного хозяйства казахов повлекло за собой тяжелые социально-экономические и политические последствия. Социально-экономические последствия выразились в крупномасштабном голоде и откочёвках, охвативших Центральный Казахстан в конце 20-х-начале 30-х годов XX века. Политические последствия проявили себя во внутренней политической нестабильности и протестных выступлениях против политики сталинского режима.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Скотт Дж. Моральная экономика крестьянства как этика выживания // Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире. Пер. с англ. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – С.202-210.
- 2 Хобсбаум Э. Разбой как социальное явление // Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире / пер. с англ. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – С. 289-291.
- 3 Линн Виола. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. – М.: Росспэн, 2010. – 364 с.
- 4 АП РК, ф.141, оп.1, д.5049.
- 5 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения. (1928-1945 гг.). - Алматы, 2007.
- 6 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: «Арыс-Қазақстан», 1998. - 428 с.
- 7 АП РК, ф.719, оп.5, д.165.

ТҮЙІН

Мақалада 1920-1930 тоғысында Қазақстанда өткен шаруа көтерілістерінің әлеуметтік негізі және факторлары, шаруалардың осы кезеңде қолданған күрес нысандары мен әдістері зерттеледі. Бір орталықтың, техникалық қолдаудың болмауы және құқық қорғау органдары тарапынан ұйымдастырылған қатты қарсылық көтерілісшілерді жеңіліске әкелді деген тезис қарастырылады.

RESUME

The author of the article considers factors and social base of peasant rebellions that took place in Kazakhstan at the turn of the 1920s-1930s. The forms and methods of struggle applied by peasants during this period are investigated. The thesis is held that the local character of the speeches, the absence of a single center leading the movement, insufficient military and technical support, organized and rigid opposition from the power structures led to the defeat of the rebels.

УДК 330.818

А.Н. Догалов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. экон. наук, доцент

Д.А. Сейтхожина

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. экон. наук, доцент

Б.О. Кайранбеков

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. экон. наук, доцент

Мустафа Шокай о кооперировании в Туркестанском крае и Казахстане в 20-е – 30-е годы XX века

Аннотация

Публикация 12 томного издания ранее не опубликованных на родине трудов Мустафы Шокая, на наш взгляд, позволит значительно обогатить историю экономической мысли Казахстана.

В центре внимания исследования Мустафы Шокая всегда были социально-экономические проблемы в период коллективизации крестьянских хозяйств и, особенно, в Казахстане и Туркестанском крае. В статье представлен анализ его научных и публицистических работ, посвященных процессу коллективизации в данных регионах.

Ключевые слова: коллективизация, крестьянское хозяйство, сельское хозяйство, реформа, колхоз, доход, животноводство, аренда.

Находясь в эмиграции, представляющий интересы казахского народа и партии Алаш в дальнем зарубежье Мустафа Шокай (1889-1941 гг., выпускник юридического факультета Санкт-Петербургского университета, выдающийся государственный и общественный деятель, ученый, публицист) проявлял значительный интерес к политическим, социально-экономическим процессам, происходившим в Туркестанском крае в 20-30 годы XX в.

Особое место среди его научных изысканий и опубликованных работ по социально-экономическим проблемам занимает всестороннее исследование процесса коллективизации в аграрном секторе среднеазиатских республик и Казахстана в 20-30-ые годы прошлого столетия и ее катастрофически губительных последствий для коренного населения этих территорий. По данным проблемам им был опубликован ряд научных трудов и публицистических статей.

Коллективизация крестьянских хозяйств в Советском Союзе, по глубокому убеждению Мустафы Шокая, должна была осуществляться поэтапно: от низших форм к высшим формам. При этом она должна была обязательно проходить на основе добровольности и с обязательным учетом местных особенностей и условий [1, 405-406; 2, 113-118].

По поводу особенностей хозяйствования коренного сельского населения Великой степи он писал следующее: «Я отнюдь не являюсь защитником незыблемости исторически сложившегося уклада жизни вообще, и если, в качестве аргументов против советских методов разрешения киргизского (казахского – А.Д.) вопроса, ссылаясь на некоторые исторически сложившиеся стороны киргизской жизни ...», то это происходило потому, что «несложное хозяйство, в котором главнейшую роль играет близкое к первобытному скотоводство, при относительно слабом развитии земледелия и полном отсутствии фабрично-заводской промышленности исключало необходимость (если даже стать на точку зрения большевиков) тех методов, которые практиковались большевиками в России» [3, 164, 155].

Касаясь истории возникновения советской формы коллективизации, Мустафа Шокай отмечал следующие моменты: «Мысль о введении в Сов[етской] России «коллективизации сельского хозяйства» («колхоз») принадлежит Л. Троцкому. За это он был объявлен еще не врагом советской власти, а только лишь врагом сталинской политики. Потом, после удаления Л. Троцкого из Сов[етской] России, Сталин воспринял его «вредную идею» и начал сам проводить «коллективизацию». По началу «коллективизация» должна была быть только «добровольной», то есть только добровольно выразившие желание могли составить между собою «коллективные хозяйства». Таких «добровольцев» оказалось весьма мало. Тогда прибегли к принудительной «коллективизации» и начали всех гуртом загонять в «колхозы». Дошло до того, что местами «коллективизировали» и домашние вещи – одежду, постельные принадлежности, котлы и приступили даже к описи... жен!» [4, 50-55].

Принудительная коллективизация, как показала история впоследствии, не только не дала положительных результатов, но и нанесла значительный урон сельскохозяйственному производству советского государства. Миллионы людей стали жертвами столь пагубной реформы в аграрном секторе.

Именно в период проведения коллективизации в Советском Союзе Мустафа Шокай решительно выступал против использовавшихся форм и методов проводившей реформы. Находясь в эмиграции, он на основе опубликованных в советских печатных органах материалов и официальных данных статистических органов СССР, глубоко анализировал процесс проведения коллективизации и выявлял всю ее пагубность. Так, например, он отмечал, что «колхозы, согласно пятилетке, должны были быть добровольными объединениями крестьянства, стать оплотом советской власти в стране, обогатить народ и всю страну, завалив их продуктами сельского хозяйства. Ни одно из этих перечисленных условий не было выполнено. В колхозы загоняли силою. При колхозах народ голодает так, как никогда. Вместо предполагаемого оплота, колхозы стали настоящим могильщиком советской власти. Отсюда и возникла борьба советского правительства за «чистку колхозов от нежелательных элементов» [2, 117].

«С колхозами у большевиков все что-то не ладится. То нарушается именуемый «железным законом» – «сталинский колхозный устав», то разбазаривается «золотой фонд» колхозного хозяйства. Невозможно даже перечислить, сколько раз пришлось вносить «поправки» в «сталинский устав» или даже вовсе видоизменять его, при этом трудно разобраться «кто именно больше всего нарушает колхозный устав: колхозники ли или само советское правительство» [4, 50].

Анализируя причины провалов процесса коллективизации в начальном периоде ее осуществления, проницательный Мустафа Шокай делает следующие важные выводы: «Большевики добились своего. Местами коллективизировано было все 100% крестьянского хозяйства: *ни клочка своей земли, ни своего скота*. Но результаты получились как раз обратные тому, чего ожидали большевики: «коллективизированный» скот уничтожался нещадно, «коллективизированная» земля перестала давать урожай. ...

Люди гибли тысячами и миллионами. Результаты этого голода мы видим теперь по данным последней советской переписи (см. «Яш Туркестан», №115)» [4, 51].

Советская власть после катастрофического провала социально-экономических реформ по коллективизации крестьянских хозяйств предприняла ряд срочных административно-директивных мер по искоренению допущенных ошибок в аграрном секторе. По этому поводу Мустафа Шокай в статье «На колхозном фронте» критически отмечал, что «пришлось изменить «железный закон» – «сталинский колхозный устав» в сторону некоторого облегчения. Запрещена была «стоцентная коллективизация» посевов зерна и овощей. Дали разрешение на так называемое усадебное хозяйство, то есть крестьяне имели право на частную собственность на небольшой клочок (максимум в полгектара) земли у своего дома и на некоторое, самое незначительное, количество домашнего скота. И это бесспорное свидетельство краха безоглядной «колхозной системы» большевики и их наемные агенты стали выдавать за ее успех» [4, 51-52].

Далее в данной статье указывается, что «началась настоящая борьба между хоть и крошечным, но своим собственным хозяйством, которое крестьяне должны были обрабатывать своими руками, и мощным «колхозом», снабженным самыми усовершенствованными земледельческими машинами [4, 52].

По его убеждению, в этой экономической битве «победа останется за своим маленьким хозяйством, доходы от которого целиком оставались в руках самого крестьянина, сомневаться было нельзя» [4, 52]. Исторические факты наглядно подтверждают абсолютную правильность данного утверждения, т.е. так оно случилось.

В связи с этими негативными обстоятельствами правительство Советского Союза, как отмечает автор статьи, срочно «прибегло к мерам борьбы против карликового частного крестьянского хозяйства и ввело особый налог на лошадь. Крестьяне вынуждены были передать имеющиеся у них «лишние лошади» колхозам и приступили к обработке своего клочка земли вручную. Это привело к *уменьшению числа трудодней в колхозах*, и советское правительство издает декрет об обязательном минимуме трудодней. Очевидно, и эта мера, принятая в мае этого года, признается недостаточной для победы колхозной системы над крошечным частным приусадебным крестьянским хозяйством, и большевики прибегают к сокращению, во-первых, размеров и без того маленького приусадебного участка и, во-вторых, к запрещению передавать колхозную землю крестьянам в аренду» [4, 52].

Отмечая особенности процесса коллективизации в Туркестанском крае, он объективно и с горечью указывал на то, что «особенно усердствовали большевистские головотяпы у нас в Туркестане и Казахстане, и Сталин был вынужден написать свое знаменитое «Головокружение от успехов» [4, 51].

После выхода данной статьи были срочно проведены партийные конференции и собрания в среднеазиатских республиках и Казахстане, где в ходе обсуждения процесса коллективизации было выявлено множество негативных фактов и был принят ряд устрашающих мер по их устранению. Об этом в своих статьях Мустафа Шокай говорит следующее: «Об ошибках говорил и Голощекин в Алма-Ата, и Аронштам в Ашхабаде. Между тем все эти типы в свое время, восемь месяцев тому назад, никаких ошибок не допускали и не разрешали никому о них заикнуться. В частности, мы приводили на страницах «ЯШ ТУРКЕСТАНА», как этот самый «московский туркмен» Аронштам угрожал обвинением в контрреволюционности коммунистам из настоящих туркестанских туркмен за их заявление о неприменимости московских директив «перепрыгнуть через низшие формы коллективизации прямо к высшим» и о необходимости считаться с местными особенностями» [1, 405].

Далее, в своих трудах он неоднократно отмечал то, что вся ответственность за совершенные ошибки и перегибы в процессе коллективизации в Туркестанском крае и Казахстане была возложена на местные партийные и исполнительные органы.

Соответственно, со стороны сталинского диктаторского режима против работников указанных учреждений были приняты репрессивные меры – «...московские большевики принялись за аресты строго и слепо выполнявших их собственные директивы мелких сошек вроде секретарей райкомов...» [2, 118].

Страх перед сталинским репрессивным режимом не позволял в тот период основной массе руководящих работников партийных и советских органов в Казахстане выражать свое несогласие с проводимыми в республике в тот период социально-экономическими реформами в сельской местности. Анализируя это обстоятельство, Мустафа Шокай отмечал следующее. Во-первых, «в «Энбекши Казахе» теперь, после партийной конференции, пишут, что многие коммунисты из казахов боялись в свое время указать на вред от жесткого применения к казахским условиям московской «генеральной линии». Да и сама редакция этой газеты, оказывается, боялась печатать на своих страницах поступавшие с мест сообщения о губительных последствиях насильственной коллективизации» [1, 405].

Во-вторых, «об ошибках заговорили уже после, когда в разных частях Туркестана стали проявляться угрожающие симптомы открытого восстания» [1, 405].

В-третьих, «каковы реальные результаты осознанных ныне «политических ошибок» партийного руководства?» [1, том 4, 405].

Так, например, он указывает на, что «в Казахстане количество скота уменьшилось на одну треть. ... Об этом говорил Иса-оглы (Исаев – А.Д.) Ораз в Алма-Ата [1, 405].

В-четвертых, «Иса-оглы, конечно, не может высказать никаких сомнений в том, что «действительное развитие животноводства возможно только на основе массовой коллективизации». Но, убедившись в «отрицательных результатах» этой ленинской теории, он высказал здравую мысль, которую мы должны зафиксировать на страницах нашего журнала.

Иса-Оглы говорит:

– Предпосылок для массовой коллективизации в наших животноводческих районах еще нет» [1, с. 405].

В-пятых, «как видите, и Иса-оглы, вернейший агент красной московской диктатуры, перешел сам на позицию Исмаила Садвакас-оглы (Смагул Садуакасов – А.Д.). Ведь Исмаил тоже приемлет теоретические положения ленинизма, но считает, что «предпосылок» для применения ленинизма в казахских условиях нет. Исмаил за это причислен в агенты буржуазии. Ораз тоже, значит, одной ногой стоит на позиции «степной буржуазии»...» [1, 406].

Для развития колхозного производства в Казахстане, по мнению руководителей партийных органов республики, должно было сыграть изданное постановление советского правительства «О мероприятиях по развитию общественного животноводства в колхозах», принятое 8 июля 1939 года.

Иного мнения по этому вопросу придерживался Мустафа Шокай. «Разве «общественное животноводство в колхозах» не доведено было до крайних пределов уже ранее существовавшими законами и особыми мероприятиями советского правительства? – вопрошает он. По цифровым данным, по количеству имеющегося в колхозах поголовья скота, - писал он, - казалось бы, «общественное животноводство в колхозах» уже более не нуждается ни в каких особых поощрительных мерах» [4, 13].

В подтверждение своих мыслей он приводит следующие данные из официальных печатных органов: «Ведь вот у нас в Туркестане, где, сравнительно с другими частями Советского Союза, имеется большее число единоличников, количество имеющегося у них скота, например, в казахстанской части, равно всего лишь 0,8% (то есть менее одного процента) из общего количества поголовья в стране ... Почти весь скот находится в совхозах, колхозах и весьма незначительное только количество в «личном владении у колхозников». Так в чем же дело?» [4, 14]

По этому поводу, основываясь на конкретные факты из средств массовой информации СССР, решений партийных органов, постановлений правительства и других исполнительных, и статистических органов, *Мустафа Шокай* дает следующее разъяснение: «Дело в том, что с «общественным животноводством в колхозах» происходит то же самое, что и с «общественным земледельческим хозяйством». Другими словами, *при огромном количестве своем совхозный и колхозный скот не дает той выгоды, которая требуется для советского государства*: колхозные коровы не дают достаточного количества молока, а из колхозного молока не получается достаточного количества масла; колхозные овцы не дают необходимого количества шерсти и т.д. и т.д...» [4, 14].

На основе такого анализа он выявляет то, что многие колхозы в Туркестанском крае, в том числе и в Казахстане, не имеют животноводческих ферм. Так, например, указывает он, «колхозов без животноводческих ферм имеется в Актюбинской обл. – 13%, в Киргизстане – 45%, а в Таджикистане даже 62% (то есть почти две трети) всех колхозов. В ряде колхозов имеются одни виды животноводческих ферм и отсутствуют другие виды» [4, 14].

Все вышеизложенное об отношении выдающегося сына казахского народа Мустафы Шокая к процессу коллективизации в СССР, в целом, и в республиках Средней Азии и Казахстане – в частности, на наш взгляд, можно подытожить следующими его словами: «В основе своей гибельная для Туркестана политика коллективизации стараниями Голощекина и его товарищей превратилась в Казахстане в подлинное кладбище народного достояния. Гибель скота и гибель кочевого и полукочевого казахского населения, насильственно и без должных предварительных мероприятий переводившегося в оседлость и загнанного в колхозы» [2, 189].

Исторические материалы рассматриваемого периода, опубликованные после обретения независимости Казахстана, свидетельствуют о правоте социально-экономических взглядов Мустафы Шокая в оценке процесса коллективизации в Советском Союзе и, особенно, в Казахстане и Туркестанском крае.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Шокай Мустафа. На партийных съездах Туркестана // Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. 4 том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012.
- 2 Шокай Мустафа. Туркестан перед второй пятилеткой // Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. 7 том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013.
- 3 Шокай Мустафа. Советская власть и киргизы // Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. том 2. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012.
- 4 Шокай Мустафа. На колхозном фронте // Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. 11 том. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014.

ТҮЙІН

Мұстафа Шоқайдың бұдан бұрын өз отанында жарияланбаған 12 томдық туындыдан тұратын еңбектері, біздің пікірімізше, Қазақстанның экономикалық ойлар тарихын маңызды түрде байыта түседі.

Мұстафа Шоқайдың зерттеулерінде әсіресе, Қазақстан мен Түркістан өлкесінде жүргізілген шаруалар шаруашылықтарын ұжымдастыру кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық мәселелер әрқашанда басты назарында болды. Мақалада оның осы өлкелерде ұжымдастыру үдерісіне арналған ғылыми және публицистикалық жұмыстарына талдау жүргізілген.

RESUME

Publication of the 12-volume edition of the previously unpublished works of Mustafa Shokay, in our opinion, will significantly enrich the history of economic thought in Kazakhstan.

The focus of Mustafa Shokay's research has always been on socio-economic problems during the period of collectivization of peasant farms and especially in Kazakhstan and the Turkestan region. The article presents the analysis of his scientific and journalistic works devoted to the process of collectivization regions.

Қ.Т. Базаров

Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

М.А. Алхабекова

Ш. Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
магистрант

Қазақстанның Солтүстік аймағында округтік басқару жүйесіне көшу

Аннотация

Берілген мақалада Қазақстанның Ақмола облысындағы әкімшілік-территориалдық құрылысының құрылымдық өзгерістері, сондай-ақ территориалдық реформалардың себептері, әкімшілік-территориалдық бірліктердің қалыптасуы мен аудандастыру мәселесінің басқа да аспектілері қарастырылған. Аталған процестің негізгі кезеңдері анықталып, мақсаты мен нәтижесі жан-жақты талданған.

Түйін сөздер: Ресей империясы, Кеңес үкіметі, әкімшілік-территориалдық реформалар, округтік басқару жүйесі, округ, аудан, Ақмола округі, Петропавл округі, Солтүстік Қазақстан.

Объективті ғылыми зерттеулерді, мұрағат құжаттарын терең талдауды, жан-жақты зерттеуді талап ететін әкімшілік-территориалдық бөлініс жүйесі ХХ ғасырдың 20-жж. едәуір өзгерістерге ұшырап, отандық тарих ғылымының өзекті проблемасына айналды. Бұл өзгерістер аудандарды тарату, біріктіру және атауларын өзгерту, оларды қалпына келтіру, әкімшілік орталықтарын көшіру, әкімшілік-территориалдық бірліктердің, поселкелердің, елді мекендердің, округтардың атауын өзгерту ретінде көрініс тапты. Дәл осы кезеңнен бастап Қазақстандағы ұжымдастырудың жаңа көзқарасты проблемалары идеологиялық шектеулерлерден тыс қалыптаса бастады.

Жиырмамыншы жылдар кезінде кеңестік мемлекет елді индустрияландыру мәселесіне ерекше назар аудара отырып, кешенді әлеуметтік-экономикалық реформалар жүргізді. Осы кезеңде әкімшілік бағыныста, аумақтық құрылымда ұлттық топонимиканы қайта дамытуға байланысты әкімшілік-аумақтық бірліктердің атауларын бастапқы тарихи-географиялық атауларымен қайта атау, облыстың елді-мекендерінің атауларын өзгерту істері орын алды.

Осылайша, Ресей империясы кезінде әкімшілік-аумақтық бөлініс әкімшілік-аумақтық бірліктерді кенейту және ықшамдау түрінде бірнеше рет өзгерді.

Қазақстанда 1928 жылға дейін болған губерниялық және уездік басқару жүйесінің түп тамыры сонау революцияға дейін жетті.

Көлемі 3 млн. км² жуық Қазақстан территориясы 6 губерния, 2 округке бөлінді. Әрбір губернияның территориясы орташа есеппен 0.5 млн. км² құрады. Көлемі ең үлкен уезд 60-80 мың км², 150 мың тұрғынды құрады. Болыстардың территориясы 10 мың км²-тан асты. Осындай үлкен көлемді территорияда губерния мен уездер, уездер мен болыстардың арақашықтығы 500 км-ді құрады. Ал сол кезде республикада өңірлердің өзара байланысу мүмкіндігі өте нашар болды. Осындай жағдайда әкімшілік-территориялық құрылысты әрі қарай жүргізу жергілікті кеңестердің мәдени-тәрбиелік және шаруашылық жағынан дамуына тежеу болды.

КСРО (Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы) тарихында 20-30-шы жылдар кең ауқымды жаңғырту процестерінің кезеңі болды. Елді одан әрі біріктіру мақсатында жаңа әкімшілік-аумақтық бөлініс ойластырылып, енгізілді. 1927 жылдың соңынан бастап жаңа әкімшілік-территориалдық құрылыс басталды. Жаңа әкімшілік-территориалдық жүйені ұйымдастыру үкіметтің орталық органының арнайы әзірлеген жоспары негізінде жүргізілді. Оны талқылап, нақты ұсыныстар әзірлеу, мұқият талдау жұмыстарына ҚазОАКжанындағы әкімшілік комиссиядан басқа, Мемлекеттік жоспар және Қазақ Республикасының үкіметі жанындағы Еңбекті қорғау жөніндегі кеңес сияқты органдар қатыстырылды. Сонымен, ҚазАКСР-ін (Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы) аудандастыру туралы БОАК (Бүкілодақтық атқару комитеті) президиумының қаулысымен ҚазАКСР 6-шақырылымының ОАК-нің (Орталық атқару комитетінің) 2 және 3 сессиясында қолданыстағы әкімшілік-территориалдық бөліністі жою туралы қаулы бекітілді. 1928 жылы жаңа құрылым - округтік жүйе енгізілді. Қазақстан аумағында 195 ауданнан тұратын 13 округ құрылды [1, 3].

Округтік басқару жүйесіне көшу кезеңінде Ақмола губерниясының экономикалық құрылымы нашар, елді-мекендер бір-бірінен алшақ болды. Әкімшілік бөліністегі Ақмола губерниясының жалпы ауданы Жерге орналастыру бойынша губерниялық бөлімнің мәліметтері бойынша 46.565.117.78 десятина болған. Аумағы 4 уезге, 59 болысқа бөлінді, олардың 27-сі қазақ және 32-сі орыстардан құралды. Болыстар жалпы саны 643-ті құрайтын селолық кеңестер мен ауылдық кеңестерге бөлінді, оның ішінде 165 ауылдық кеңес қазақтардан құралды. 1925 жылғы губерниялық статистикалық бюроның деректері бойынша губерния халқы 1.064.191 адамға жетті, соның ішінде: қала халқы - 66.944 адам, немесе 6,2% - ға, ауыл тұрғындары - 997.242 адам, немесе 93,8% [2, 3].

ҚазАКСР ХКК (Халық комиссарлар кеңесі) 1928 жылғы 27 мамырдағы қаулысымен губерниялық органдарды округке ауыстыру, уездік және болыстық органдарды жою қажет болды.

Жоғарыда көрсетілген құжаттарға сәйкес 1928 жылғы 2 шілдеде Ақмола губерниялық атқару комитетінің президиумы губерниялық органдарды округке ауыстыру үшін келесідей шешім қабылдады: "8 шілдедегі губерниялық атқару комитеті пленумының шақырылымында, уездік және болыстық органдарды жою тәртібі мен мерзімдері туралы" [3, 98 п.]. Пленум губерниялық атқару комитетінің өкілдері арасынан аудандық ұйымдастырушы бюросының төрағасын бекітті. Уездік атқару комитетінен бюроның құрамына бес мүшеден енді. Аудандық ұйымдастырушылық бюро мүшелерінің жеке құрамы округтік атқару комитеті президиумымен тиісті уездік атқарушы комитеттер ұсынған тізімдер бойынша бекітілді. 1928 ж. 1 қыркүйекте ҚазОАК-тің шешімімен губерниялық мекемелерді аудандар мен басқа да құрылымдарға көшіру кезеңі басталды.

Пленумның тапсырмасы бойынша, мысалы Петропавл округінде, болыстық атқару комитеттері 1928 жылы 30 шілдеде, ал уездік - 10 тамызда таратылды. Болыстық органдардың аудандық басқару жүйесіне көшуін халық арасында кеңінен насихаттау мақсатында ауылдық, селолық, және болыстық ұйымдарда аудандық кеңес жүргізілді. Жалпы басшылық және аудандастыру барысын бақылау үшін әр ауданға бір-бірден

жауапты қызметкерлер жіберілді. Петропавл округінде округтарға көшуді жүзеге асыру бойынша басшылық ету жұмысы Ақмола уездік атқару комитетіне тапсырылды.

Әкімшілік-территориалдық аудандастырудың жобасы жан-жақты мұқият тексеріліп, 1928 ж. 17 қаңтарда Қазақ АКСР-ң 6-шақырылымының ОАК 2-сессиясында қабылданды. Қазақстан территориясында 13 округ, 180 аудан құрылды.

Қазақстан картасының ең солтүстік нүктесінде 1928 жылы 17 қаңтарда Қызыл-Жар округі құрылды, оның құрамында 21 аудан болды. Ең алдымен округ атауы Қызыл-Жар, кейін 1928 жылы 10 мамырда Петропавл болып қайта өзгертілді.

Округ 21 ауданға бөлінді:

1-кесте - Петропавл округінің құрамына кірген аудандар

№	Аудан атауы	Аудан орталығының атауы
1	Арық-Балық ауданы	Арық-Балық ауылы
2	Балкашин ауданы	Балкашино
3	Бейнеткөрауданы	Кедейпоселкесі
4	Булаевауданы	Булаевауылы
5	Володарауданы	Володарауылы
6	Ворошилов ауданы	Петропавлқаласы
7	Қызыл-Әскер ауданы	Өрнек поселкесі
8	Қызыл-Ту ауданы	Құлы-Көл ауылы
9	Көкшетау ауданы	Көкшетауқаласы
10	Красноармейский ауданы	Ново-Сухотинское ауылы
11	Крестьянский ауданы	Көкшетауқаласы
12	Ленин ауданы	Явленкоауылы
13	Октябрь ауданы	Володарауылының
14	Пресновауданы	Пресновка ауылы
15	Пресногорьковауданы	Пресногорьковскоеауылы
16	Рузаевауданы	Рузаевское ауылы
17	Трудовой ауданы	Петропавлқаласы
18	Төңкеріс ауданы	Майбалық пункті
19	Урицкий ауданы	Мариинское селосы
20	Щучье ауданы	Щучье ауылы
21	Еңбекшілдер ауданы	Казгородок поселкесі

Ақмола округі 15 ауданнан тұрды, оған 295 селолық және ауылдық кеңестер кірді, соның ішінде 4 неміс ауылдық кеңесі болды.

2-кесте - Қазақ халқынан құралған әкімшілік-аудандық бірліктер саны:

	Аудан атауы	Аудан орталығының атауы	Ауыл халқының саны
1	Азат ауданы	Домбыралы	22 355 адам
2	Еркіншілік ауданы	Торғай	22 997 адам
3	Ақмола ауданы	Ақмола қаласы	40 332 адам
4	Нұра ауданы	Қарауыл-Төбе	17 728 адам
5	Асан-Қайғы ауданы	Атасу	17 728 адам
6	Қорғалжын ауданы	Казгородок поселкесі	24 459 адам
7	Атбасар ауданы	Казгородок поселкесі	46 667 адам
8	Промышленный ауданы	Большое Михаловское селосы	18 150 адам
9	Қарағанды	Қарағанды уезінен Көкөзек поселкесі	24 509 адам
			234 925 адам

Ескертулер: 1929 жылы 16 тамызда С.Сейфуллиннің ұсынысы бойынша Асан-Қайғы ауданы Жаңаарқа ауданы болып қайта аталды. Аудан 9 ауылдан тұрды. Олар: бірінші ауылы – Успен, Еркіндік, Еңбек, Қаражартас колхоздары; екінші ауылы - Өркендеу, Өндіріс, Қызылшоқы колхоздары; үшінші ауыл - Жеткіншек, Жаңаталап, Күзембаев атындағы колхоздар; төртінші ауыл - Атасу, Ақтүбек колхоздары; алтыншы ауыл - Қосшоқы, Ынталы, Қарағаш колхоздары, сегізінші ауыл - Жиделі, К.Маркс атындағы колхоздар; тоғызыншы ауыл - Қаражар, Түгіскен, Коммунар колхоздары.

3-кесте - Орыс халқынан құралған әкімшілік-аудандық бірліктер саны:

	Аудан атауы	Аудан орталығының атауы	Ауыл халқының саны
1	Пролетарский ауданы	Донское селосы	17 000 адам
2	Социалистік аудан	Атбасар қаласы	46 272 адам
3	Ленин ауданы	Оксановское селосы	26 035 адам
4	Сталин ауданы	Алексеевское ауылы	26 500 адам
5	Революционный ауданы	Ақмола қаласы	19 420 адам
6	Коммунистік аудан	Николаевск селосы	19 420 адам
			154 647 адам

Ақмола округінің құрылу кезеңінде онда жалпы 339 355 халық тұрған, соның ішінде 7 856-ы немістер. 1930 жылдары көптеген немістер Ақмола және Еркіншілік аудандарының жекелеген ауылдарында тұрды. Мысалы, Ақмола ауданында Рождественка, Романов, Красноярка, Жанғызқұдық, Еркіншілікте – Павловка, Новодолинка сияқты ауылдарда қоныстанды.

Осылайша, солтүстік аймақта Петропавл, Ақмола округтері құрылды. Егер 1927 жылы Ақмола губерниясын жою қарсаңында 60 болыс болса, олардың 27 – қазақ, 754 селолық және ауылдық кеңес (соның ішінде украиннан басқа 219 ауылдық кеңестер), округтік жүйеге көшу барысында жалпы әкімшілік бірліктердің саны 23-ке қысқарды. 659 әкімшілік аппарат 616-ға дейін азайды, яғни 43 әкімшілік аппаратқа қысқарды [4, 38 п.].

Әкімшілік аппараттар санының қысқаруымен қатар қаржылық шығындар да қысқарды. Тіпті жоғары ставкалар болған жағдайдың өзінде жалпы қаржылық шығындар шамамен 69 мың рубльге қысқарды, немесе 5,6% - ға төмендеді [5].

Солтүстік өңірдегі округтердің пайда болу ерекшеліктеріне, Ақмола губерниясының оңтүстік бөлігінің аумақтық мәселелерін шешудің қиындықтарында жаңа басқару жүйесінің басталу және даму жағдайларына тоқталу орынды. Мұның бәрі жаңа әкімшілік-территориалдық бөлу қалай жүзеге асырылғанын елестетуге мүмкіндік береді.

Округтердің қалыптасуы кезеңіндегі түйткілді мәселелердің бірі Ақмола губерниясының оңтүстік бөлігіндегі территорияларға байланысты туындады. Сондықтан жаңа әкімшілік-территориалдық құрылыс жобасын әзірлеу кезінде Ақмола губерниясының оңтүстік бөлігін Қарқаралы округіне беру жоспарланған. Алайда, бұл жобаны өңірлік билік өкілдері қайта қарап, мынадай объективті себептерге байланысты түзетулер енгізілді: біріншіден, Қарқаралы округіне экономикалық тәуелділіктің болмауы, халық орналаспаған жерлердегі кірме жолдардың нашар болуы, екіншіден, Қарқаралы қаласынан Қарағанды ауданының алшақ орналасуы. Қарағанды ауданының халқы ауданды Қарқаралы округіне қосуға қарсы болғандығын айта кету керек. Жоғарыда аталған мәселелерді ескере отырып 1928 жылғы 14 наурызда округтік атқару комитетінің отырысы Қарағанды ауданын Ақмола округіне енгізу туралы жобасына түзетулер енгізді және ҚазОАК және Қазақ мемлекеттік жоспардан округтік атқару комитетінің аймақтық бөлімшесінің жобасын өзертусіз бекітуді сұрайды [6].

Округтерді құру барысындағы ұсыныстарды ескере отырып, 1928 жылғы 13 наурыз бен 15 мамырдағы ҚазОАК президиумының қаулысымен округтер мен аудандардың шекараларына өзгерістер енгізілді. Осылайша, жоғарыда аталған аудандар экономикалық жағынан дамыған аудан - Ақмола округіне уақытша қосылды. Қазақстанның бұл бөлігінде аудандастыру шаралары өнеркәсіптік қала, жұмысшы поселкелері дамып, жаңа аудандар мен округтер құрылады деген есеппен жүргізілді. 1928 жылдың мамыр айының басында ҚазОАК-нің 3-ші сессиясының 6-шақырылымында бұл өзгерістерді бекітті және ҚазОАК президиумына Қазақстанның әкімшілік-территориалдық бөлінуінің жобасын енгізуді, БОАК президиумына бекітуге тапсыруды және оның орындалуын қамтамасыз етуді тапсырды [7].

Қазмемжоспардың ұсынған нормалары бойынша, аудандық округтер төрт разрядқа бөлінді. 4-разрядқа 20 мың адам тұрғынымен, бюджеті 50 мың рубльге дейін жететін аудандар жатты; 3-разрядқа - 30 мың халықпен 75 мың рубль бюджетті құрайтындар; 2 разрядқа - халқы 50 мың адамға дейін 100 мың рубль бюджетпен, және 1-разряд - тұрғындар саны 50 мың адам және 100 мың рубль бюджетті құрайтын аудандар жатты [8, 120 п.]. Осы разрядтық деректерге сәйкес, Петропавл округінде 2 аудан 1-ші разрядты, 6 аудан 2-ші разрядты, 8 аудан 3-ші және 5 аудан 4-ші разрядты екендігі анықталды. Ақмола округінде тиісті бюджет пен халық санының жоқтығынан 1-ші разрядты аудан анықталған жоқ, алайда келесі құрамдағы аудандар анықталды: 3 аудан 2-ші разрядты, 3 аудан 3-разрядты және 9 аудан 4-разрядты [9, 120 п.].

Жекелеген аудандар мен округтердің экономикалық қуаты мен жұмыс көлемін анықтау негізінде штат әзірленді. Мысалы, Петропавл округтік атқару комитетіне 20 әкімшілік бірлік бөлінді. Ақмола округтік атқару комитетіне - 17 әкімшілік бірлік кірді, мұнда округ шарттарына сәйкес құрылған бөлімшелер кіргізілмеген. Аудандық атқарушы комитеттерде 39-дан 23 әкімшілік бірлікке дейін болу керек [10, 120 п.].

Аудандастыруды жүргізу кезінде округтік және аудандық мекемелер арасындағы қызметкерлерді қайта бөлу қиынға соқты. Петропавл және Көкшетау уездерінен құрылған Ақмола және Петропавл округтік аппаратында тек мамандар ғана емес, жақсы техника саласының қызметкерлері, ал Атбасар уездік аппаратында ауылдық кеңес қызметкерлері тапшы болды. Округтік басқару жүйесіне көшу процесінде төмендегі органдарға бірқатар функциялар берілді. Нәтижесінде құрылымдық бөлімшелердің саны (басқармалардың, бөлімдердің, бөлімшелердің, секциялардың) 150-ден 40-қа дейін төмендеді, жеке іс жүргізетін мемлекеттік органдардың саны 88-ден 20-ға дейін қысқарды. Осылайша, округтерге штаттар мен әкімшілік-басқарушылық шығындарды қысқартуға мүмкіндік берді [11, 124-125].

Губерниялық атқару комитетінің иелігіндегі мүліктерді бөлуге ерекше көңіл бөлінді. Ақмола губерниясын әкімшілік-шаруашылық аудандастыру кезінде мүліктерді бөлу округтер бойынша сол немесе өзге саланың шаруашылық коэффициентінің арақатынасымен анықталды, әрі бір мезгілде ауданды одан әрі дамытуды ынталандыруды ескере отырып, алдағы бесжылдықтың ұзақмерзімді жоспарында шаруашылықтың сол немесе өзге саласы алатындығын ескеру керек болды [12, 189].

Осылайша, Ақмола губерниясының оңтүстік округтерін аудандастыру нәтижесінде бірқатар мәдени-әлеуметтік мекемелер көшірілді. Ақмола округінің оңтүстік бөлігінің құрамында қазақ халқының үлесі басым екендігін ескере отырып, қазақ педагогикалық техникумы Ақмола қаласына ауыстырылды. Мысалы, Алексеевка губерниялық ауруханасының мүлкі екі округ арасында қайта бөлініске салынды және Петропавл мен Ақмола қалаларының әкімшілік орталықтарына берілді [13, 148 п.].

Округтік басқару жүйесіне ауысуына байланысты РКФСР-дің (Ресей Кеңестік Федерациялық Социалистік Республикасы) облыстарымен шекара өзгерді. Осылайша, Ақмола округінің оңтүстігінде Қазақстанның оңтүстік өңірлерімен шекаралас жерлерінде қиындықтар болды. Округтер арасындағы шекара мәселесі округтер арасында

түсінбеушілікке әкелді. Осындай күрделі учаскелердің бірі бұрынғы Сарысу болысының сол жақ жағалауы болды. Сондай-ақ, Петропавл мен Павлодар сияқты көршілес округтер арасындағы шекарада өзгерістер орын алды.

Петропавл округінің шекарасымен іргелес РКФСР ауылдарының көршілерімен шекара сызықтары өзгерді. Елді мекендерде түйткілді мәселелер туындады. Мұрағат материалдары көрсеткендей, жеке қоныс аудару шалғай аудандардағы әкімшілікке үлгі ретінде көрсетілді (14, 148 п.).

Осылайша, округтер мен аудандардың құрылуы белгілі бір кезеңде, оң нәтиже берді. Алайда, жаңа нысаналы күшті жаңғырту, әлеуметтік-экономикалық және мәдени, саяси басқармасы, оның тиімділігі мен басқару тиімділігін арттыру үшін мемлекет тарапынан қыруар еңбек қажет. Аудандастыру процесі КазОАК-нің «аудандастыру (жалпы ауылдық және селолық кеңестердің желісін қайта қарау) туралы» қаулысы негізінде жүзеге асырылды, онда ауылдық және селолық кеңестердің желісін рационализациялау, билікті халыққа жақындату, кеңестердің шаруашылыққа қатысты қуатты желісін құруға баса назар аударылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Советская степь. 1928. 16 августа
- 2 Акмолинская губерния в цифрах на 1 октября 1925. - Акмологубплан. - Петропавловск, 1925. - С. 3.
- 3 СҚОМА.Қ.43.Т.1.Іс.343. П.98
- 4 СҚОМА.Қ.1. Т.1.Іс.1206. П.38
- 5 Смычка.1928. 2 июня. №42.
- 6 Советская степь. 1928. №118. 28 мая
- 7 Советская степь. 1928. №118. 28 мая
- 8 СҚОМА. Қ.43. Т.1. Іс.343. П. 120
- 9 СҚОМА. Қ.43. Т.1. Іс.343. П.120
- 10 СҚОМА. Қ.43. Т.1. Іс.343. П.120
- 11 Материалы к отчету ЦИК КазАССР на 3 сессии ВЦИК 13 созыва. - Кызыл-Орда, 1928. - С. 124-125
- 12 СҚОМА. Қ.43. Т.1. Іс.343. П. 144-253
- 13 СҚОМА. Қ.43. Т.1. Іс.343. П. 148
- 14 СҚОМА. Қ.43. Т.1. Іс.343. П. 148

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются структурные изменения административно-территориального устройства Казахстана в Акмолинской области, а так же причины территориальных реформ, преобразований административно-территориальных единиц и другие аспекты. Выделены основные этапы и результаты этого процесса.

RESUME

The authors of the article examine the structural changes in the administrative and territorial structure of Kazakhstan in the Akmola region, as well as the causes of territorial reforms, the transformation of administrative-territorial units and other aspects of regionalization. The main stages of this process are highlighted, the aim and results are analyzed.

Аннотация

Мақалада жалпы көші-қон мәселесі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық, демографиялық ерекшеліктері мен бағыттарын тоғыстыратын стратегиялық бағыттармен байланысты қаралған. Авторлар өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуы мен еңбек нарығын ескере отырып этникалық көшіп-қонушылардың жергілікті мекендерге қоныстануы мен әлеуметтік ортаға бейімделуіне жағдайлар жасай отырып, этникалық оралмандарды жұмысқа орналастыруға ықпал ету мен оларды қайта даярлау, кәсіпкерлік бастамаларға қолдау көрсету, олардың әлеуметтік қорғау жүйесіне еркін енуін қамтамасыз ету сияқты кешенді іс-шараларды әзірлеу мен жүзеге асыру қажеттігін атап көрсеткен.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, миграция, этникалық мигрант, жұмысбастылық, еңбек ету жағдайы, инфрақұрылым, еңбекпен қамтамасыз ету.

Жалпы көші-қон мәселесін экономиканың даму үрдісі және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық, демографиялық ерекшеліктері мен бағыттарын тоғыстыратын стратегиялық бағыттармен байланыста қарастыру маңызды.

Өндірістік қатынастардың, капиталдың және адами ресурстардың аумақтық шоғырлануын қамтамасыз ету, урбанизациялық үрдістердің кері салдарын қалпына келтіру, мемлекеттің аймақтық даму саясатын қалыптастыру ішкі және сыртқы көші-қон үрдісімен байланысты болады. Себебі, көші-қон мәселесін дұрыс үйлестіре білсе әлемдік экономиканың талаптарына бейімделе алатын нарықтық субъектілердің экономикалық белсенділігін арттыру және бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастыру үшін қажетті тетік болады.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының аймақтарындағы демографиялық ахуал біркелкі емес, сондай-ақ бұл халықтың табиғи өсуі мен көші-қон үрдісінің тікелей әсері арқылы дамидыны белгілі болып отыр.

М.Ш. Бауэр

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, экон. ғыл. д-ры, профессор

Қ. Бодаухан

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, экон. ғыл. канд., аға оқытушы

Қазақстандағы этникалық көші-қон үдерісінің кейбір мәселелері

Біріккен ұлттар ұйымының адам дамуы жөніндегі зерттеулеріне сүйенсек Қазақстанның солтүстік, шығыс және орталық облыстарында халықтың демографиялық тұрғыдан қартаю үрдісі басталғаны, ал 2020 жылдары туу үрдісі төмендейтіні байқалуда. Болжамды кезеңде бүкіл ел халқының санынан қала халқының саны 60%-ға дейін көбейеді. Өлім-жітім деңгейінің бірте-бірте қысқаруы 2020 жылдары күтілетін өмір сүру ұзақтығын 72.4 жасқа дейін арттыруға ықпал ететін болады.

Алдын-ала сараптамалық бағалауға қарағанда халықтың еңбекке қабілетті жастағылары 2017 жылға қарай 70.3% - құраса, ал 2030 жылға 49.6% дейін бірқалыпты төмендейді. Нәтижесінде, 2030 жылы Қазақстан Республикасындағы экономикалық тұрғыдан белсенді халықты толықтыру өзекті мәселеге айналатыны белгілі болып отыр.

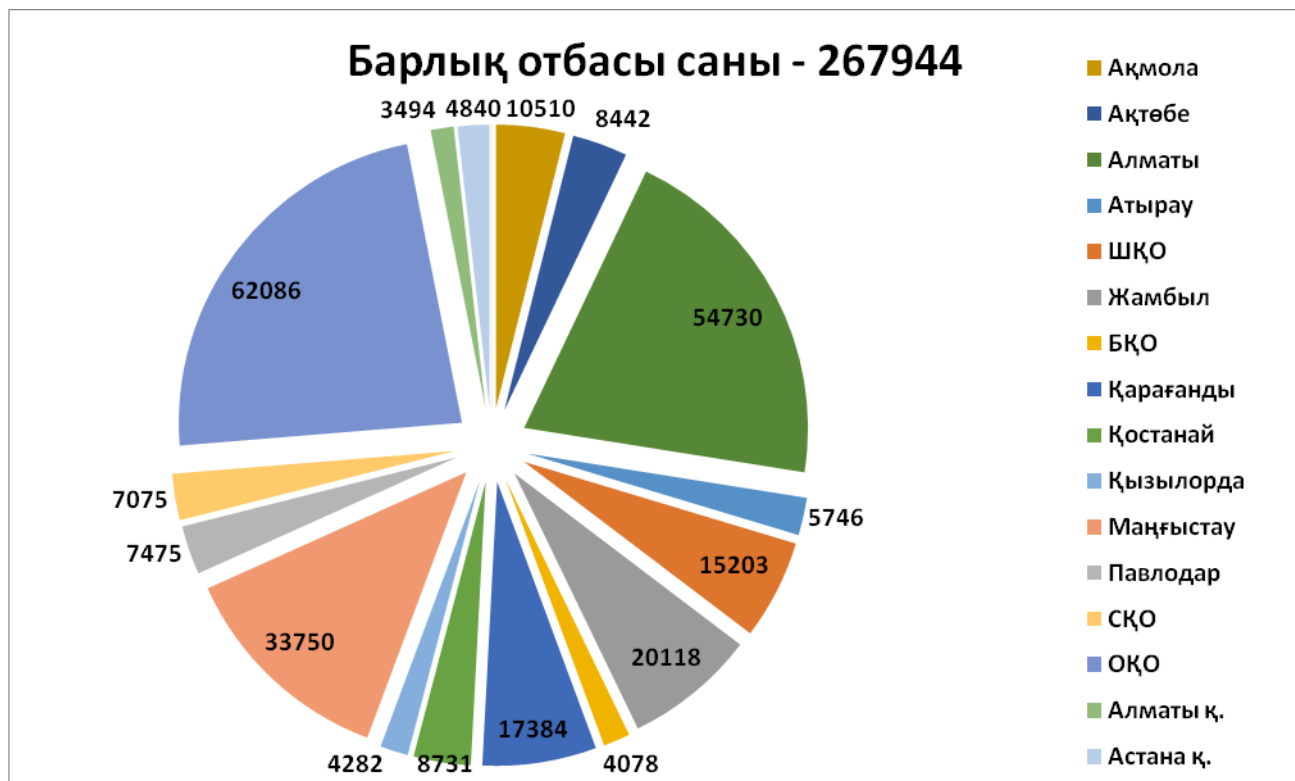
Күтілетін экономикалық өсу қарқыны жағдайында болашақта Қазақстан Республикасының кейбір өңірлерінде, оның ішінде ауылдық жерлерде өсіп келе жатқан еңбекке сұраныс пен жұмыс күшінің ұсыныстарының сәйкессіздігі туындауы мүмкін.

Дамушы елдер халықтың өсімін төмендету жолдарын іздестіріп отырған кезде, туу жағдайы төмен елдер халық санының күрт төмендеуін тоқтатудың тәсілін табуға әрекеттенуде. Адамзат тіршілігінің бүкіл тарихында халықтың өсімі тұралау мен жұтаудың белгісі емес, елдің саулығы мен әл-ауқатының көрсеткіші деп есептелді. Дегенмен, халықтың өсімін әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне сәйкес тұрақтандыру көптеген демографиялық стратегиялардың негізгі мақсаты болып саналады. Әр түрлі елдердің демографиялық саясатты зерделеуге кірісуінің себептерін былайша топтастыруға болады:

- халықтың өсуін экологиялық себептерге және "өмір сапасына" байланысты себептер бойынша тұрақтандыру;
- тууды саяси, экономикалық және идеологиялық-психологиялық себептер бойынша ынталандыру;
- иммиграция үрдістерін және халықтың әр түрлі, әдетте, этникалық топтарының әлеуметтік теңсіздігін реттеу, халықтың ел ішінде қайта бөлініп орналасуына ықпал ету.

Қалыптасқан демографиялық трендтер ішкі және сыртқы көші-қон үдерістерінің ағымдары мен бағыттарына елеулі әсер етеді, яғни жоспарланған дамуға сәйкес оларға түзетулер жасауды талап етпек. Мемлекеттік репатриациялық саясаттың ерекшелігі - этникалық қазақтарды орналастыру, олардың жергілікті әлеуметтік ортаға бейімделуіне жәрдемдесу болып табылады [1]. Көшіп келу квотасына сәйкес оралмандар отбасыларының саны мен олардың қоныстану өңірлері Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен белгіленеді.

Ел заңнамасы бұл саясат іске асырылған осы жылдар ішінде келген оралмандарды әкімшілік-аумақтық бөлініс бойынша қатаң бекіту жөніндегі талаптарды көздеген жоқ. Қазақстан аумағында тұратын жерді оралмандар өз беттерінше, өз қалаулары бойынша тандады. Осыған байланысты, оралмандарды қоныстандыру әр қалай, өңірлердің әлеуметтік-экономикалық сұраныстары ескерілусіз жүзеге асырылды, көп жағдайда олардың шыққан елдерімен анықталды. Мысалға, Өзбекстаннан шыққандардың 65,7% (494,5 мың адамның ішіндегі 325,2 мыңы) Оңтүстік Қазақстан, Алматы, Маңғыстау және Жамбыл облыстарына қоныстанды. ҚХР-нан келген оралмандардың 85,5% (85,5 мың адамның ішіндегі 73,9 мыңы), шекаралас Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарына қоныстанды. Түркіменстаннан келген оралмандардың 78,2% (63,7 мың адамның 49,8 мыңы) - Маңғыстау облысына қоныстанған. Ресейден келгендердің 59,3% (35,4 мың адамның 21,0 мыңы) - Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қостанай және Батыс Қазақстан облыстарына қоныстанған. Тәжікстаннан келгендердің 87,2% (11,7 мың адамның 10,2 мыңы) – Оңтүстік Қазақстан облысына қоныстанған (1-сурет).

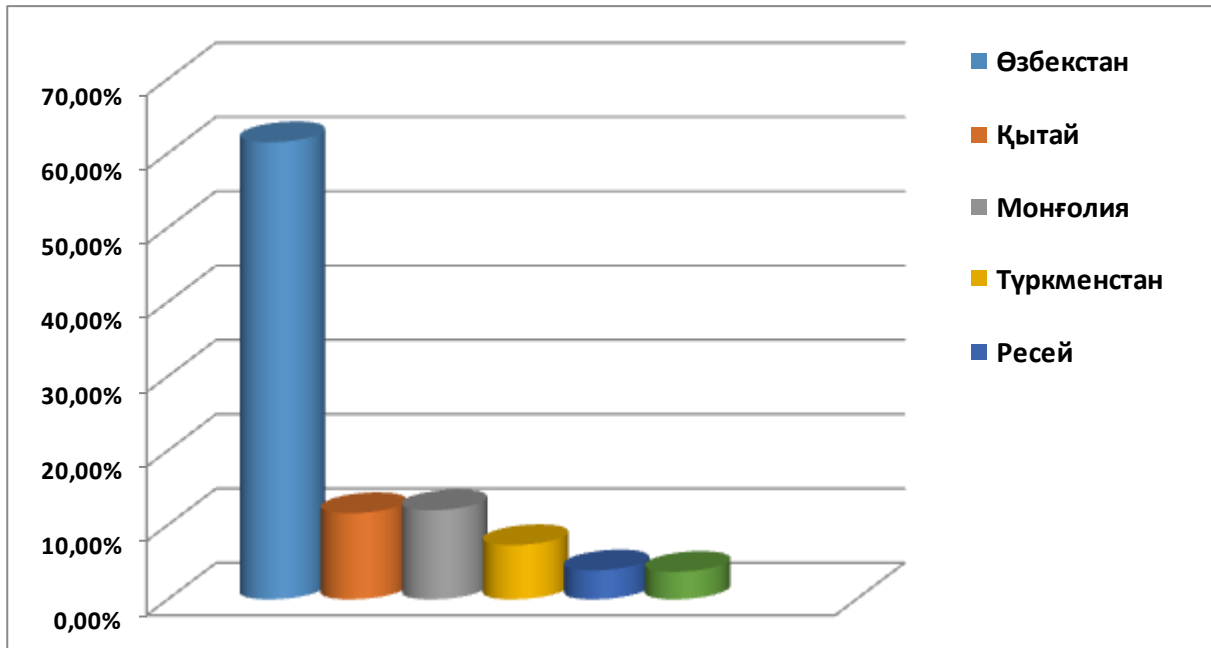

1-сурет - 1991-2016 жж. Қоныс аударған оралмандар жөнінде мәлімет

Саны аз оралмандар Атырау (21,4 мың адам, соның ішінде 18,4 мыңы Өзбекстаннан шыққандар), Қызылорда (20,2 мың адам, соның ішінде 18,1 мыңы - Өзбекстаннан), Батыс Қазақстан (17,4 мың адам, соның ішінде 13,5 мыңы – Өзбекстаннан, 3,5 мыңы – РФ-нан) облыстарына, Алматы (8,4 мың адам, соның ішінде 2,7 мыңы - Өзбекстаннан, 2,6 мыңы – ҚХР-нан, 1 мыңы - Моңғолиядан) және Астана (8,6 мың адам, соның ішінде 2,7 мыңы - Өзбекстаннан, 1,6 мыңы – РФ-нан, 1,5 мыңы – Моңғолиядан, 1,2 мыңы – ҚХР-нан) (2-сурет).

Басқа облыстарда оралмандар саны 28,2 мың адамнан (Қостанай облысы) 53,8 мың адамға (Қарағанды облысы) дейін өзгерді. Оралмандарды солтүстік өңірлерге көшіруге және бекітуге ықпал ететін пәрменді құрал 1999-2003 жылдарда қолданыста болған олардың республикалық бюджет есебінен тұрғын үй сатып алу тетігі болды.

Алайда, 2004 жылдан бастап оралмандарды тұрғын үймен қамтамасыз ету тәртібі өзгерді және тұрғын үй сатып алудың орнына оралман отбасының әрбір мүшесіне 100 АЕК мөлшерінде қаражат бөліне бастады. Мұндай тәртіп оралмандардың тұратын жерді тұрғын үй бағасы арзан экономикалық төмен дамыған облыстардан таңдауына ықпал етеді деп көзделген болатын.

2-сурет - 1991 жылдан бастап елге оралған этникалық қазақтардың елдерге бөлгендегі көрсеткіші

Еңбек етуге қабілеті бар жастағы адамдар саны республика көлемінде әрқелкі. Ең көп шоғырланған өлкелер Алматы мен оңтүстік Қазақстан облыстары.

Бұл сондай-ақ жұмыс күшінің келуімен өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына жағдай жасауға тиіс болатын. Алайда практикада бұл кері нәтиже берді және оралмандардың солтүстік өңірлерге қоныстануға қызығушылығының төмендеуіне ықпал етті. Олардың бір бөлігі солтүстік өңірлердегі оралмандардың көшіп келу квотасы бойынша қаржылық қолдауға ие болған соң, республиканың оңтүстік, климаттық жағдайы бойынша неғұрлым қолайлы өңірлеріне көшіп кететін болды. Бұл үдерістер іс жүзінде бақылауға көнбеді – азаматтық алғаннан кейін оралман мәртебесі бірден жойылады және бұл санат көші-қон жөніндегі органдардың назарынан шығып қалады. Оралмандар арасындағы қалыптасқан жағдайға жүргізілген зерттеулер нәтижесі олардың елдегі әлеуметтік жағдайдың өсуіне оң әсер тигізгенін байқатуда. Мемлекеттің маңызды рөлі қазақтардың отанына еркін қоныс аударуын қамтамасыз ету және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Жүзеге асырылған стратегиялық іс-шаралардың нәтижесінде тәуелсіздік жылдары Республика аумағына 996,690 адам немесе 279,432 жанұя қоныс аударды [2].

Репатриациялық саясатты жүзеге асырудың барлық жылдары келуші оралмандарды әкімшілік-аумақтық бөлініс бойынша жаңа жерге орналастыру үшін бекіту бойынша талаптар заң жүзінде көзделген жоқ. Нәтижесінде, оралмандарды жаңа жерге орналастыру біркелкі емес, аймақтардың әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерін ескермей жүзеге асырылды. Бір жағынан, елдің ішіндегі демографиялық жағдайда оралмандар Қазақстанның қосымша адам ресурсы ретінде қарастырылады, екінші жағынан, қазіргі интеграция мен жаһандану кезеңінде елдің сыртқы саяси және сыртқы экономикалық саясатының маңызды бөлігі бола алады.

XX ғасырдың 2-ші жартысындағы ең ірі этникалық көші-қонға еврейлердің Израильге қоныс аударуы, армяндардың Әзірбайжаннан Арменияға және әзербейжандардың Армениядан Әзірбайжанға босып, қоныс аударуы, КСРО тарағаннан кейінгі кезеңдегі орыстардың таяудағы шетелдерден Ресейге, Қазақстаннан немістердің және орыстардың, т.б. халықтардың өздерінің ата-мекендеріне, отандарына көшіп баруын жатқызуға болады [3].

Халықтың көші-қон үдерісіне талдау, талқылау, тұжырым жасау да өзгерді. Себебі,

қоныс аударудың экономикалық, әлеуметтік, саяси, рухани, тілдік, ұлттық т.б. себептері ашық түрде айтыла бастады. Бүгінгі таңда әлемдегі 7 миллиард адам болса, соның 232 миллионы халықаралық көші-қонның қатысушылары болып отыр. Қазақстандағы көші-қон үдерісі ел тәуелсіздігін жариялағаннан уақтан басталғаны мәлім. Этникалық қазақтардың атажұртқа оралуымен қатар, мемлекетте жасайтын басқа ұлт өкілдерінің тарихи отандарына кету үрдісі де жалғасын тауып келеді. Ішкі және сыртқы көші-қон үрдісін Солтүстік және Шығыс өңірлерде капиталдың және адами ресурстардың аумақтық шоғырлануын қамтамасыз ету, урбанизациялық үрдістердің кері салдарын қалпына келтіру, мемлекеттің аймақтық даму саясатын қалыптастыру бағытына жүйелі үйлестіріп, пайдалану бағыттарын айқындау қажет [2].

Иммиграциялық саясатты жүргізудегі шетелдік тәжірибені қарастыра отырып, Израильдің тәжірибесін атап өту өте маңызды. Онда арнайы құрылған Абсорбция министрлігі иммигранттардың тек сандық жағын емес, оның сапалық сипатын да есепке ала отырып, жаппай иммиграцияны қабылдау үшін бағдарламаларды әзірледі. Көптеген иммигранттар үшін бастапқы бейімделу кезеңі экономикалық қызметке тікелей тартумен қатар жүргізілді – өнеркәсіптік парктер, технологиялық «жылыжайлар», кіші бизнес кәсіпорындары арқылы, онда өнеркәсіптік қызметпен айналысып, сонымен қатар тілді меңгерді, нақты құқықтық, шаруашылық және ел туралы басқа білімдерді меңгерді.

Ғалымдар КСРО-дан келген және араб елдерінен Израильдік этникалық иммигранттардың мәдени және менталды айырмашылықтары бойынша, білім деңгейінің әлеуметтік бейімделуі мен әрі қарай жұмысқа орналасуына, және мансаптық табысына зерттеулер жүргізу арқылы нақтылы бағыттар белгіледі. Германиялық тәжірибені талқылай келе, мигранттардың жаңа ортаға бірігуін жеңілдететін үш өзара байланысты ерекшеліктерін атап өтуге болады:

- мигранттардың ұқсастығын сақтау;
- жаңа қауымдастықта қажет күнделікті дағдылар мен ептіліктер туралы білімдерді беру;
- өз қызығушылықтары бойынша бірлестіктерді құру мүмкіндігі.

Кейбір ғалымдардың пікірлеріне сәйкес, Германия символдық деңгейде өз аумағына заңды көші-қон ағымдарының болуын мойындамайды, себебі онда мигранттың саяси мәртебесі жоқ, яғни мемлекет жаңадан келген және қабылдаушы елдің тұрақты тұрғындарын сараламайды. Алайда, Германия құқықтық деңгейде көші-қон ағымын реттейді. Барлық мемлекеттік құрылымдардың қоғамдық ұйымдармен және жеке тұлғалармен ынтымақтастығы ұлттық бағдарлама аясында мигранттардың бірігуіне септігін тигізеді [6]. Жалпы, Германияның көші-қон саясаты иммигранттармен жұмыс бағдарламасынан ел өмірінің барлық жақтарын қамтыған мемлекеттік бірігу саясатына сапалы ұласты. Жаңа мәнмәтіндегі бірігудің символикалық мәні тек әлеуметтік құрылымдалған қорларын ғана емес, сондай-ақ қоғам бірігуінің жаңа нысандарын да қамтиды.

Мақала авторларының социологиялық зерттеулері нәтижесі бойынша сауалнамаға қатысқан респонденттердің 50%-ның пікірінше, олардың отбасының әлеуметтік-экономикалық өмір сапасы тарихи отанына көшіп келгеннен кейін жақсарды, респонденттердің 18,0%-ы өмірлерінің сапасы бұрынғы деңгейде қалды деп есептейді, ал сауалнамаға қатысқан оралмандардың 18,9%-ның пікірінше, олардың өмірінің сапасы төмендеген. Дегенмен, сауалнамаға қатысқан репатрианттардың 94%-ы бұрынғы отанына қайта оралуды қаламайды, респонденттердің 76%-ы қазіргі тұрғылықты орнынан кетуді қаламайды [4].

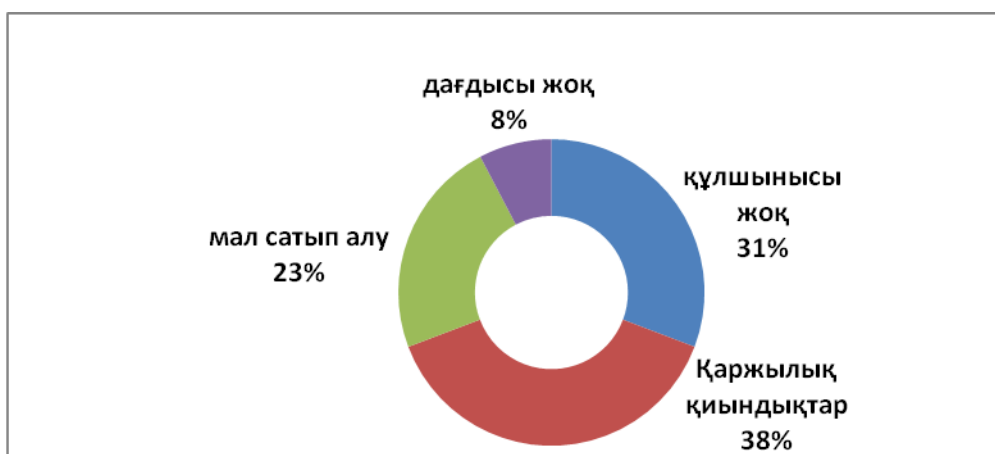
Респонденттердің 87%-ы жергілікті халықпен қатынаста қиындық тумады және қазақ тілді және орыс тілді көршілерімен бірдей достық қарым-қатынаста. Алайда жаңа тұрғылықты орнына бейімделу кезеңінде маңызды қиындық ретінде респонденттердің 32%-ы бюрократия/қағазбастылықты атайды, респонденттердің 21%-ы жұмысқа

орналасудағы қиындықты атайды, 11%-ында орыс тілін білмеуден қиындықтар туындады (4-сурет).

4-сурет - Көшу кезіндегі қиындықтар

Сауалға жауап берушілер - «Сізге ауыл шаруашылығымен айналысуға не кедергі?» - деген сұраққа 38% жауап берушілер қаржының жоқтығын айтады. Ал, 31% ауыл шаруашылығымен айналысуға құлшынысы жоқ (5-сурет). Мұның негізгі себебі ретінде ауыл шаруашылығын дамытуда жайылымдық және шабындық жер телімдерінің болмауы, шаруашылықты дамытудағы мемлекеттік жәрдемдерге қол жетімділіктің төмендігі.

5-сурет - «Сізге ауыл шаруашылығымен айналысуға не кедергі?» деген сұраққа жауап беруі

Сондай-ақ, осы зерттеу жүргізу барысында респонденттердің көтерген кейбір мәселелері ауылдық жерлерде түпкілікті тұратын қазақстандықтар үшін де жат емес екендігі анықталды.

Респонденттердің 6%-ы ғана АӨК-ті дамытуды қолдау бағдарламаларын қолданған, атап айтқанда, техниканы сатып алу, мал басын ұлғайту үшін жеңілдікпен несиелендіруді пайдаланған. Қалған 94%-ы не өз шаруашылығын кеңейтуде қызықпайды, не мемлекет

тарапынан мүмкін қолдау тәсілдері туралы ақпараттандырылмаған, не несиелендірудің мүмкін тәуекелдерінен қорқады немесе қашады [4].

Сонымен көші-қон үдерісі адам ресурстары өндірісі, үлестірілуі, алмасулары және тұтынулары тұрғысынан алғандағы қоғамдық қатынас салаларының негізгі белгілерінің кең ауқымын қамтиды. Негізгі мәселелер қатары: ауыл мектептерінің білім беру сапасының төмендігі, халыққа дәрігерлік қызмет көрсету сапасына қанағаттанбауы, ауылдағы дамымаған инфрақұрылым, мемлекеттік қолдау бағдарламалары туралы ақпараттың жетіспеушілігі, т.б. [5].

Осыған орай халықтың көші-қон үдерісінің жаңа сипаттағы экономикаға өту үдерісіне ықпалы ұлғая түскен сайын, осы үдерісті реттеудің біртұтас жүйесін жасауға қажетті оның табиғаты мен мәнін, әрқилы түрлерін және деңгейлерін, әдістемелік ұстанымдарын зерттеудің көкейкестілігі арта түседі [7].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2011-2015 жылдарға арналған Мемлекеттік Бағдарламасы. <http://www.enbek.gov.kz/ru/taxonomy/term>
- 2 2017-2021 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының АӨК дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарлама, Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 14 ақпандағы № 420 жарлығы.
- 3 Садовская Е. Современная миграционная ситуация в Казахстане: новые вызовы, новые решения // Байтерек. - 2006. - 2. - С. 72-80.
- 4 Бодаухан К., Бауэр М.Ш., Кочийгит Ж.К., Бермухамбетова Б.Б. Проблемы привлечения этнических мигрантов в сельское хозяйство Казахстана//World science problems and innovations // Сборник статей III Международной научно-практической конференции. – Пенза: МЦНС «Наука и просвещение», 30 сентября, 2016. - С. 90-95.
- 5 Тәтімов М. Ауылдағы демографиялық ахуал. - Алматы, 1986. - 170 с.
- 6 Мухитденова А.Т., Ким Л.М. Некоторые аспекты миграционной политики Германии // Вестник КазНУ. – 2012. - № 3. - С. 89-95.
- 7 Ракишева Б.И. Миграционные процессы в Казахстане: фактор государственной политики, Институт Социальных Сравнительных Исследований Республики Казахстан // (www.stat.gov.kz)

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены общие вопросы миграции, связанные со стратегическими направлениями социально-экономических и демографических особенностей государства. Авторы отмечают необходимость разработки и реализации комплексных мероприятий с учетом социально-экономического развития и рынка труда регионов.

RESUME

The article deals with general migration issues related to strategic directions of socio-economic and demographic features of the state. The authors note the need to develop and implement complex measures taking into account the social and economic development and labor market of the regions.

УДК 37.013

Б.С. Сарсекеев

Евразийский гуманитарный институт,
д-р пед. наук, профессор

Аналитический обзор учебников истории, подготовленных по новой учебной программе

Аннотация

В статье рассматриваются школьные учебники истории, подготовленные по новой учебной программе и изданные в 2017-2018 годах. Анализируется структура и содержание, текстовые и внетекстовые компоненты, даются рекомендации по дальнейшей модернизации учебника.

Ключевые слова: структура и содержание учебника, язык и стиль изложения, введение новых понятий, формирование временных и пространственных представлений учащихся, основной текст, дополнительный текст, форзац учебника.

Изданные в последние годы учебники истории имеют много *достоинств* – они хорошо иллюстрированы, оснащены картографическими материалами, включают новые знания и понятия, имеют добротные аппараты ориентировки и организации усвоения [1-6]. Вместе с тем, учебник еще имеет скрытые резервы, реализация которых позволит авторам совершенствовать свои учебники.

В данной статье рассматриваются авторские подходы к разработке структуры и содержания школьного учебника, использование возможностей внетекстовых компонентов, даются рекомендации по совершенствованию учебника истории.

Понимание учебного материала во многом зависит от структуры, которая может облегчить задачу учащихся видеть в учебнике главное, увидеть систему связей между материалами, осуществлять самоконтроль. Под структурой школьного учебника понимается методическое построение учебника, внутренняя форма содержания учебника. От методического построения, второй, после содержания, проблемы учебника, зависит качество учебника и обучения в целом.

Структура учебника обычно выглядит следующим образом:

- 1) обращение автора, введение;
- 2) главы, темы, параграфы;
- 3) обобщающие выводы в главах и в конце учебника;

- 4) рисунки и пояснительные тексты;
- 5) вопросы и задания к параграфам и главам, иногда к разделам;
- 6) дополнительный материал в виде исторических документов.

Анализ внутренней структуры учебников истории показывает, что единого подхода в определении структуры учебника нет. Авторы, каждый по-своему, выделяют, обозначают единицы учебника истории. Часто основой для деления является программа. Общим в учебниках истории является выделение *глав и параграфов*, однако встречается и необычный подход, когда структура учебника выстраивается по принципу «раздел - параграф», без подразделов (глав) [1]. В изложении материалов преобладает авторский текст, в аппарате организации усвоения - вопросы и задания исполнительского характера.

Рассмотрим подробнее *методическое построение учебника*. Учебник «Всемирная история» 6 класса 2018 года издания состоит из введения, 11 разделов, в состав которых входит 30 параграфов, терминологического словаря и списка рекомендуемой для чтения литературы [2]. Слабым местом такой структуры учебника является *отсутствие подразделов, глав*, в результате к некоторым разделам (3, 4, 5, 9, 11) предложены по 2 темы, а к 10-му разделу написан всего 1 параграф. Часть тем (параграфов) даются со *сдвоенными номерами*.

Применение *сдвоенных параграфов* оправданно, если изучаемая тема сложная и большая, и в *исключительных* случаях такой подход применим. Однако делается это иногда без особой надобности. Так, в учебнике «История Казахстана» 5 класса из 53 параграфов учебника 38 сдвоенные, т.е. более половины учебника. Во II разделе из 11 параграфов 10 сдвоенные, в IV и VI разделах из 5 параграфов 4 сдвоенные, в V разделе все параграфы сдвоенные [1]. Неясно, почему авторы объединяют параграфы, когда некоторые сдвоенные параграфы по объему меньше традиционных, например, §32 написан на 5 страницах, а сдвоенные §§39-40 – всего на 3 страницах [1].

Сдвоенные параграфы *перегружают текст*, что отрицательно влияет на его понимание и усвоение. Так, в §§20-21 «Этапы развития феодального государства. Особенности абсолютизма в странах Запада: Франция, Англия, Россия» [3] раскрываются события, происходившие в Англии, Франции, России и Испании на протяжении XV-XVII веков. В тексте дано более 30 дат, 10 имен правителей, 9 новых понятий, часть из которых не объясняется. В §§22-23 «Особенности абсолютизма в странах Востока: Китай, Япония, Османская империя» рассматривается тысячелетняя история нескольких стран с предоставлением 60 дат, выделенных курсивом для запоминания 24 понятий и имен [3].

Выигрышной выглядит структура учебника «Всемирная история» 5 класса: учебник состоит из 2-х разделов, включающих 33 параграфов, выводов по разделам, терминологического словаря и хронологического указателя. Сдвоенных параграфов нет. Особенностью данного учебника является включение подразделов (глав) и включение дополнительных текстов [5]. Исходя из того, что для уменьшения перегрузки учебника рекомендуется использовать *проблемно-тематическое построение* курса истории в сочетании с описанием существенных фактов [7, 41], возможно сокращение количества глав. В качестве предложения можно рассмотреть вариант объединения по страноведческому признаку, например, главы VII, VIII объединить в раздел «Древняя Греция»; главы IX, X - в раздел «Древний Рим» [5].

Направлением совершенствования учебника может стать *крупноблочное структурирование учебных материалов*, так как от особенности структурного и методического построения учебника зависит характер текста – будет ли он объяснительным или проблемным.

При *отборе содержания* учебного материала важно руководствоваться общепринятыми *принципами научности, связи обучения с практикой, систематичности, последовательности, доступности обучения* [8, 18-19]. Эти принципы вытекают из

закономерного соответствия обучения целям и условиям общества, из необходимости соответствия содержания обучения требованиям и уровню современной науки, от возрастных особенностей учащихся. В этом смысле проблемой учебника «История Казахстана» 5 класса является *малочисленность* исторических персоналий. Учебник представляет учащимся материал «археологического» характера, во многом абстрактного для детей. Как известно, мировоззрение и нравственные убеждения подростков формируются в основном под влиянием образов тех людей, на которых они хотели бы походить [9]. Отсюда важность задачи системного отбора в учебники истории характеристик выдающихся исторических деятелей, а также показ их преданности идеям, мотивы деятельности. В рассматриваемом учебнике имена исторических личностей встречаются только в двух разделах из семи [1]. Станным выглядит тот факт, что при ограниченном количестве исторических деятелей по данному периоду истории, авторы не включили в учебник имя Ширака, подвиг которого создает возможность для реализации воспитательной функции истории [1].

Сбалансированным, с точки зрения содержания, его объема и связи с аппаратом организации усвоения, является учебник «История Казахстана» 6 класса [4]. Учебник состоит из 3 разделов, 10 глав, к которым разработаны повторно-обобщающие материалы. Объем параграфов примерно одинаковый (4-5 страниц).

К скрытым резервам рассматриваемого учебника можно отнести возможное увеличение материалов по экономике, раскрытие некоторых понятий (тенгри, дуальная организация, цеховые организации и др.), усиление зрительного ряда за счет включения дополнительного иллюстративного материала. Так, в §8 говорится об архитектуре Кедера и Джамуката, буддистских храмах Суяба, Навакента и фресковых росписях на них, *зооморфных узорах*, но нет иллюстративного материала [4]. В целом, давая общую оценку данному учебнику, переизданному в 2018 году, можно отметить ее содержательность, органичную связь с АОУ [10].

На понимание содержания учебных текстов влияет *язык и стиль изложения* учебника. В целом авторы соблюдают принцип доступности, однако для некоторых учебников периодически становится характерным *вузовский стиль* изложения [1; 2; 3]. Часто встречаются нарушение норм длины предложений для той или иной возрастной группы, введение большого количества новых понятий в одном параграфе. Так, в учебнике 5 класса насчитываются более 90 предложений, нарушающих норму длины предложения для детей 10-11 лет [1, 94, 128-129, 131], а в учебнике 7 (6) класса предложение-рекордсмен из 130 слов [3, 3-4]. Такие предложения обычно сопровождаются частым употреблением одних и тех же слов: «Монголы, окончательно покорив в 1234 году Северный *Китай*, в 1251 году решили послать в *Китай* большое войско во главе с Хубилаем для окончательного покорения *китайской* Южно-Сунской империи» [3, 87] (выделено Б.С.).

Неточное изложение может вызвать неправильное представление. Например, на странице 83 учебника говорится: «Во Франции абсолютизм зародился в начале XVI века и достиг расцвета при правлении королей Людовика XIII и Людовика XIV Бурбонов (1610-1715)» [3]. Речь идет об общем периоде правления Бурбонов, но воспринимается как годы жизни Людовика XIV.

Рассмотрим проблему *соответствия названий тем (параграфов) раскрываемому содержанию*. Данный аспект не является большой научной проблемой, однако авторы не всегда соотносят их, что приводит к погрешностям. В учебнике «Всемирная история» 6 класса §1 называется «Понятие «Средние века». Падение Римской империи». Материал параграфа не совсем соответствует названию: в отдельной рубрике говорится об исторических источниках: этнографических, письменных и вещественных [2, 7], что изучалось в курсе древней истории. Тексты рубрик «Великое переселение народов», «Падение Западной Римской империи» повторяют материалы предыдущего курса

(истории древнего мира), из 6 основных понятий, выделенных в цветной рамке для запоминания, три понятия (Великое переселение народов, гунны, Аттила) относятся к предыдущему курсу. В то же время в параграфе рассматривается новое понятие – *феодал*, но оно не выделено в цветной рамке вместе с указанными словами. В конце параграфа дается вопрос: «Назовите причины падения Западной Римской империи», которое дублируется заданием заполнить таблицу «Причины падения Западной Римской империи» [2, 8].

Не раскрывает название темы §12 «Мировая империя монголов». Судя по названию, речь идет о *мировой империи*, однако сведений о завоеванных странах нет, как нет и картографического материала, показывающего границы империи. В содержании параграфа говорится о Чингисхане, политическом строе Монгольского государства при Чингисхане, упоминается имя Батые. Следует отметить, что частично обозначенная тема раскрывается в следующем параграфе, под названием «Политическая карта Евразии после монгольских завоеваний», из чего можно сделать заключение о *необходимости корректировки названий* обоих параграфов [2]. Не соответствует содержанию название рубрики «Общественная структура и хозяйство до эпохи Великого переселения народов» еще одного учебника «Всемирная история», так как об «общественной структуре» в параграфе нет ни слова [3].

Погрешности встречаются при *рубрикации* - названия подпунктов не всегда точно отражают содержание. Например, рубрика называется «*Экспедиция Бартоломеу Диаша. Фернан Магеллан*», однако о Бартоломеу Диаше в тексте нет ни слова, речь идет лишь о кругосветном путешествии Магеллана [2, 94].

О несовпадении содержания заявленной теме говорит отсутствие предложенных для запоминания терминов в учебном тексте. Так, авторы обозначили в цветной рамке новые понятия, которые школьник должен запомнить: *феод, феодализм, феодальная раздробленность, сеньор, натуральное хозяйство, двуполье, поместье (вотчина), барщина, оброк* [2, 19]. Однако два последних понятия (барщина и оброк) в материалах параграфа отсутствуют, вообще не упоминаются.

Ясно, что Казахстан является частью всемирной истории, однако иногда в содержании учебных текстов *слабо прослеживается связь с названным курсом*. Например, в учебнике «История Казахстана» в §§1, 3-4, 7, 8, 11, 18-19 отбор содержания больше строится на материалах всемирной истории, с акцентом на мировую историю, а не историю Казахстана [1]. В §1 «Что изучает предмет «История древнего Казахстана» собственно Казахстану посвящено всего 2 предложения [1, 6-8].

Неудачная *рубрикация подпунктов параграфа* в учебнике «Всемирная история» для 7 (6) класса [3]. Так, в §4 «Образование Киевской Руси. Принятие христианства», рубрика «Письменные источники» состоит из двух предложений, «Образование» из 4 предложений, «Архитектурное искусство» из 2 предложений. Все эти три подпункта параграфа можно объединить в один, назвав его «Культура Киевской Руси».

Иногда *названия параграфов* состоят из большого количества слов. Например, §§2-3 называется «Восточная Римская империя. Визит Византийского посла к Тюркскому кагану Истеми». В названии темы 9 слов [2]. §1. Понятие «Средние века в истории. Хронологические рамки и периодизация истории средних веков». В названии 10 слов [3]. В названии §8 этого же учебника 12 слов [3].

Изучение новых понятий требует учета возрастных особенностей детей. Очень важно объяснять вводимые понятия, дальнейшее их использование в следующих темах. Однако авторы не всегда соблюдают эти требования. Так, например, вводят новые понятия «цивилизация», «империя», «колониальная империя» [2], но не дают им объяснения. Иногда новое понятие объясняется через некоторое время, например, понятия «феодализм», «феодальное общество», «феодальный строй», «эпоха феодализма»

упоминаются во введении на странице 3, затем в §1 на странице 6, но рассматриваются и объясняются только в §5 [3].

Очень важно следить за *количеством вводимых новых слов*, терминов и понятий. Так, для детей 10-11 лет не рекомендуется изучение более 3-4 новых слов на одном уроке, между тем, в учебнике 5 класса в §§3-4 «Возникновение человека» предложено 15 новых понятий, выделенных курсивом для запоминания. Следует подчеркнуть, что 11 из них иноязычного происхождения [1]. В §1 учебника «История Казахстана» предложено для запоминания 16 новых понятий, в §2 - 14 новых слов, в §10 - 18 новых слов и понятий, некоторые из которых (Буддизм, зороастризм) упоминаются без объяснения сути названных учений [4].

Работа над формулировками. В учебниках «Всемирная история» [2; 6] на форзацах учебника даются даты основных событий истории средних веков. Такой подход помогает формированию временных представлений и хронологических умений учащихся. Автору важно выделить важнейшие события изучаемого курса и дать правильное название событию. Так, 1453 год обозначен как «Захват турками Константинополя» [2]. Здесь речь идет о событиях, связанных с падением крупнейшей мировой империи, существовавшей более 1000 лет, а именно византийской, и целесообразно акцент поставить на ее название, например, следующим образом: «1453 – Падение Византийской империи».

При отборе важнейших событий истории целесообразно показать процесс целиком, на основе системного подхода. В данном учебнике подробно рассматриваются 4 крестовых похода, а на форзаце указаны даты 8 крестовых походов с 1096 по 1270 гг. [2]. Неясно, зачем даты 5-8 походов, если о них в учебнике не говорится, к тому же дата 1270 г. не последняя дата походов крестоносцев. Чтобы у школьников было правильное представление, целесообразно указать «1096-1291 гг. - крестовые походы».

Разработка учебника, как сложной, многофункциональной системы, требует от автора определения позиции: является ли он сторонником формирования специальных, предметных знаний или же считает важным развитие ключевых компетенций школьника. В целом для новых учебников характерна тенденция активной работы с аппаратом организации усвоения. Интересен в методическом плане учебник 5 класса, где для заданий используются поля учебника [4; 5]. Положительное значение имеет характер заданий: («Обобщи», «Выскажи свое мнение!», «Покажи мастерство», «Приведи доказательства!»), концентрация внимания «Знай!» «Это важно!»), поддержание интереса («Интересный факт», («Интересный вопрос!») [5]. Удачными являются постановка целей в виде *ожидаемых результатов* изучения темы, что соответствует *компетентностной парадигме* [6; 10]. Правда некоторые задания могут вызвать дискуссию по поводу времени их применения, например, на странице 6 учебника даны «Вопросы и задания к введению», где вопрос звучит следующим образом: «Пользуясь текстом учебника и схемой, определите последовательность образования государств на территории Казахстана». Возможно такое задание лучше дать в конце учебника, чтобы ученики еще раз вспомнили весь материал, который они изучали, все государства, а не во введении [4].

В рассматриваемых учебниках в целом прослеживается реализация цели формирования временных и пространственных представлений. Однако есть и примеры, когда авторы избегают указаний каких-либо дат, например, по древнейшему периоду [1, 4-27]. В рассматриваемом учебнике нет объяснения понятий «до нашей эры», «наша эра», нет заданий насчет лет в истории [1]. Слабо способствует данный учебник и формированию *пространственных представлений* учащихся - в учебнике всего одна карта [1]. Целесообразно включить в учебник «ленту времени», которая способствует пониманию счета до н.э. и н.э., увеличить количество картографического материала (карт, картосхем и т.д.).

К сожалению, в новых учебниках встречаются и *технические погрешности*: §8 на странице 126 называется «Ключевые события в истории ислама в 610-1258 годы?» с

вопросительным знаком в конце (на странице 33 название дано правильно) [2]. Некоторые приведенные в терминологическом словаре слова в учебных текстах не имеются, например, «буси», «гайдуки», «райя», «янычары», «сунна», «ронины» и др. [3].

Таким образом, можно сделать вывод, что в настоящее время наблюдается тенденция перехода от варианта подготовки учебника истории с большим объемом фактологических знаний к модели учебника с отражением практических и концептуальных знаний. Авторы используют разные способы представления основного текста, но из таких видов как повествовательно-описательный, объяснительный, проблемный, обобщающий *доминирующим является повествовательно-описательный текст*. Вместе с тем, в учебниках истории появляются краткие тексты, с минимизированной информацией, что требует от школьников поиска информации. Данная проблема нуждается в отдельном исследовании.

Разработка учебника на основе компетентного подхода требует активного использования других структурных компонентов учебника. Чтобы быть успешным, ученик должен уметь работать с информацией, понимать, как различные части информации могут быть увязаны между собой, научиться рассматривать новые идеи и знания в соответствующем контексте, осмысливать и критически подходить к информации. Такое мышление не вырабатывается само по себе. Именно поэтому автор должен *соблюдать баланс между предоставлением информации и способами деятельности, способствующими освоению этой информации*. Последнее зависит от того, будет ли автор ставить акцент на изложение собственно исторического материала или же работать над способами его преподнесения с целью формирования способностей и компетенции.

Необходимо выстроить текстовые и внетекстовые компоненты таким образом, чтобы учебник был систематизированным и понятным для применения, а ученик мог отслеживать свой мыслительный процесс и управлять им при самостоятельной работе. Это требует от авторов разработки *ориентировочной деятельности учащегося*, учета основ рефлексии и обучения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Кумеков Б.Е. и др. История Казахстана: Учебник для 5 кл. общеобразоват. шк. / Б.Е. Кумеков, Т.С. Жумаганбетов, К.С. Игликова. – Алматы: Атамұра, 2017. – 144 с.
- 2 Айтбай Р. Всемирная история: Учебник для 6 кл. общеобразоват. шк. /Р.Т. Айтбай, А.К. Касымова, А. Ешмукамбетов. – Алматы: Атамұра, 2018. – 128 с.
- 3 Всемирная история: Учебник для 7 (6) кл. общеобразоват. шк. / Р. Айтбай, А. Касымова. – Алматы: Атамұра, 2017. – 114 с.
- 4 Бакина Н.С. и др. История Казахстана: Учебник для 7 (6) класса общеобразоват. шк. / Н.С. Бакина, Н.Т. Жанакоева. – Алматы: Атамұра, 2017. – 240 с.
- 5 Тулебаев Т.А. и др. Всемирная история: Учебн. для 5 кл. общеобразоват. шк. / Т.А. Тулебаев, Л.Б. Момынтаева, Л.А. Толбаева. – Алматы: Атамұра, 2017. – 176 с.
- 6 Кокебаева Г.К. и др. Всемирная история: Учебник для 6 кл. общеобразоват. шк. / Г.К. Кокебаева, Р.С. Мырзабекова, Е.Т. Картабаева. – Алматы: Мектеп, 2018. – 136 с.
- 7 Донской Г.М. Соотношение единичного, особенного и общего в учебниках истории. - В кн.: Проблемы школьного учебника. Вып. 9. (О специфике учебников литературы, истории, обществоведения, географии и биологии). - Москва: Просвещение, 1981. - С. 24-41.
- 8 Краевский В.В., Лернер И.Я. Дидактические основания определения содержания учебника. В кн.: Проблемы школьного учебника. Вып. 8. (О конструировании учебника). - Москва: Просвещение, 1980. - С. 34-49.

- 9 Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - М., 1968. - 436 с.
- 10 Бакина Н.С. и др. История Казахстана: Учебник для 6 класса общеобразоват. шк./ Н.С. Бакина, Н.Т. Жанакоева, К.К. Сулейменова. – Алматы: Атамұра, 2018. – 240 с.

ТҮЙІН

Мақалада жаңа оқу бағдарламасы бойынша дайындалған және 2017-2018 жылдарда шығарылған тарихтан мектеп оқулығы қарастырылады. Құрылымы мен мазмұны, мәтіндік және мәтіннен тыс компоненттеріне талдау жасалады, оқулықты әрі қарай жетілдіру жөнінде ұсыныстар беріледі.

RESUME

The school text books in history on the new educational programme edited in 2017-2018 are examined in the article. The structure and content, the text and out – of – text components are analyzed. The recommendations on the further modernization of the textbook are given.

УДК 27.01.45

Аннотация

Қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістер әрбір білім алушының экономикалық-қаржылық сауаттылығы мен мәдениетін жетілдіру үшін жалпы білім беру процестеріне қаржылық есептеу элементтерін енгізуді талап етеді. Алайда, мұндай мәселелер көптеген зерттеулерде мазмұндық, ұйымдастыру жағынан айтарлықтай толық қарастырылмаған.

Мақалада осы себептен жалпы білім беру мекемелерінде, математиканы бейінді оқыту жағдайында қаржылық есептеулердің кіріспе курсына байланысты әзірленген модель сипатталған. Ал мұндай модельді жүзеге асыру үшін, оның әдіснамалық негізі ретінде, жеке-қызметтік тәсіл ұсынылған. Аталған курстың мақсаты, түрлі бейіндегі оқушылардың қаржы қатынастарына қатысты математиканың қолданбалы маңызы туралы түсініктерді тереңдету және кеңейту, аталған мәселені күрделілік деңгейлері бойынша саралап оқытуды жүзеге асыру.

Түйін сөздер: қаржылық есептеулер, үздіксіз білім беру жүйесі, математиканы оқыту, модель, оқыту деңгейлері, қолданбалы бағыт, жобалау.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында «жаппай кәсіпкерлікті қолдау тетіктерін одан әрі жетілдіру керек, ..., соның ішінде отбасылық кәсіпкерлікті дамыту бағытында кешенді шаралар ұсыну» [1] керек деп айтылған. Ол үшін дамыған елдердің озық стандарттары мен тәжірибесін енгізу, еліміздің қаржы секторын «қайта жаңғырту» қажет. Яғни, адами капитал сапасын жақсарту міндет делінген, ең алдымен, білім беру жүйесінің рөлі өзгеруге тиіс. Оның міндеті – білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру, ал оқыту бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет. Сонымен бірге, IT-білімді, қаржылық сауаттылықты қалыптастыруға баса көңіл бөлуді міндеттеп отыр. Ендеше білім алушы жастардың қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды.

А.М. Мубаракوف

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
пед. ғыл. д-ры, профессор

Ж.С. Еркишева

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
PhD докторанты

**Мектеп
математикасы
аясында
қаржылық
есептеулердің
элементтерін
оқытудың моделі**

Еліміздің іргетасы берік қаланып, экономикасы жедел қарқынмен алға басып дамуы кезінде банк жүйесі мен жеке кәсіпкерлікті дамыту қоғам алдында елеулі орны бар мәселе. Сондықтан әрбір білім алушының экономикалық-қаржылық сауаттылығы мен мәдениетін жетілдіру мақсатында жалпы білім беру үрдістеріне қаржылық есептеу элементтерін енгізуді талап етеді.

Қаржы есептеулерінің жекелеген элементтерін дидактикалық материалдардың құрамына қосу және оларды математика сабақтарында қолдану И.Г. Есинаның [2], В.А. Петровтың [3] және басқаларының жұмыстарында қарастырылған. Аталған үрдістерді және жалпы білім беру мекемелері оқушыларының қаржы мен коммерциялық есептеулер саласында өздігінен білім алу қажеттілігін жүзеге асыру Г.П. Башарин [4], Т.Н. Александрова [5], Е.Ф. Винокуров [6] және басқалардың еңбектерінде орын алған.

Жалпы білім беру жүйесінде бейін алды оқыту және бейіндік оқыту жағдайында қаржы-экономикалық мәселелерді шешуде математикалық аппаратты қолдануды көптеген ғалымдар [7, 8, 9, 10] қарастырған. Атап айтқанда, Д.В. Ожерельевтің [8] зерттеуінде негізгі мектептің алгебра сабақтарында қаржы математикасының элементтерін зерттеуде компьютерлік технологияны қолданудың ерекшеліктері ашылған. Е.А. Фадееваның [9] еңбегінде бейін алды дайындауда оқыту үдерісінің ұйымдастырушылық формалары үшін қаржылық есептеулердің элементтерін қамтыған курстарды бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыздандыру әзірленген. Мектеп математикасында экономиканың математикалық модельдерін қолдану мүмкіндіктерін зерттеу нәтижесінде А.С. Симонов қаржы-экономикалық мазмұндағы материалдар өздерінің маңыздылығына байланысты мектеп математика курсына мазмұны-әдістемелік сызық деңгейінде ұсынылуы керек деген қорытындыға келді [10].

Сонымен бірге, шындықтың ағымдағы талаптарына жауап беретін және математикалық аппараттың көптеген практикалық қолданылуын ашатын қаржы-экономикалық мазмұндағы материалдарды білім алу үдерісіне енгізу аталған зерттеулерде мазмұндық, ұйымдастыру жағынан толық қаралмаған.

Бұл, бірінші кезекте, қазіргі заманғы жастар үшін тұтынушылық, ломбардтық, ипотекалық несие, өмір мен мүлікті сақтандыру мәселелері бойынша әлеуметтік маңызы бар мазмұндағы практикалық тапсырмаларға қатысты. Оларды қолдану меншіктегі мүлікті бағалауды, салық мөлшерін, қаржы ресурстарын сауатты басқару дағдыларын қалыптастырумен байланысты, сонымен қатар барлық білім беру бейіндегі оқушылар осындай дағдыларға қызығушылықпен қарайтынын атап өткен жөн.

Жалпы математикалық білімнің қолданбалы бағытының әртүрлі аспектілері жақсарып келе жатса да, біздің зерттеулеріміз қазіргі таңда жоғарғы сынып оқушыларында қаржылық-экономикалық мазмұндағы сюжеттік мәселелерді шешу бойынша тиісті математикалық дайындықтардың жоқ екенін көрсетеді.

Осы тұрғыдан, жоғары сынып оқушыларының бейінді оқытудағы осындай жағдайының негізгі себептері төмендегілер екені анықталды: оқушылардың қаржылық-экономикалық сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған қолданбалы материалдардың жалпы білім беру мекемелерінің оқу орындарындағы қолданыста жүрген математика оқулықтарында жеткіліксіз қамтылғандығы болып табылады; түрлі бейіндегі оқушыларды оқытуға жарамды болатын тиісті оқу-әдістемелік құралдарының жетіспеушілігі; қаржы есептеулер саласында математиканың қолданымдарына байланысты курстың көп деңгейлі мазмұнының әзірленбеуі.

Ендеше мектеп математикасының курсына қаржылық есептеу негіздерін қарастыру, осы арқылы оқушылардың заманауи экономикалық білімдерін тереңдетуді жүзеге асыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Жалпы білім берудің жоғарғы сатысында қаржы математикасының кіріспе курсын пішімдеуге қойылатын талаптарды ескере отырып, біз курстың мазмұнын құру бірте-бірте

А, В, С схемасы бойынша күрделенетін, және А-В, В-С ауыспалы деңгейлеріне сәйкес сипатталатын көп деңгейлі критерийді таңдадық.

А деңгейі тіршілік өмірде қолдану үшін алған білім мен дағдыларды меңгеруге бағытталған және қарастырылатын пәндік салада өз танымдық мүдделерін қанағаттандыруды қалайтын оқушыларға арналған. Курстың мазмұны - шолу (ақпараттық), оқытудың формасы - факультативтік курс.

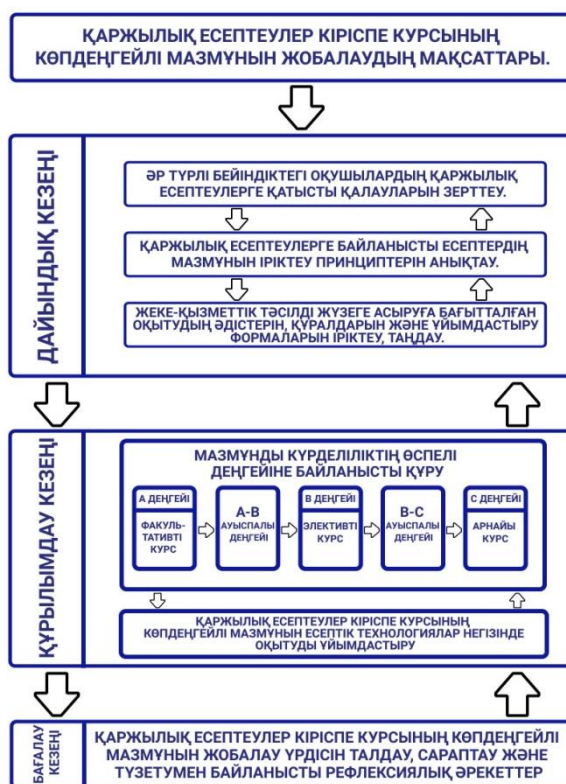
В деңгейі білім мен дағдыларды практикада қолдануға арналған, әрі қарастырылатын пәндік саланы жоғары оқу орнында оқуға бағытталған. Оның мазмұнды бөлігі курстың экономикалық компонентін күшейтумен байланысты, оқытудың формасы - элективті курс.

С деңгейі кәсіби қызметте тікелей қолдануға және жоғары оқу орындарында мамандану пәндерін сәтті меңгеруге арналған білім мен дағдыларды игеруге бағытталған. Оның мазмұны курстың математикалық компонентін күшейтумен байланысты, ал оқыту формасы - арнайы курс.

А-В және В-С ауыспалы деңгейлерінің бар болуы осы курсты табысты оқитын оқушылардың кейбір санаттарының қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін іске асыру үшін жағдай жасаумен негізделеді.

Осылайша, мектептің жоғарғы сыныптарында оқитын оқушылар санаттарының бәрі, қаржы математикасының негізін оқуға тең қол жеткізу мүмкіндігіне ие болады, ол әрине, олардың бейімділіктеріне және қажеттіліктеріне сәйкес.

Қойылған мақсаттар әр түрлі жолдармен іске асуы мүмкін, бірақ, ең алдымен, жалпы білім беру мекемелерінде бейіндік оқыту жағдайында қаржылық есептеулердің кіріспе курсының көп деңгейлік мазмұнын әзірлеудің моделін анықтау қажет болды (Сурет 1).

Сурет 1 - Бейіндік оқыту жағдайында, қаржылық есептеулердің кіріспе курсының көп деңгейлі мазмұнын жобалаудың кезеңдік моделі

Қаржылық есептеулер кіріспе курсына оқу мақсаты: түрлі бейіндегі оқушылардың қаржы қатынастарына қатысты математиканың қолданбалы маңызы туралы түсініктерді тереңдету және кеңейту және қаржылық есептеулер кіріспе курсының мазмұнын А, В және С күрделілік деңгейлерінде бірте-бірте арттыру бойынша саралап оқытуды жүзеге асыратын факультативті, элективті немесе арнайы курстар арқылы оқушылардың алған білімдерін қолдану дағдыларын қалыптастыру.

Ол үшін курс мазмұны оқу блоктары бойынша құрылымдалған, ал олардың әрқайсысы: түрлі бейіндіктер үшін, қаржылық есептеулер саласында оқыту мен дамыту мақсаттарының интегративтік деңгейінде жүзеге асырылады; аяқталған, толық ақпаратты қамтыған. Негізгі идея келесіде: барлық курс белгілі бір оқу блоктарына-модульдерге бөлінеді; олардың екеуі негізгі болып табылады; қалғандары қосымша блоктар деп аталады.

Қосымша блоктарда оқушылардың қалауына байланысты (курсты факультативті, элективті немесе арнайы курстар аясында оқу үшін жұмсалатын уақытқа байланысты) бірнеше тақырыптар орын алған. Әрбір оқу блогы аяқталғаннан кейін, қарастырылатын материал бойынша оны меңгеру дәрежесін анықтау үшін, сондай-ақ білім беру қызметін ынталандыру үшін және білімдегі кемшіліктерді уақытылы жою үшін бақылау жүргізіледі. Негізгі оқу блоктарында бұл - факультативте оқу деңгейіне сәйкес жүргізілетін міндетті бақылау, ал бақылаудың негізгі формаларының бірі ретінде тестілеу қолданылады. Ал элективті курстар мен арнайы курстар үшін - бақылау (өздік жұмыс) жұмысы. Қосымша оқу блоктарын зерделеу жағдайында бақылауды әрбір жеке тақырыпты қарастырған соң (мини-тест, ғылыми-зерттеу жұмыстарын қорғау, реферат және т.б.) да, барлық оқу блогын оқып бітіргеннен кейін де өткізген жөн.

Орта мектепте математиканы бейінді оқыту жағдайында қаржылық есептеулердің кіріспе курсының мазмұнын жобалаудың моделін жүзеге асыру үшін, оның әдіснамалық негізі ретінде, жеке-қызметтік тәсілді ұсындық. Ал, бұл тәсіл мазмұндық компонентте баламалы принцип бойынша бейнелене отырып, оқушыларға қаржылық есептеулердің кіріспе курсына оқу деңгейлерін, тіпті кейбір жағдайда, оқыту мазмұны, әдістері мен ұйымдастыру формаларын таңдау құқығын бере отырып, жекешелендіру тәсілін іске асыруға ықпал етеді.

Мамандандыру бағытының үш деңгейін анықтадық: жалпы білім беру (гуманитарлық) - А деңгейі, жалпығылыми (қолданбалы) - В деңгейі, мазмұны бойынша жоғарғылардың негізгі компоненті болатын математикалық (жаратылыстану) - С деңгейі. Сонымен қатар, таңдалған оқу материалы білім алудың тиісті әдістерін қолданумен күрделіліктің түрлі деңгейлерінде игеріледі. Осылайша, әрбір деңгейде оқыту үшін бөлінген уақыт аралығында, қаржылық есептеулердің кіріспе курсына оқу үшін негізгі оқу кеңістігі құрылады. Мұндай кеңістікте оқушылар өздерінің мүдделеріне, қажеттіліктеріне және дайындық деңгейлеріне қарай топ-топқа бірігіп оқиды.

Бұл деңгейлер арасындағы байланыстырушы функцияны оқушылардың жеке оқу кеңістігі болып табылатын А-В және В-С ауыспалы деңгейлері атқарады. Ауыспалы деңгейлер (А-В және В-С) әр оқушының қызығушылығын тудыратын сұрақтарды, сондай-ақ ұжымдық оқу кезінде меңгерілмеген сұрақтарды қарастыруға мүмкіндік береді. Ал, мұғалім мен оқушы арасындағы өз ара қатынас тікелей және цифрлық технологиялардың көмегімен жүзеге асырылатын жекелеген кеңес беру арқылы жүреді. Осылайша, негізгі және өтпелі деңгейлер арасында тікелей және кері байланыстарды орнатуға болады.

Жалпы алғанда, жалпы білім берудің жоғары сатысында қаржылық есептеулердің кіріспе курсына жүзеге асыру және оның көп деңгейлі мазмұнын жобалау жағдайында, келесілерді іске асырудың мүмкіндіктері кеңейеді: 1) жеке оқытуға дәйекті, бірте-бірте ауысу; өзін-өзі оқытуға дайындық; өмірлік іс-әрекеттің түрлі салаларындағы міндеттерді модельдеуге (кейіннен оларды шешу) мүмкіндік беретін ойлау стилін қалыптастыру; білім мен дағдыларды зерттеушілік, шығармашылық тәсілмен игеруді қалыптастыру және т.б.

(оқушыға қатысты); 2) математика қолданбалы аспектілерінің бейіндік саралаудың әр түрлі бағыттарына сәйкес келетін мазмұндық базасын құру; математика мен басқа пәндердің қиылысуындағы білімнің жүйелік саласын саралау; тьюторлық оқуға ауысуға дайындық және т.б. (оқытушыға қатысты).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар.
- 2 Есина И.Г. Экономика на уроках математики [Текст]: метод, рекомендации / И.Г. Есина, И.А. Салихина. - Ульяновск: Изд-во ИПК ПРО, 2001. - 38 с.
- 3 Петров В.А. Элементы финансовой математики на уроках [Текст] / В.А. Петров // Математика в школе. - 2002. - № 8. - С. 38-42.
- 4 Башарин Г.П. Начала финансовой математики [Текст] / Г.П. Башарин. - М.: ИНФРА-М, 1998. - 160 с.
- 5 Александрова Т.Н. Финансовая арифметика. Просто как дважды два [Текст] / Т.Н. Александрова, А.А. Минько. - М.: Эксмо, 2007. – 240 с.
- 6 Винокуров Е.Ф. Бизнес в три вопроса: Издержки? Цена? Выручка? [Текст] / Е.Ф. Винокуров // Математика в школе. - 2002. - № 8. – С. 42-45.
- 7 Архипов А.П. Азбука страхования [Текст]: для 10-11 классов общеобразоват.учрежд. / А.П. Архипов. - М.: Вита-Пресс, 2005. - 288 с.
- 8 Ожерельев Д.В. Методика решения задач с экономическим содержанием при изучении алгебры в основной школе с применением компьютерных технологий обучения [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Д.В. Ожерельев. - М., 2004. - 18 с.
- 9 Фадеева Е.А. Курсы по выбору с математическим содержанием как средство формирования экономической культуры учащихся IX классов [Текст]: автореф. дис.... канд. пед. наук / Е.А. Фадеева. - М., 2009. - 24 с.
- 10 Симонов А.С. Математические модели экономики в школьном курсе математики [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук /А.С. Симонов. - Тула, 2000. - 328 с.

РЕЗЮМЕ

Изменения, происходящие в современном обществе требуют введения элементов финансовых вычислений в общеобразовательные процессы школ для улучшения экономической и финансовой грамотности и культуры каждого обучающегося. Однако такие вопросы во многих исследованиях рассматриваются не на должном уровне как по содержанию, так и в организационном аспекте.

В данной статье описывается разработанная модель, связанная с внедрением элементов финансовых вычислений в общеобразовательные учреждения в рамках профильного обучения математике. Для реализации этой модели в качестве методологической основы предлагается личностно-деятельностный подход. Целью курса является углубление и расширение знаний учащихся разных профилей о прикладной направленности математики, связанных с финансовыми вычислениями, а также реализация дифференцированного обучения данным вопросам на различных уровнях сложности.

RESUME

The change in the current society requires financing of financial statements of the elements in the overall process of economic and financial rehabilitation and education for each of the elements. However,

these are just a few of the many questions that can be found in the content, as well as on the organizational aspect.

The model is described in the model developed by the financial elements of financial statements in the framework of mathematical profiling in general education. For the purpose of realizing this model in the qualitative methodological basis it is offered a personal-oriented approach. The offered curve is based on the degree of expansion and expansion of various profiles applied in mathematics, which is associated with financial calculations, as well as realizations of differentiated learning from the different levels of complexity.

ӘОЖ 373.1.013

Б.У. Куанбаева

Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті,
пед. ғыл. канд., қауым. профессор

Г.К. Шамбилова

Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті,
хим. ғыл. д-ры, профессор

К.Т. Байниева

Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., доцент м.а.

Оқыту үдерісінде тренингтік технологияларды қолдану мәселелері

Аннотация

Мақалада жоғары оқу орнында қолданылатын оқыту әдістерінің белсенді және интерактивті формаларының бірі - білім берудің топтық түрлерін ұйымдастыруға бағытталған тренингтердің сипаты, түрлері және функциялары қарастырылған. Тренинг әдісі ситуацияларды талдауда, жаңа алынған білімді практикада тез арада қолдана білуде, шығармашылық әлеуетті арттыруда, топпен жұмыс істеуде маңызы зор. Сонымен қатар жоғары оқу орнында білім беруде тренингтік оқытудың тиімділігі негізделді.

Түйін сөздер: белсенді әдістер, тренинг технологиясы, оқыту үдерісі, көшбасшылық, әріптестік.

Жоғары кәсіптік білім беруді дамытудың қазіргі заманғы тенденциясы жоғары мектептің оқу үдерісін ұйымдастырудағы тәсілдердің түбегейлі өзгерісін анықтайды. Көп деңгейлі білім беру жүйесінің енгізілуі, бірыңғай білім беру кеңістігін құру, құзыреттілікке негізделген тәсілдерді енгізу білім беруді ұйымдастырудың мүлде жаңа тәсілдерін қажет етеді. Жоғары мектеп оқытушысы тек қана ғылыми білімді жеткізуші ғана емес, сондай-ақ оңтайлы оқыту стратегиясын таңдауға, оқу үдерісінің шығармашылық жағдайды құруға бағытталған заманауи білім беру технологияларын қолдана білуге тиісті.

Оқу үрдісін жетілдіру қажетті және жеткілікті ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларды жасауға, табысты оқытуды қамтамасыз етуге бағытталуы керек. Мұндай іс-әрекеттерде ынтымақтастыққа, бірлескен басқаруға баса назар аударылып және оқытушы мен студенттер арасындағы қарым-қатынастың сипаты «субъект-субъект» ретінде анықталуы мүмкін.

Оқытушылар мақсатты және табанды түрде оқытудың белсенді және интерактивті формалары мен технологияларын: ойындар, тренингтер, кейстер, жобалау, шығармашылық техникаларын және басқа да әдістерді игеруі керек, өйткені мұндай әдістер студенттердің базалық құзыреттілігін және мета құзыреттілігін дамытады, мамандыққа қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастырады, игерілген

іскерліктері мен дағдыларын іс жүзінде практикада қолдана білуде психологиялық дайындықтың алғышарттарын жасайды.

Қазіргі уақытта оқыту үдерісінде қазіргі заманғы технологияларды қолдануға болатын кең ауқымды әдебиеттер мен оқу материалдары жеткілікті түрде бар. Дегенмен, жұмыс бағдарламалары мен оқу бағдарламаларын жасақтауда біз, бір жағынан, дәрістер мен семинарлардан бастап кейстер мен іскерлік ойындарға дейінгі технологиялардың, әдістердің таңғажайып түрлілігін, екінші жағынан, студенттердің оқу қызметін, оқытуды ұйымдастырудың формалары және т.б. ескере отырып, қандай технологияларды мақсатты түрде қолдану қажет екендігіне сай келетін ақпараттың жетіспеушілік қиыншылықтарына кезіктік.

Соған байланысты жоғары оқу орнында сабақ жүргізудің белсенді және интерактивті формаларын, соның ішінде білім берудің топтық түрлерін ұйымдастыруға бағытталған тренингтерді қарастырамыз.

Бүгінгі күнде тренингкәсіби қарым-қатынасқа негізделген, ойын әдістерінің арасында ең көп таралған интерактивті технологияға айналды.

Тренинг – ситуацияны талдау, жаңа білімді алу және оны практикада дереу қолдану, шығармашылық әлеуетті дамыту, топта жұмыс істеу мүмкіндігі сияқты түрлі міндеттерді жүзеге асыратын белсенді оқыту әдістерінің бірі болып табылады [1].

Оның басты мақсаты – адамның психодинамикалық қасиеттерін дамыту және оның эмоцияларын, ақыл-ойы мен мета-құзыреттіліктерін қалыптастыру арқылы, болашақ кәсіби қызметтің тұлғааралық компоненттерін қалыптастыру.

Тренингте келесі міндеттер жүзеге асады [2]:

- білімді, іскерлікті және кәсіптік қарым-қатынас дағдыларын тәжірибелік қолдану;
- серіктестерінің мінез-құлық реакцияларын, сөйлеу үлгісі, жеке қарым-қатынас стилі және т.б. айқындау, сезіну, демонстрациялау.

Тренинг кезінде қатысушылардың адамның жеке қабілеттеріне және оның коммуникативтік құзыреттілігіне негізделген өзара әрекеттесудің ең өнімді әдістері мен тәсілдері қалыптасады.

Сондай-ақ, нақты кәсіби жағдайларды модельдеуге негізделген тренинг, оның қатысушыларының қарым-қатынас процесіне белсене араласуын, зияткерлік және аналитикалық әлеуетті жұмылуын талап ететіндігі - тренингтің білім беруде жоғары нәтижелілігін көрсетеді.

Түрлі интерактивті технологияларды тренинг процесіне пайдалану кезінде түрлі шиеленіскен әдетте, стандартты, дәстүрлі қолданылатын әдістер мен мінез-құлық тактикасын пайдалану негізінде шешілмеген, нақты кәсіптік қызметінде туындайтын жағдайлар ескеріледі. Бұл жағдайды шешудің қолайлы жолдарын табуда, тиімді іскерлік өзара әрекеттесу сценарийін құруда, агрессияны жоятын ауызша және үндестік репертуарын таңдауда (вербальды және вербальды емес) және қайырымды ынтымақтастыққа серіктес болуда маңызды болып табылады.

Тренингтің басты ерекшелігі – бұл іздеуді және қабылданған шешімдерді, таңдалған іс-әрекеттерді практикада іске асыру кезінде адамдармен өзара әрекеттесу процесін жүргізуге мүмкіндік береді. Тренингтің белсендіруші әсері де тұлға аралық қарым-қатынас, қарқынды кері байланыс және күнделікті жұмыста қажетті практикалық дағдыларды қалыптастыру үдерістерінде қатысушыларға жеке және топтық психологиялық оқиғалардың қалай жүретіні туралы түсінік беруді қамтамасыз ететін арнайы оқу-тәжірибелік ортаны құруға негізделген.

Тренингте қатысушылардың әрқайсысы қалай және қандай жолдармен басқаларға әсер ететіндіктеріне, бірлескен іс-әрекеттердің рөлі, оның мазмұны қандай болатынына, тұтастай алғанда, (яғни қатынастар мен әрекеттер динамикасы) жеке тұлға мен бүкіл топ мүшелерінің мінез-құлқын қалай басқару жағдайларына куә болады.

Көптеген адам туралы ғылымның жетістіктерін тәжірибе жүзінде қолдануға мүмкіндік беретін қолданбалы технологиялар бола отырып, тренинг философия, психология, әлеуметтанудағы ең жақсы дағдыларды меңгерді [3]. Дегенмен, тренинг өткізуде кейбір шектеулер бар:

- дәрігер диагноз қойған депрессия, невроздар, мазасыздық жағдайында тренинг қарсы қабылданған;
- тренинг - топтық сабақ болып табылады, сондықтан жеке мәселелерді егжей-тегжейлі түсіну жағдайында, психоаналитикке қаралу керек.

Тренингтерге қатысты миф те бар: курс беретін оң эмоциялардың фонтанынан қайтадан және қайта-қайта ықыластанудың арқасында «іліну» қаупі бар. Дегенмен, жаңа білімдер мен дағдыларды игеруге тәуелді болуға болмайды..

Тренингтің бірегейлігі - ешкім өмір сүруді қалай жақсартуға болатынын айтпайды. Қатысушылар өздерін басқалармен бірге көруге мүмкіндік таба алады. Тренингтің басты мақсаты - адам өмірін өзгертуге бағытталған жағдайды жасау болып табылады, өзгертулерге бірден құлшындырады [3]. Мұнда мақсаттар қойылады және оларға қол жеткізу жолдары анықталады. Көптеген жаттығулар оңтайлы ақпараттарды еске сақтап, оны күнделікті өмірде қолдануға мүмкіндік береді.

Заманауи тренингте құзыреттілікті үйрену және дамыту үшін барлық дерлік қарқынды технологиялар қолданылады, атап айтқанда [2]:

- ақпарат, хабар беру, шағын дәріс;
- құрылымдық және басқарушы талқылау;
- миға шабуыл, синектика;
- кейстер талдау және кейс-стади;
- рөлдік ойындар және рөлдерде ойнау;
- коммуникативті тапсырмалар мен жаттығулар;
- презентация және өзін-өзі таныстыру;
- аналитикалық жаттығулар;
- симуляциялық ойындар, имитациялық ойындар;
- іскерлік ойындардың фрагменттері;
- білім алушылардың мінез-құлқына видео-демонстрациялар мен бейнеталдаулар.

Көбіне тренингте оқытудың үш деңгейлі моделі қолданылады: тауып алу → демонстрациялау → қолдану.

Белгіленген моделдегі әрбір элементтің ішінде жоғарыда аталған әдістер қолданылады.

Тренингте «тауып алу» үшін: ақпарат, шағын дәріс, хабар, кітаптар; «демонстрация» үшін: рөлдік ойындар, кейстер мен кейс-стади, жанды иллюстрациялар және бейнефильмдер; «қолдану» үшін: рөлдік ойындар және іскерлік ойындар, модельдеу пайдаланылады. Нақты тәжірибеде оқытушылар көбінесе оқытудың үшінші бөлігін ескермейді, бұл тренингтің нәтижелі болуына кедергі келтіреді. Қатысушыларға қалаған мінез-құлықты бақылауға мүмкіндік беру қажет. Мұны бейне және аудио материалдардың көмегімен іске асыруға болады.

Тренингтердің мүмкіншіліктерін талдау, сондай-ақ арнайы ұйымдастырылған топтық оқыту үдерісі, әдетте, жеке тұлғаның үш негізгі аспектісін қамтиды: когнитивтік, эмоционалдық, конативті немесе мінез-құлық.

Когнитивтік аспект - жалпыға бірдей қарым-қатынас туралы ақпараттың деңгейін көтеруге, өзі туралы және психологиялық жағдайларды талдау жасауға арналған зерттеу тапсырмаларын қалыптастыру арқылы жаңа ақпарат алу.

Эмоционалдық аспект - алынған ақпараттың маңыздылығынан әсер алу, оны сезіну және өз бойынан өткізу; өзі туралы және басқа адамдар туралы жаңа білімді бағалау және әсерлену; өзінің сәтсіздіктерін және кемшіліктерін бақылап отыру. Жалпы, өзін-өзі бағалауы мен жеке өзін-өзі бағалаудың төмендеуін сезініп, қамығу.

Конативті немесе мінез-құлық аспектісі - кейбір әдеттегі мінез-құлықтардың тиімсіздігі мен қалаусыздығын түсіну арқылы білім алушының мінез-құлық репертуарын кеңейту.

Оқыту үдерісінде қолданылатын тренингтің педагогикалық және дамыту міндеттерін жүзеге асыру үшін білім алушылар өздерін ыңғайлы (физикалық және моральдық) сезінетіндей жұмыс ортасын құру маңызды, сонда ғана оқуға және дамуға қабілетті болады. Бұл оқытушының маңызды функциясы, себебі тренингте қолданылған көптеген технологиялар көпшілік алдында презентация, нақты іс-әрекеттер, соның ішінде аудитория алдында көрсетуге шамаланады. Мұндай оқытулар, әрине, алаңдаушылықпен тәуекелімен, өзін сынауымен байланысты. Сондықтан, тренингте атмосфераны құруды, өзара сенімділікті, түсіністік пен құпиялылықты, қатысушыларға көмектесуді және эмоционалдық қолдауды талап етеді.

Тренингте сенімділік атмосферасын құру көптеген компоненттерге байланысты [4]:

- интерактивті өзара әрекеттесуді ұйымдастыратын жаттықтырушының (тренер) өзін таныстыруы, оның бейнесі сенімділікке әсер етеді және алғашқы жағымды әсер қалдырады;
- жұмыс тәртібіне, үзілістерге және негізгі тренинг процедураларына қатысты топпен ұйымдастыру мәселелерін талқылау;
- топ мүшелерінің дағдыларын және практикалық тәжірибесін анықтау;
- «ерікті» принципін қабылдау (егер біреу топта жұмыс істегісі келмесе, оны мәжбүрлеуге немесе өзін ақтауға мәжбүрлеуге болмайды);
- ойынға «шому» немесе «қызу», мақсаттарына арналған шиеленісті жеңілдетуге, «ашылуға», танысуға және босаңсуға мүмкіндік беретін жаттығуларды дайындау;
- тренинг нәтижелерін рефлексивті талқылау, «әркім әркімге» сезімін, әсерін және сындарлы сын-ескертуін көрсету.

Кәсіби дайындық тәжірибесінде тренингтердің әр алуан түрлері пайдаланылды. Олардың кейбіреулері *әлеуметтік-психологиялық* топқа жатады және олар оқу үдерісінде жиі пайдаланылады. Мысалы: әлеуметтік дағдыларды үйрету, мінез-құлықты болжау, қарым-қатынас жасау, презентациялық дағдылары мен іскерліктерін дамыту, шығармашылық, стресске төзімді мінез-құлықты дамыту, коммуникативтік, сөйлеу шеберлігі.

Оқыту тәжірибесінде қолданылатын басқа түріне *басқару* тренингтері жатады. Мысалы: көшбасшылық, бәсекелестік және өкімділік; ұжымдық шешімдер қабылдау; жеңімпазға арналған тренинг; командалар құру және т.б.

Қойылған міндеттерге байланысты тренингтер әр түрлі болады, оларды мамандар шартты түрде үлкен екі топқа топтастырады [2].

- ұйымдастыру іс-әрекеттерінің тиімділігін арттыруға ықпал ететін іскерлік өзара әрекеттесудің кәсіби дағдылары мен біліктіліктерін игеруге және дамытуға бағытталған (әріптесімен әңгімелесу тренингісі, іскерлік келіссөздер жүргізу, командалық құрылыс, адамдар арасындағы келіспеушіліктерді шешу, іскерлік кездесулер, телефон қатынасын жүргізу, білім беру қызметтерін көтеру, кеңес беру және т.б.);

- байланыс (қарым-қатынас) жағдайларын талдау тәжірибесін тереңдетуге бағытталған (түзету, табысты тұлғааралық және топтық қарым-қатынас үшін қажетті көзқарастар мен құндылықтарды қалыптастыруға және дамытуға бағытталған; өзін және басқа адамдарды тең түсіну қабілетін дамыту; мотивациялық тренинг; көшбасшылық тренингісі және т.б.).

Мамандарды даярлауда білім алушылардың вербальды және вербальды емес құзіреттіліктерін, интерактивті дағдылары мен іскерліктерін дамытуға арналған коммуникативтік тренингтердің тиімділіктері ерекше.

Мұндай тренингпен қарым-қатынас үрдісін ұйымдастыру, яғни түзету әрекеттерін жүзеге асырудың негізгі құралы болып табылатын іс-әрекетке үйрету, өзара әрекеттесудің синтезі ретінде қарастырылады.

Іс жүзінде коммуникативтік дағдылар тренинг тәжірибесінде қолданылатын коммуникативтік техникамен ара қатыста. Мысалы, белсенді тыңдаудың техникасы: сөйлеу қабілеті, есту қабілеті және түсіну.

Өз кезегінде сөйлеп білу қабілеті ашық, жабық, балама сұрақтарды тұжырымдау және аз сөйлеу техникасын игеруді көздейді. Коммуникативтік тренинг мінез-құлық тренингісін қамтиды, яғни іскерлік мінез-құлыққа негізделген дағдыларды үйрену, мысалы: алып-сату техникасы, телефонмен байланыс жасау, іскерлік қарым-қатынас - келіссөздер, іскерлік кездесулер, жеке тұлғааралық қарым-қатынас және презентациялар жүргізу.

Қазіргі заманғы менеджментте *әріптестік* қарым-қатынасты дайындау қажет, өйткені күнделікті өмірде әріптестік қарым-қатынасты орнату қажеттілігі артуда. Бұл арнайы оқытылған білгір мамандардың санын арттыруды талап етеді.

Әріптестік мүдде мен ниетті үйлестіруді, бірлескен рефлексияны және бір мезгілде қысым жасауды немесе қауымдастық құралы ретінде қызмет атқаратын келісім шарттарды (немесе келісімдерді) қолдануды қарастырады. Әріптестік - бұл басқа адамға қатысты тең екендігін, өзіндік тұлға болуға құқылығы. Оппонентке немесе қарсыласқа психологиялық тұрғыдан тең болу қабілеттілігін қалыптастыру - өзінің психологиялық теңдігін сезінуге ұмтылатын студенттерге де және олармен қарым-қатынаста интерактивті технологияларды енгізетін оқытушы үшін де қажет.

Мамандар тренингте қажетті әріптестік қарым-қатынас үлгілерінің критерийлеріне мыналарды жатқызады [3]:

1. Әрбір қатысушы өзінің пікірін білдіруге тең құқылы, өзінің сезімін білдіруіне, ұсыныс жасауға және басқаларға тең құқылы болуы әріптестік қағидасының алғы шарты, сондықтан тренер бәріне мұқият және мейірімді жауап береді.
2. Тренер тренингті бірлескен шығармашылық жұмыс ретінде қарастырады, әрқайсысының қосқан үлесін жоғары бағалайды және осы үлесті ескереді.
3. Тренер өз міндеттері мен уәделерін орындайды.
4. Тренер өзімен белгіленген ережелерді ұстанып, әр қатысушыдан дәйекті талап етеді.

Әріптестіктің тағы бір қағидасы, тренерге ыңғайсыз сұрақтар қойғанда оған жауап беруден және көмек сұраған кезде көмектесуден тартынбайды, олар ұсынған «техниканы» өзі көрсетуден де бас тартпайды.

Сонымен қатар білім алушылардың көшбасшылық әлеуетін дамытуға бағытталған *көшбасшылық тренингісі* оқу үдерісінде жоғары сұранысқа ие. Білім алушылар интерактивті оқыту үдерісінде көшбасшы болып белгілі бір мінез-құлықты танытады, ал оқытушы оларға тиімдірек әрекет етуге көмектесу үшін пайдалы түсініктер береді.

Кез келген тренинг көшбасшыларды қалыптастыруға әрдайым жағдай жасайды, өйткені [3]:

1) тренингке қатысушылардың көпшілігі көшбасшы болуда, ең алдымен, тек қана қаржы жағынан ғана емес, сонымен қатар жеке тұлға ретінде қалыптасатындығын түсінеді. Өмірлік мотивация тұрғысынан алғанда, кейбір адамдар кәсіптің кез келген басқа қырларына қарағанда, билік сезіміне көбірек қызығушылық танытады;

2) ынталанған адамдар өздерінің мансаптарын өзгерте алады, табысқа жете алады.

3) танылған көшбасшыларды, әдетте, топ мүшелері қабылдайды және қолдайды;

4) тренингте көшбасшылықты қолдау келесі түрде жүзеге асады:

– топ мүшелері жағынан қолдау табу;

– өзара әрекеттің нәтижелілігіне топтың қанағаттануы;

– топ мүшелерінің де, тренердің де қажеттіліктерін қанағаттандыру.

Тренингтің тақырыбы қандай болса да, оның табысты өтуін қамтамасыз ететін стандартты түрі бар. 1-ші кестеде тренингтік жаттығулар жүргізу бойынша тренерге арналған нұсқаулық берілген.

Кесте 1 - Тренинг жүргізуге арналған нұсқаулық

Тренинг жүргізуге арналған нұсқаулық	
Жаттығушы курс, топ	
Тақырыбы	
Формат	Жеке/жұптық/үштік/команда/ барлық топ
Ұзақтылығы	
Өту орны	
Қажетті материалдар/ құрал-жабдықтар	
Мақсаты	
Міндеттері	
Дайындау	
Жаттығуды жүргізу	
Мүмкін болатын проблемалар (мәселелер)	
Талдау	

Оқытушы тренинг жүргізу барысында оның тиімді өтуін қамтамасыз ету үшін қажетті оқу-әдістемелік материалдарды таңдап алуы өте маңызды. Мұндай жұмыс тренингінің барлық кезеңдерінде жүзеге асырылады.

Оқу басталғанға дейін алдын ала жүргізілетін жұмыстар: жаңа талаптарды ескеріп, маманның лауазымдық нұсқаулықтары түзетіледі; оқытудың нақты мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдалады; студенттерге (жаттығуды қалай орындау керек) және жаттықтырушының өзіне (жаттығуды қалай жүргізу керек) арналған нұсқаулықтар әзірленіп, сипатталады; «тренингке қатысуға» студенттердің құзыреттілік деңгейін диагностикалауға мүмкіндік беретін арнайы сауалнама дайындалады; тренинг жүргізуге қажетті тапсырмалары бар таратылатын материалдар мен жұмыстық құралдар дайындалады.

Тиімді оқыту тренингісін жүргізу үшін, оқытушы келесі нұсқауларды қатерінде ұстауы керек:

- уақытында аяқтау үшін уақытты бақылау;
- жалпы мәселелер бойынша ұзақ пікірталастардан аулақ болу немесе «кейінгіге» қалдырылған сұрақтарға қайта оралмау;
- қатысушылардың барлығы кезекпен сұрақтарға жауап беретіндей қажетті өткір қысқа сұрақтар қоя білу.

Ұжымдық тапсырмалар беру(ойыннан шығару) 3 - 5 минуттан соң оны ашық презентациямен аяқтау;

Ойын сабағының соңында кейбір маңызды ақпаратты орналастыру немесе қажетті таратылым тапсырмаларын ұсыну;

Қатысушылардан кері байланыс алу (мысалы, тренинг барысында не болмаса сол сәтте қандай сезімдерді бастан кешті);

- студенттерге қандай нәтижелерге жеткендіктерін еске түсіру немесе келесі сабақта шешуге болатын сұрақтарды тақтаға жазу;
- оқу жоспарының мақсаттарына қол жеткізудегі ынтымақтастығы үшін студенттерге алғыс айту.

Практикалық сабақтар мен семинарларды жүргізудегі барлық қазіргі заманғы белсенді және интерактивті әдістер оқытушыға білім беру үдерісінде шығармашылық үшін өріс беретін жеке тұлғалық рөлін арттыруға көмектеседі.

Сондықтан тренингтер қосымша білім беру формасы ретінде кеңінен қолданылады. Ақпараттық қоғам дәуірінде жас адам тек қана кәсіптік білім мен дағдыларды ғана емес, сондай-ақ табысты қарым-қатынас жасау үшін үнемі оқып, әртүрлі өмірлік мүдделерге ие бола алады. Бұдан басқа, тренинг технологиясы студент үшін маңызды болып табылатын көшбасшылық қасиеттерді дамытуға үлес қосады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Панфилова А.П. Тренинг педагогического общения: учебное пособие для вузов. - М., Академия ИЦ, 2008. - 336 с.
- 2 Мухина Т.Г. Активные и интерактивные образовательные технологии (формы проведения в занятиях) в высшей школе. Учебное пособие. – Н.Новгород: ННГАСУ, 2013. - 97 с.
- 3 О тренингах. Интернет – ресурс тренинг–центра «Планета лидера». <http://planetalider.ru/history/>
- 4 Пузиков В.Г. Технология ведения тренинга. – СПб.: Издательство «Речь», 2007. – 224 с.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждаются характер, типы и функции тренингов, направленных на организацию групповых типов обучения как одного из интерактивных методов, используемых в высшем учебном заведении. Авторы обосновывают важность знания различных методов обучения для анализа конкретной ситуации, умения быстро применять новые знания на практике, развития творческого потенциала и умения работать в группе.

RESUME

The authors of the article discuss the principles, types and functions of trainings aimed at organizing group types of training as one of the interactive learning methods used in higher education. The authors give some reasons of the importance of knowing various teaching methods for analyzing a specific situation, the ability to apply new knowledge in practice, the development of creative potential and the ability to work in a group.

Қ.Ә. Сыздықов

Сулейман Демирел Университеті,
пед. ғыл. канд.,
ассист. профессоры

Тәрбие көзі – табиғат, мақал- мәтелдер бейнесімен

Аннотация

Мақалада мақал-мәтелдер негізінде болашақ ұрпақтың табиғатқа деген сүйіспеншілігін ояту мәселесі қарастырылады. Автор атадан балаға табыстайтын мұраны аманаттауда халық даналығы мақал-мәтелдердің алатын орны және экологиялық сауатты, өскелең ұрпақты тағылым тәрбие беруге шақырады. Туған жерді сүю, еліміздің табиғат ресурстарын тиімді пайдалану, қорғау және экологиялық сауаттылықты арттыруда ұлттық құндылықтарды пайдаланудың қажеттілігі туындап отыр. Мақал-мәтелдер ғасырлар бойында жатқан ауызша және жазбаша әдебиет үлгілерімен, халықтық мәдениет пен өнердің, даналықтың бірден бір дәйегі болып табылады. Мақал-мәтелдер негізінде жас ұрпақты табиғатты сүю, қастерлеу, қамқор болуға тәрбиелеуде дискурсивті және сараптамалық ғылыми әдістемесі пайдаланылды.

Түйін сөздер: табиғат сұлулығы, мақал-мәтелдер, рухани тәрбие, экологиялық сауаттылық, отансүйгіштік.

«Тәрбие тал бесіктен басталады» дегендей, адамзаттың ең маңызды қызметтерінің бірі – Отанын сүйетін, туған жерін елін қорғайтын, мәдениетін құрметтейтін, атадан-балаға берілетін мирасты аманат етіп алатын, экологиялық мәдениетті, өскелең ұрпақты тәрбиелеу. *Табиғаттың* жасыл желегі мен аң-құсын аялау, сұлулығын сақтау, *көзі* ашық, көкірегі ояу әрбір азаматтың борышы.

Бүгінгі 21 ғасыр жаһандану, әлемнің көз ілеспес қарқынмен даму ғасырында, біз жер бетіндегі адамзаттың ұрпақтары ластанып жатқан табиғатқа мән бермеудеміз. Табиғат - сөз жетпес сұлулық, баға жетпес қазына, көз тоймайтын әсемдік, айтып жеткізе алмайтын қыры мен сыры мол құбылыс болғандығын кейде естен шығарып оған зақым келтіріп жататындығымыз рас. Сондықтан да, біз аға буын өкілдері “Тәуелсіз елдің ертеңі – білімді, тәрбиелі ұрпақ” дегенде келешек ел тағдырына алаңдайтын, оның өсіп дамуына өз үлесін қосатын жастарды өзіміздің ұлттық құндылықтар негізінде Отаным – Қазақстан деп мақтанышпен айтатын ұрпақ

тәрбиелеу болмақ. Туған жерді қастерлеп, оның байлықтарын сақтай білетін саналы ұрпақ тәрбиелеу табиғатты, туған жеріміз бен елімізді сүюден басталады.

Мұстафа Шоқай: «Атамекенді сүю дегеніміз – өзіңнің жеке басыңның талаптарын қанағаттандыру немесе белгілі бір топтың небір жеке адамның мүдделерін қорғау дегендік емес. Атамекенді сүю – оның тұтас мүддесіне қызмет ету, осы жолда әрқашан қызмет етуге, керек болса жан пида қылуға дайын тұру болып табылады», - дейді [1].

Қазақстан Республикасының әрбір азаматының туып өскен елі, Отаны туралы, тылсым табиғатының сұлулығы әсем көрінісі жайында рухани санасын, ой өрісін дамыту, мемлекетімізді жаһандану үрдісіндегі бәсекелестікке сай және ұлттық ерекшеліктерімізді сақтай отырып, өркениетті елдер қатарына қосылуға ықпал ететін отаншылдық тәрбие беруді ең пәрменді және сенімді идеологиялық құрал ретінде ұлттық білім беру жүйесіне енгізудің маңызы зор. Бүгінгі білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылатын отансүйгіштік тәрбие беруді ұлттық этникалық ерекшеліктеріне сай құрастыру қажет.

Келешек буын өкілдерін елін жерін қастерлеу, рухани санасын тәрбиелеуде Отан туралы, ата-баба мекенін танытудың ықпалы зор. Туған жердің көрікті табиғатына, кіндік қаны тамып, туып өскен мекеніне деген сүйіспеншілігі көбінесе адамның ержетіп есейген кезінде мәңгілік жадында сақталады.

Жас жеткіншекті табиғатты сүюге тәрбиелеу оның Отанға деген сүйіспеншілігін күшейтеді. Бұл пайымдаулар М. Бұлақбаева, Р.К. Атаханова, Б.Б. Жанасбаева [2, 3] еңбектерінде кездеседі.

Бабадан балаға беріліп отыратын қазақ халқының мәдени мұралары жастарды тәрбиелеуде таптырмас құрал екендігін баяндайды. Осыған орай, «Рухани-адамгершілік тәрбие» ұғымының анықтамасына негізделген сәйкес өлшемдер мен көрсеткіштер, деңгейлерден, мазмұндық, мотивациялық, процессуалдық компоненттерден құралған студенттердің рухани-адамгершілік тәрбиесінің құрылымдық моделін ұсынады [4, 134].

Яғни, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, халық шығармаларындағы ойлар, көзқарастар, мақал-мәтелдер халық даналығы - келешек буын өкілдерін тәрбиелеуде пайдалынатын ұлттық ерекшеліктермен боялған асыл қазынамыз, жауһар құндылықтарымыз.

Дегенмен, көптеген шетелдіктердің жастарға тағылым-тәрбие берудегі тәжірибесіне ден қойсақ, жас жеткіншектерге туған жер, өскен өлке, халқы, табиғаты т.б. туралы халық шығармаларының берер тағылымы зор екенін және олардың жас жеткіншектердің бойында табиғатқа деген сүйіспеншілікті яғни Отаншылдық сезімін қалыптастыруға үлкен әсер ететіндігін дәлелдеген [5, 6]. Туып өскен жердің табиғатын қорғау үшін әр жас жеткіншек өз жерінің табиғатын, оның ерекшеліктерін білуі тиіс.

Табиғат – барлық тіршілік атаулының құтты қоныс-мекені, алтын ұя- бесігі, бар байлықтың ырыс, қазынасы. Адамзат үшін табиғат ең қасиетті де, қастерлі ұғым! Өйткені адамның өзін дүниеге алып келген аяулы мекені, ардақты Анасы, сондықтан да адамның табиғатты «Ана» деп құрметтеуінде де өте терең танымдық та, тағылымдық және тәрбиелік мәні зор ұғым жатыр. Қазақтың ұшқыр ойлы ақыны Жұбан Молдағалиевтың «Мен - қазақпын» поэмасы әрбір қазақтың жүрегіне шоқ тастап, ақынның өзін ғана емес, ұлтын да, қазақ даласының сұлу табиғаттының көрінісін аспандата бір көтеріп тастады.

Туған жерді Анам демей не дейін,

Туған жерді панам демей не дейін.

Туған жермен асқақ менің ән-жырым,

Туған жермен асқақ менің мерейім [7].

Балалардың айналадағы қоғамдық өмірге, табиғат дүниесіне сезімталдық, танымдық көзқарасын қалыптастыру құралы – халық шығармасы мақал-мәтелдер. Мақал-мәтелдер – тарихи оқиғалар ізімен қиялдау, образдау тәсілі арқылы жасалған сөз байлығының басты бір саласы, танымдық, тәрбиелік мәні зор мәдени мұра. Қазақ халқының мәдени және

рухани байлығын игеруде, жастарға дәстүрлі дүниетанымды түсінуге мүмкіндік беретін халық даналығының қайнар бұлағы.

Халық даналығын зерттеуші Б. Адамбаев: “Мақал-мәтелдер жастарға тәлім-тәрбие беріп, оларды өнер-білімге баулиды. Солардың ішінде туған жерді, елді қадірлей білуге тәрбиелейтін мақал-мәтелдердің маңызы ерекше” [8] – дейді.

Қазақ халқының табиғатқа деген сүйіспеншілігі ерте кезден-ақ басталған. Түріктанушы, ғалым Радлов В.В. “Сібір жазбалары” атты еңбегінде “Қазақ жас шағынан айналадағы табиғатты үзбей қадағалауға әдеттенген, сондықтан да өзі үшін қандай да мәнді болатын нәрселердің бәрін байқап көре біледі” деп жазған.

Өскелең ұрпақтың табиғатқа жан ашырлық сезімін оятуда, экологиялық санасын қалыптастыруда халықтық педагогиканы мақал –мәтелдердің орны ерекше. Қазақ халқы табиғатқа аса мән беріп, онымен үйлесімділікте өмір сүрген, табиғат құбылыстарына табынған. Бұл ата – бабаларымыздың табиғатқа іс – әрекетінен, ырым – тыйымдарынан айқын көрініс табады. Мәселен, ертеде көшпелі қазақтар айға сәлем беріп, жаңа ай жарылқа, ескі ай есірке деп айға табынатын болған. Көшпенділер табиғатты тірі, әрі ақылды деп есептеген. Ертеде қазақтар санасында Жер – Ана, Аспан – Әке түрінде бейнеленді. Жерге егін егу мал бағумен қатар құрметті іс саналды. Жерді орынсыз жарақаттама, жерді теппе деген тыйымдар болған. Олар ертеректе ұстанған тәңіршілдіктің негізінде аспанға табыну жатыр, яғни табиғатты құрметтеуден туындаған. Бұл діндегі басты құдай - Көк тәңірі, көк дегеніміз өмірдің бастауын, тіршілікті, шексіз әлемді білдіреді. Тәңірі сол көк аспанның әміршісі. Ол түрік халықтарының бастапқы тарихында Күн бейнесімен беріледі. Көк тәңірі жеке адамдардың және қоғамның ісіне араласқанда, оларды тікелей жетектемейді, тек аспан ырқын хабарлап отырады. Ол Көк тәртібін адамзат тәртібі қылуға тырысады. Сол себептен де, өздерінен алым – салық төлеуді талап еткен қытай жаушыларына қазақ билері былай деп жауап берді дейді: «Аспан шөп пен суды жаратқан, мал да соның сыйы, оны бағамыз да күн көреміз, не үшін біз оны беруіміз керек?» [9].

Әрбір халық ертеректен бері бала тәрбиесін ерекше мән беріп, жас жеткіншектерді табиғаттың қыр-сырын түсінуге, табиғатпен үйренуге, оны қорғай білуге, қадірлей білуге баулуға тырысқаны белгілі. Сондықтан да халқымыз табиғатты қастерлеуге, қорғауға тәрбиелейтін мол тәжірибесі мақал-мәтелдерд тұжырымдалған.

Халық – нағыз суреткер. Ол өз өмірін, табиғат аясы мен өз ортасын жан-жақты сипаттап беріп отырған. Мақал-мәтелдердің ұзын-ырғасы мен мазмұн-көлемін түгел қамтып суреттеу мүмкін емес. Табиғат көріністері мен тарихи уақиғалар, саяси-қоғамдық құбылыстар мен тұрмыстық жағдайлар (еңбек, туған жер, Отан, білім, өнер, тәрбие т.б.) және моральдық қасиеттер (жақсы-жаман т.б.) тағы басқа тақырыптар туралы мақал-мәтелдер шығарған. Сонымен бірге мақалдың құрамында бірнеше мағына беретін сөз тіркестері болады. Табиғат құбылыстары мен жан-жануарлар туралы айтылатын мақал-мәтелдердің басым көпшілігі, түптеп келгенде, адам мен адам өмірі туралы айтылады, тұспалдап айту арқылы соны меңзеп тұрады.

Табиғат – қоғамның қорғаны, заманның зердесі. Халқымыз табиғатты қадірлеп, қасиет тұтқанын ата-баба тағылымынан кездестіреміз. Табиғатты аялау, көздің қарашығындай сақтау, Отанды, туған жерді, оның өзен-көлін, бұлағын, орманын, жануарларын, саф алтындай таза ауасын аялау қажеттілігінен мақал-мәтелдер туындаған және жастарды табиғатты сүюге тәрбиелеуде үлкен ықпалы бар, өйткені табиғат та Отан да адамның туып-өскен жері, бір-бірінен бөліп қарастыра алмайтын ұғымдар.

Табиғатқа деген сүйіспеншілікті білдіретін мақал-мәтелдер өте көп. Біз жас буынның бойында отансүйгіштікті оятатын, мазмұны жеңіл, түсінуге қолайлы халық мақал-мәтелдерін іріктеп алдық, олар әрі балаға эмоционалды түрде санасын жетілдіріп, баланың дұрыс шешім қабылдауына көмектеседі. Танымдық, тағылымдық мазмұнға бай, эстетикалық сезімге ие мақал-мәтелдерді балалармен жұмыс жүргізуге ұсынамыз.

Мысалы, *“Орман – ел дәулеті, жер сәулеті”, “Жердің көркі тал болар, елдің көркі мал бола”, “Атаңнан мал қалғанша тал қалсын”, “Су бергеннің сауабы бар, су төккеннің жауабы бар”, “Ұлтарақтай болса да, ата қоныс жер қымбат. Ат төбеліндей болса да, туып өскен ел қымбат”, “Жер қазына, су алтын, мал байлық”, “Адамдардың табиғатсыз күні жоқ, мұны айтуға табиғаттың тілі жоқ”, “Құс пен аң – жердің сәні, елдің нәрі”*. Бұл халық шығармашылығы баланы Отанын сүйуге, табиғатын қорғауға, көркейтуге ат салысу тәрізді белгілерді дамытуға, саяси сана мен ойлау қабілетін арттыруға бағытталған.

Туған жердің аялы табиғаты әрбір азаматқа әрқашанда қымбат. Отанының патриоты оны *«Жер – қазына, су – алтын»* сүймеуге еш хақы жоқ. Мектеп оқушыларының өз Отанын сүйіп, табиғатын қорғау үшін, ұстаз – яғни баланы тәрбиелеп, оның санасын жетілдіруші тәлімгер, оқушыларға күнделікті жан-жақты тәрбие жұмысын жүргізу керек. Халық мақал-мәтелдеріндегі табиғат бейнесінің мектеп оқушыларын табиғатты аялап, оның байлығын қалыпты жағдайда қорғауға тәрбиелеуде мүмкіндігі үлкен.

Халық ауыз шығармасының асыл қазынасында туған жер, Отан туралы көптеген мақал-мәтелдер бар. Олардың педагогикалық құндылығы мынада біріншіден: туған жердің қадірін, қасиетін білдіріп терең сүйіспеншілікті қалыптастырады, екіншіден, әлемде теңдессіз туған жердің сұлу, көркем табиғатын үлкен сенімділікпен сүйуге баулиды, үшіншіден: ынтымақ-бірлігі жарасқан түрлі ұлт өкілдерін біріге жемісті еңбек етіп, Отанымыздың гүлденіп, өркендеуіне қызмет етуге шақырады.

Осы пікірдің негізінде жас жеткіншектерді отансүйгіштікке тәрбиелеуде Отан туралы бірнеше мақал-мәтелдерді іріктеп алдық. *«Ұлтарақтай болса да, ата қоныс жер қымбат, ат төбеліндей болса да, ата қоныс ел қымбат», «Туған жердің қадірін шетте жүрсең білерсің»*. Мұнда әрбір адамның алғаш кіндік қаны тамып, туып өскен жері әрқашан ыстық болатынын туған жерге, елге деген сүйіспеншілік, қабырғасы қайысу, қуану, ат төбеліндей болса да туған жердің қасиетін көрсету арқылы, жас ұрпаққа эмоционалды-экспрессивті мәнде бейнелеген. Халық даналығы мақал-мәтелдерде көзделетін мақсат: біріншіден, сусаған елді кәусар сөздермен көңілін көтеру; екіншіден, сөз өнерінің құдіретті күшімен әсер етіп, жүрек тебіренсін туғызу; үшіншіден, үлкен-кішінің бәріне ақыл-кеңес айту, ой салу, тәлім-тәрбие беру. *«Туған елдей ел болмас, туған жердей жер болмас», «Ел-елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен де жақсы», «Өз үйім - өлең төсегім»* деген мақал-мәтелдер оқушыларға кең байтақ жазиралы еліміздің сұлулығын және өзіне қолайлы, көзіне ыстық көрінетін әдемі табиғатын ешбір елден табуға болмайтынын баяндайды.

“Табиғат жер байлығы – Батырлар ел байлығы” дейді дана халық. Табиғаттың басты байлығы – жер. Жер – біздің қазынамыз, байлығымыз. Табиғаттағы әрбір жайқалып тұрған ағашқа қамқорлық танытуымыз қажет. Сол себепті халқымыз *“Бір тал кессең, он тал ек”, “Жер құтты болса, мал сүтті болады”* – деп, айналамызда табиғаттан лас иісті, ауру тудырушы бактерияларды жоюшы тал, жасыл желек екендігін еске салып, ескертіп отырады.

Қоршаған орта әлемін суреттейтін халық мақал-мәтелдерінің мәнін түсіну жас жеткіншектердің туған елі, атамекені, Отан жайында алған білім көлеміне байланысты. Әрі мағыналы әрі толыққанды берілген білім, мақал-мәтелдерге деген жоғары қызығушылықтарын оятады, оларды терең талдауға, есте берік сақтауға, күнделікті өмірде белсенді қолдануға мүмкіндік туғызады. Өз кезеңінде туған өлкенің табиғаты туралы халық мақал-мәтелдері еліміздің жастарының Отан туралы, яғни тәуелсіз Қазақстанның таңғажайып табиғаты туралы мол мағлұмат алуға қызығушылығын қалыптастырады. Әрбір тұлғада Қазақстан – менің туған елім, мақтаныш сезімі ұялайды.

Табиғат сұлулығы рухани қайырымдылыққа тәрбиелеуде үлкен маңызға ие, яғни, балаларды мейірімділікке, адамгершілікке, туған елінің байлықтарын ысырап етпеуге, үлкенге ізет кішіге қамқор бола білуге көмектеседі. Табиғат туралы мақал-мәтелдер

баланың тұлғалық қалыптасуына ықпалы орасан. Баланың қандай болып өсуі бізге, ересектерге байланысты. Тәрбие көзі – табиғат, яғни балаларға экологиялық сауаттылық тәрбиесі алуан түрлі әдіс-тәсілдердің көмегі арқылы іске асырылады. Мысалы: саяхат; көркем, керемет жерлерге саяхат, тарихи жерлерге зиярат, мұражайларға бару; мақсаттық серуен; телебағдарламалар, бейнефильмдер; табиғат туралы көркем әдебиеттер; суреттерді, фотосуреттерді, иллюстрацияларды тамашалау; музыка тыңдау; дидактикалық ойындар, ертегілер, мақал-мәтелдер.

Сұлулыққа тәрбиелемей тұрып жақсы ниеттегі, адамгершілігі бар, елін сүйетін, Отанына қызмет ететін тұлғаны қалыптастыру мүмкін емес. Сұлулық бала бойында қуаныш сияқты ең жақсы сезімдерді тудыра отырып, баланың белсенді түрде шығармашылықпен жұмыс істеуі мен денсаулығына оң ықпалын тигізеді. Бірақ бала мұның бәрін сезіну үшін сұлулықты өз көзімен көріп, оны қабылдай білуі керек. Балалар тәрбие арқылы, ересектердің өнегесі яғни кесек ойлар мақал-мәтелдер арқылы өзінің Атамекенінен асқан сұлу жер жоқ екендігін таниды, көреді, сезінеді, санасында мәңгілікке сақтайды.

Мақал-мәтелдер өзінің көп-жақтылығымен баланың табиғи тұлғалық асыл қасиеттерін қалыптастырады, санасына табиғатқа деген сүйіспеншілікті ұялатады:

Біріншіден, бала мал бағып жүріп көптеген уақытын табиғат аясында өткізеді, оның әсемдігінен ләззат алады; *екіншіден*, аң-құстардың сан қилы дыбысын бір-бірінен айыра білуге, табиғат құбылыстарын бақылауға үйренеді; *үшіншіден*, өз елінде санмыңдаған гүлдердің хош иістерін, олардың түрлерін, пайдаларын аңғарады; *төртіншіден*, эстетикалық сезімі мен талғамын қалыптастырады; *бесіншіден*, Отанын, туған жерін қадірлеп, қорғауға тәрбиеленеді.

Туған жерін Отанын құрметтеуге, табиғатын аялауға, оның байлықтарын қорғауға, қыр-сырын түсінуге, қадірлей білуге үйрететін мақал-мәтелдер оқушылардың жан-күйі сезіміне әсер ететіні хақ. Табиғат сүйіспеншілігіне баулудағы мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні орасан үлкен.

Табиғатқа аялауға, қастерлеуге байланысты мақал-мәтелдер көп кездеседі. Мәселен, “Бір тал кессең, он тал ек”, “Су ішетін құдығыңа түкірме”, “Бұлақ көрсең көзін аш”, “көкті жұлма” және т.б. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде суды қорғау парыз деп есептелген. Су – бүкіл тіршіліктің көзі. Ол болмаса астық өнім бермейді, өсімдік әлемі де болмайды. Адамдар су көздерін ғана тірі организмге балап қоймай, сонымен қатар оған әр түрлі жан иелерінің, су перілерінің, су иесі Сүлейменнің өмір сүретіндігіне сенген. Бақылар жырында :

«Су басында Сүлеймен.

Сізден де медет тілеймін.

Су ішінде су пері,

Сұмырайға ұқсаған қу пері» деген тіркестер жиі кездеседі.

“*Таулы жердің қыраны көп*” деседі, сол қыраны – осы болашақ ұрпақ. Кең дала төсіндегі кербез тау, мөлдір су, ұшқан құс, сұлу табиғат ана кеменгерлігінің бір белгісіндей болып, ұлылығы мен сұлулығын қатар аңғарта көрген кісінің көз жанарын суарады, көңіліне көп ойлар салады.

Қорыта келе, жас жеткіншектерді сабақта, әнгіме барысында табиғатпен туған өлкемен байланыстырып, балаларды өз еліне, жеріне сүйіспеншілігін оятып, қазақ елінің табиғатына тамсандыра білсек, олардың елін, жерін сүйген азамат болып шығары айқын. Болашақ жастарға осындай ізгі сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы отаншылдыққа тәрбиелеудің арқауы. Таудан арқасы бардың тастан жүрегі болады. Яғни, арқа сүйер ұландары бар елдің, ешқашанда мызғымайтыны анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. - 2 том. – Алматы: «Қайнар», 1999. - 6 б.
- 2 Бұлақбаева М. Қазақтың мақал-мәтелдерінің тарихы дүниетанымдық мәні // Қазақ тілі мен әдебиеті. - 1994. - 3-4 б.
- 3 Этнопедагогика және білім жүйесіндегі дарынды балалар проблемалары // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2000. - 8-9 қараша.
- 4 Дюсембинова Р.К., Байназарова Т.Б., Тулеужанова К.А. Этнопедагогическое наследие казахского народа как фактор духовнонравственного воспитания студентов воспитания студентов вуза // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. - 2018. - № 1 (73). - 130-137 б.
- 5 Lawrie D. Old ideas: Wisdom, Virtue and Moral Formation, 2013. Scriptura 112 (1). 1-15 p.
- 6 Ansberry C.B. Be wise my son, and make my heart glad: An exploration of the country nature of the book of Proverbs. De Gruyter. - Berlin, 2011.
- 7 Молдағалиев Ж. Мен қазақпын: Өлеңдер мен поэмалар. - Алматы: Раритет, 2007.
- 8 Адамбаев Б. Асыл қазына. – Алматы: Ана тілі баспасы, 2009. – 320 бет.
- 9 Левшин А. Описание киргиз - казачьих или киргиз–кайсацких орд и степей. - Алматы: Санат, 1996. - С. 162.
- 10 Бекбергенова З. Тұлға тәрбиелеуде мақал-мәтелдердің ролі // Казахский язык: преподавание в школе, колледже и ВУЗ-е. – 2017. - № 4-6.

РЕЗЮМЕ

Автор подчеркивает актуальность воспитания у подрастающего поколения бережного отношения к природным ресурсам, а также привития экологической грамотности и умения ценить духовные ценности, передающиеся от поколения к поколению: пословицы и поговорки. На основе изучения устного народного творчества в рамках формирования любви к природе, автор применил дискурсивный подход и критический методологический анализ.

RESUME

The author emphasizes the urgency of bringing up the younger generation, and careful attitude to natural resources, and also instills ecological literacy and the ability to appreciate spiritual values passed down from generation to generation: proverbs and sayings are considered in the text as a form of popular wisdom. On the basis of oral folk creativity as part of educating the younger generation in shaping love and reverence for nature, the author applied a discursive approach and critical methodological analysis.

L.V. Volkova

The Eurasian Humanities Institute,
Candidate of Pedagogical Science,
Docent

Ya.N. Ospanova

The Eurasian Humanities Institute,
Candidate of Pedagogical Science,
Acting Professor

Psychological- pedagogical support of the first-year students' adaptation

Annotation

The article is devoted to the problem of the first-year students' adaptation to the conditions of studying at the higher educational establishment. The authors represented the program of the psychological-pedagogical support of the students during the adaptation period. The program is prepared according to the results of monitoring of the students of the Eurasian Humanities Institute. Thus, the results of monitoring showed that the problems of the first-year students' adaptation are one of the important problems and nowadays they are a traditional subject of discussion because such adaptation is the foundation of studying at junior courses. The notion of 'a student's adaptation' is explained. The types and forms of adaptation are represented; the conclusions of the research are generalized.

Key words: adaptation, students, institute, psychological-pedagogical support, monitoring, curators, social organizations.

Cardinal reforming of the Kazakhstani society caused new requirements to people. The modern society needs specialists who are able to realize their internal potential. The individual approach to a personality in the system of education today makes it necessary to search for optimal ways of adapting a man to the changing conditions of social reality. For teaching a new generation of specialists we need active forms and methods of organizing the educational process which are able to reveal the students' potential possibilities.

The beginning of training in a higher education establishment, a schoolpupil's acceptance of a new social role, the role of a student is a more significant period influencing the possibilities of personal self-realization, professional self-determination and career achievement. Just at this very period the student faces the psychological environment which is created at the educational institution and with which he/she is to deal in different forms and reasons during all the years of learning.

The student age coincides with the teenage period that is according to psychology of about 14-18 years old. The peculiarities of the teenagers are mainly connected with the specificity of the social situation of development, the essence of which is in

the fact that a youth faces a vital goal – to implement professional self-determination [1, p.38].

The first year of studying is especially difficult for a student. The educational process at school differs a lot from studying at a professional educational institution: the new regime of studies, different relations with teachers and group-mates, understanding the role of professional disciplines for the future specialty – all this leads to significant changes of the whole way of life. Successful adaptation of the student youth to the life and study at a higher educational institution is the guarantee of further development of each student as a personality, a future specialist. Just at this time the organization of the work with the students-freshmen on their adaptation to the student life is becoming especially significant.

Adaptation ability is the ability of a person to get adapted to different requirements (social and physical) of the environment without feeling discomfort and conflicts with the environment [2, p.82].

There are two types of student adaptation:

a) professional adaptation, i.e. adaptation to the character, content, conditions and organization of the educational process, development of the skills of independence in the educational and scientific work;

b) social-psychological adaptation, i.e. adaptation of an individual to the group and relations in it, development of the individual style of behavior [3].

Besides, researchers differentiate 3 forms of the students' adaptation to educational conditions:

1. Formal adaptation – cognitive-informational adaptation of the students to the new environment, to the structure of the educational institution, to the content of learning in it, to the required demands and duties.

2. Social adaptation is the process of internal integration (joining) of the student groups and integration of these groups with the students' environment as a whole.

3. Didactic adaptation is preparation of the students to the new forms and methods of the educational work of the educational institution [4,p.27].

The necessity of the psychological-pedagogical support of the freshmen's adaptation to a new way of life and activity in the higher educational institution seems quite obvious; besides, this activity must be directed to the search of the ways of activation of the process of adaptation. All the professional activity of the students after the Institute graduation depends a lot on the level of adaptation to the new educational environment. Thus, the program of psychological-pedagogical support of the freshmen to the process of studying at the Eurasian Humanities Institute developed by us is quite urgent.

The goals of the program of the psychological-pedagogical support are directed to the creation of the conditions for the personal self-realization of the first-year students, the development of their creative abilities, scientific potential being the active participants of the modern society reformation. The goals of the program are as follows: determination of the ways of solving the urgent and practically significant problems of contemporary student youth life; formation of the freshmen's active life position, their readiness for participating in creative activity; youth's formation of the conviction in the dominating role of spiritual values of a person's life; development of the students' interest to the moral historical heritage; formation of the culture of a healthy way of life, adjustment to sports activities.

The basic principles of the program are as follows: complexity, purposefulness, succession of the forms and methods of the educational activity implemented at a concrete stage of learning; continuity, variability of the educational influence during the whole period of studying at the Institute. The principle of social-professional orientation of the educational activity is an important one that supposes assistance to the development of a student as a personality and individuality, adjustment to the profession, professional values, education of a competitive specialist.

The effectiveness of the program realization is assessed according to a number of indications which are characterized by the activity of the first-year students participating in its realization, the formation of the students' cognitive interest and the skills of the research activity, the active life position, the experience of participating in the positive activity.

This program of the psychological-pedagogical support consists of different levels: the Institute curators, student self-government, and cooperation with social organizations.

The most important goals in the curator's activity are: creation of the optimal psychological climate for realizing the pedagogical cooperation, support in solving the students' problems, etc. The work of a curator is composed of the following directions: rich in content – the issues of adaptation to the educational process of the Institute, uniting of the group and the collective as a whole, acquaintance with the legal and social status of the students, with elementary information about the culture of the mental labor, etiquette, foundations of a healthy way of life, etc. A peculiar attention in the work of the curator of a student group of the first course is paid to the students' adaptation to the Institute and rendering assistance in their studying and independent work.

During the process of the program's realization the questionnaire of the students on the problems of the Institute life activity is implemented on the following directions: "Creative portrait of a freshman", "Curator's support", "Psychological-pedagogical adaptation of a freshman", "Sports is health" and others. For getting to know the students' difficulties we developed the questionnaire on the results of which the additional studies on the disciplines are organized, the work on the information provision is intensified (the sites: "Reference guide book", "The knot to remember and clever advice to a freshman"). And much attention is paid to the issues of professional self-cognition and self-development of a student since the moment of entering the Institute through the stage of independent, cognitive choice of the profession and the life experience to the creative self-realization of a personality in the profession.

One of the basic factors improving psychological-pedagogical support is the organization of close cooperation of the Institute with social organizations such as: the institutions of socialization, for instance, with the Red Crescent Society of the Republic of Kazakhstan where the students are the volunteers. Correlating with the Polish society there was held a students' scientific research on the organization of the leisure activity of younger schoolchildren. The students also were the volunteers-tutors of the children from socially vulnerable population groups.

The most well-known way of cooperation of the Institute with social institutions is having pedagogical, production and social practices. These types of practices are included in the educational plan of the Institute; they have a systematic character and encourage the development of professional habits and skills of the students.

Besides such practices, the students' visiting children's and teenagers' institutions, Schoolchildren Palaces, creative clubs where the freshmen develop their professional socialization, is also important. The relations of the Institute with social organizations are also implemented through the organization of meetings with the celebrities of culture, art, medical, educational and law-enforcement institutions including the lecture activities: "Eurasia and the Youth". The value of such meetings is in the formation of the positive attitude of the students to social phenomena, the development of the world outlook, creative abilities and socially valuable qualities of a personality. Such systematic meetings focus the students for getting the new interesting information, finding the answers to problematic questions that enable strengthening the relations of the Institute educational space with other institutions of socialization.

Moreover, visiting cinemas, theatres, museums, art galleries help develop esthetic perception of the world, cognition of ethical sides of the people's relationships in society, formation of humane and moral qualities of a personality. One of the effective directions of the program is attracting the students to the participation in the work of the bodies of the student self-government and the student social associations. This encourages development potential

possibilities of the students helping fostering adaptation, self-realization and self-esteem in the personal and professional growth.

In the course of the program the students were offered training forms of the work oriented for the students' acquaintance with each other, establishing a friendly atmosphere in the group, relaxing psychological tension, creating a positive image of each student. These studies allowed founding valuable interactions in the group: tolerance, mutual respect, friendliness, constructability.

The students also took part in the volunteer work in the Akkol children's house, visited the Republican festival "Ethno-Fashion" where there were rendered open lectures on Ethno-pedagogy, they took part in the "Republican forum of patriots", the lecture-questionnaire on the theme: "Development of the ethnical tolerance". Within the framework of "The School of Volunteers" they became the participants of the program "Team building".

It should be noted that in the process of the program realization we implemented the monitoring which was provided with the help of the diagnostic tool allowing observing the level of the students' adaptability, their intention to interact in the group, their need in establishing new contacts in the Institute. We mostly used standardized test methods, expert assessment, interviewing the participants of the psychological-pedagogical support and also the analysis of the students' progress and their activity in extracurricular activity allowing to observe the quantitative and qualitative dynamics of changes.

The criteria of the results of the psychological-pedagogical support of the students' adaptation are as follows: the involvement of the students in various activity directed to the team building and also in the course of this activity to the formation of the communicative skills and the development of the personal qualities; educational and personal achievements of the students in the educational process and extracurricular activity; satisfaction with the process of education at the Institute, the chosen profession; positive attitude to the academic group, expressed in using "we" in relation to the group; the support services being in demand by the students.

The effectiveness of the program confirms the results of diagnosis. Participating in planning, preparing, carrying out the collective work, gaining the experience of the organizational work, the students were becoming more responsible and active. They expressed their readiness to get involved in different events, scientific work, volunteering, the activities of the bodies of the student self-government, student social associations.

Thus, we may conclude that the realization of the program of the psychological-pedagogical support influences the students' success in studies, their personal development and supposes the active involvement in a new social environment, an educational-cognitive process and a new system of relations.

LIST OF REFERENCES

- 1 Rean A.A. Psychology of a personality. - M.: Peter, 2013. - 288 p.
- 2 Kudashev A.R., Baranov A.A. Psychology of a personality adaptation. Analysis. Theory. Practice. – M.: Prime-Evroznak, 2008. - 480 p.
- 3 Agayeva A.E. Peculiarities of adaptation of the first-year students in a higher educational establishment // Scientific-methodical journal "Concept". – 2016. – P. 221-225.
- 4 Romm M.V. Adaptation of a personality in society: theoretical-methodological aspect. - M.: Science, Novosibirsk, 2002. - 173 p.

ТҮЙІН

Мақалада ЖОО-лық әлеумет жағдайында бірінші курс студенттерін психологиялық-педагогикалық қолдау тәжірибесі берілген.

РЕЗЮМЕ

В статье представлен опыт психолого-педагогического сопровождения студентов первого курса в условиях вузовского социума.

К.К. Базарбаева

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Бейімдеу және сауықтыру әдістерін дене тәрбиесі сабағында қолдану

Аннотация

Мақалада бейімделу және сауықтыру жөніндегі дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі қарастырылған. Мұндай бағыт жалпы дене шынықтыру мен спорттың маңызды бөлігі болып табылады. Осы спорт саласын қоғамда дамыту және тарату – мемлекеттің және әр қоғам мүшесінің, атап айтқанда, маңызды міндеті екендігі сөз етілген. Автор бейімделу және шынықтыру сияқты емдік дене шынықтырудың құрамды бөлігі ретінде, сонымен қоса, аурудың асқынуы кезінде алдын алудың, сабақты және бүкіл кешенді дұрыс құру кезінде қолданылатын әсердің тиімді амалы болып табылатындығына талдау жүргізген.

Түйін сөздер: эндокринді жүйе, ұлпалық алмасу, психоэмоционалдык, гидрокинезо терапия, гигиеналық гимнастика, механотерапия, еңбек терапиясы, сауықтыру гимнастикасы, емдік гимнастика.

Дене қимылы жаттығулары зат алмасуын, ұлпалық алмасуды, эндокринді жүйені ынталандырады, ағзаның ауруға деген тұрақтылығына көмектеседі, психоэмоционалдык (буырқанды сезімдік) салаға оң шешімді ықпал етеді, көңіл-күйді жақсартады, ағзаға тонустық және бір қалыпты оң ықпал етеді. Емдік дене шынықтырумен қатар, емделудің әдісіне уқалау да жатады. Емдік дене шынықтыру мен уқалау аурулар мен жарақаттану кезінде, басқа әдістер кешенімен кеңінен қолданылады, сонымен қоса, көптеген тұрақты аурулар мен жарақаттардың зардаптарын емдеудің өздігінше әдістері болып табылуы мүмкін. Емделу және алдын алу мақсаттарында дене қимылы жаттығулары біздің дәуірімізге дейін, шамамен 2000 жылдай бұрын Қытай мен Үндістанда қолданылған. Ал, Ежелгі Рим мен Ежелгі Грецияда дене қимылы жаттығулары және уқалау тұрмыста, әскери істе, еңбек пен бос уақытты өткізуде, емдеуде бөлінбес бөліктен тұрады.

Денсаулық жағдайы мен дене қимылы даярлығына сәйкес, барлық жалпы білім беретін мектеп оқушылары үш медициналық: негізгі, дайындық және арнайы топтарға бөлінеді [1].

Арнайы медициналық топқа жалпы мектеп бағдарламасы бойынша айналысуға денсаулығының кінәратынан мүмкіндігі жоқ оқушыларды жатқызамыз. Бұл балалардың дене қимылы дамуы мен денсаулық жағдайларының әжептәуір деңгейдегі тұрақты немесе уақытша ауытқуларына байланысты, негізгі топқа қосыла алмайды. Әдетте, олар оқушылардың жалпы құрамының 3-5%-ын құрайды. Аталған оқушылардың дене тәрбиесінің негізгі міндеттеріне мыналар жатады: денсаулықты нығайту, ағзаның дұрыс дене қимылы дамуы мен шынығуына септігін тигізу; дене және ақыл-ой қабілеттіліктерін жоғарылату; мектептің типтік оқу бағдарламасында қарастырылған негізгі қимыл-қозғалыс дағды-машықтарын игеру; үнемді-оңтайлы (рационалды) дем алуға үйрету; дұрыс дене тұрқын тәрбиелеу, қажетті жағдайларда оны түзеу (коррекциялау). Осы міндеттерді шешу үшін емдік дене шынықтыру, ал оған байланысты, сауықтыру және бейімделу дене шынықтырулары ұйымдастырылады. Бұл жағдайларда мұғалім айналысудың нақты бағдарламасын дәрігермен бірге қосыла жасақтайды. Осы бағдарламаның негізіне дене қимылы жаттығулары, уқалау, табиғаттың жаратылыс факторлары жатады. Олардың таңдауы сырқаттардың сипатымен, кезеңімен және оның сана-сезімімен шартталған. Дене қимылы жүктемесін мөлшерлеуге мүмкіндік беретін, бөлек органдар мен жүйелерге, бұлшық ет топтары мен буындарға таңдаулы түрде ықпал ететін, жүктемені сапалылық тұрғыда әртүрлендіретін гимнастикалық жаттығулар кеңінен қолданылады. Олар дене шынықтыру залдарында, емдік дене шынықтыру кабинеттерінде, үйде, таза ауада, айналысуға мүмкіндік болатын және басқа жерлерде қолданылы беруіне болады. Сонымен бірге, қозғалмалы және спорттық ойындардың, жеңіл атлетиканың, шаңғы дайындығының, шығыс жекпе-жек түрлері мен қазіргі кезде көп жерлерде белең алып жатқан йога түрлерінің элементтері де қолданылады [2].

Гидрокинезо терапиялық амалдар мен жабдықтар кеңінен танымал болуда: жүзу, судағы дене қимылы жаттығулары, су асты уқалау (массаж), судағы тартылу мен түзеу амалдары және қазіргі кезде жастар арасында сәнге айналған акваэробика мен шейпинг түрлері. Жылы суда перефириялық қан айналымы жақсарады, буындардағы қимыл-қозғалыс амплитудасы әжіптәуір өседі, олардың үнемділігі жоғарылайды. Су ортасы ырғақтың, қимыл-қозғалыс бағытының және құрал-жабдықтардың (қол және аяқ қазтабандарының, доптардың және т.б.) өзгеруі арқылы, жүктемені көбейтуге мүмкіндік береді. Дене бітімі бұзылған, омыртқасы қисық (сколиоз) және жарақаттың қалдық зардаптары бар балалар үшін, жүзу қимыл-әрекеттері өте пайдалы. Аяқ буындарының жарақаттары және сырқаттары кезінде шайтанарба (велосипед) айдау, шаңғыда жүру жаттығулары қолданылады; зат алмасу үдерісінің бұзылуы, жүрек-қан тамырлары және тыныс алу жүйелерінің патологиясы кезінде – ескек есу, жақын араға туризм, сауықтыру жүгіруі және т.б. қолданылады. Айналысушыларда буырқанды сезімдік сезінулерін жоғарылату үшін дене қимылы жүктемесі аз қозғалмалы және спорттық ойындар қолданылады [3].

Бейімдеу мен сауықтыру дене шынықтыруында көп рөл атқаратын емдік дене шынықтыруының арнайы мамандырылған амалдар мен тәсілдеріне механотерапия, еңбек терапиясы, уқалау жатады. Механотерапия өзімен бірге, арнайы құрастырылған аппараттар мен қондырғылардың көмегімен функционалдық емдеу жүйесін құрайды. Еңбек терапиясы – еңбек іс-қызметтері мен өзін-өзіне қызмет көрсетудің әртүрлі қимыл-әрекеттерінің көмегі арқылы, жарамсыз күйдегі функцияларын, яғни, дене мүшелері мен ағзаны қайта қалпына келтіретін белсенді әдіс болып табылады.

Оқу орындарындағы арнайы медициналық топқа кіретін оқушылармен айналысуды ұйымдастырудың жетекші емдік дене шынықтыру және үй жағдайларында өздігінше тапсырмаларды орындау болып табылады. Сабактың ұзақтығы мектеп жағдайында – 30-45 минут, арнаулы орта және жоғары оқу орындары жағдайында 50 минуттан 80 минутқа дейін созылады. Кіріспе-дайындық бөліміне 3-5 минуттан, 7-10 минутқа дейін созылады. Онда ағзаға үйлесімді сезінулік ықпал етуді көрсетуін, дұрыс дене тұрқы мен пішімін

қалыптастыруды, жағымды және жанға жайлы буырқанды сезімдік жағдайларды құруды қарастырады. Негізгі бөлімде (25-35 минуттан 50-60 минутқа дейін) патология, яғни, сырқат түрлері шартталған міндеттер шешіледі. Қорытынды бөлімде (3-5 минуттан 5-10 минутқа дейін) – дұрыс дене тұрқы мен пішімінің қалыптасуына, ағза жүйесінің функцияларының тұрақтануына, физиологиялық жүктеменің төмендеуіне септігін тигізетін жаттығулар мен қимыл-қозғалыс әрекеттері орындалады.

Айналысу үшін топтар (құрамында 10-15 адамнан тұрады) негізінде сырқат түрлері бойынша құралады. Сабақта дене шынықтыру мұғалімі аптасына берілген сағат саны бойынша, оқу сағаттары кестесінен тыс уақыттарда өткізеді. Бұнда сабақтың осындай тобымен дәріс беру үшін, мұғалімнің тәжірибесінің мол, медициналық тұрғыда аздаған болсын, білімі мен түсінігі бар болуын қажет етеді. Қалған күндері оқушылар өздігінше айналысулары қажет. Сырқат балалардың бір бөлігі емханаларда, дәрігерлік-дене шынықтыру, диспансерлік, арнайы мамандырылған мектеп-интернаттарда және санаториялар мен алдын-алу мекемелерінде айналысып, ем қабылдап, сауығудың амалдарын істейді [4].

Денсаулық – бұл жеке тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін, оның жұмысқа деген қабілеттілігін анықтайтын, адамның ең бірінші және маңызды қажеттілігі. Ол қоршаған ортаны білудің, адамның өзін-өзі жоғары көтеріп бекітіп, бақыты мен қуанышына ұмтылысының маңызды алғышарты болып табылады. Белсенді ұзақ өмір сүру – адам факторының маңызды шарты.

Өкінішке орай, көптеген адамдар салауатты өмір сүру салтының ғылыммен негізделген қарапайым нормаларын сақтамайды. Салауатты өмір сүру – бұл руханилық қағидаларда негізделген өмір сүру салты. Ол рационалды түрде ұйымдастырылған, бесленді, еңбектік және шынығушылық тұрғыда болуы керек. Қоршаған ортаның сүреңсіз әсер етулерінен қорғап, еңкейген кәрі-жасқа дейін рухани, психикалық, дене денсаулығын сақтауға мүмкіндік береді.

Бейімделу дене шынықтыруы әртүрлі түрлерде қолданыла береді: емдік, сауықтыру, гигиеналық гимнастика түрлері, қозғалмалы ойындар, жүрудің әртүрлі түрлері, спорттық ойын-сауықтар және т.б.

Гигиеналық гимнастика – ағзаға жалпы бекітуші, нығайтушы әсер ететін, дене қимылы жаттығуларының кешені. Оны, көбінесе, теориялық сабақтардың алдында, сауықтыру, өндіріс орындарында, демалыс шатыржайларда, жұмыстың алдында немесе арасындағы үзілісте т.б. орындалады.

Сауықтыру гимнастикасы – ем алатын стационарлық, амбулаториялық және осыған байланысты, басқа да орындарда, көбінесе, аурудың алдын-алу үшін немесе жазылуды тездету мақсатында орындалатын іс-қимылдар кешені.

Емдік гимнастика – ауру адамға емдік-алдын алу мақсаттарында берілген, дене қимылы жаттығуларының кешені.

Қозғалмалы ойындар – емдік дене шынықтырудың түрлері ретінде, қимыл-әрекеттерге аса бір көрінген қызығушылықты сипаттайды.

Спорттық ойын-сауықтарға – жаяу, атта, шаңғымен, шайтанарбада және бой жазудың басқа да түрлерін қолдана отырып, серуендеу.

Қорыта келе, бейімделу және шынықтыру сияқты, емдік жалпы дене шынықтырудың құрамды бөлігі ретінде, сонымен қоса, аурудың асқынуы кезінде алдын-алудың, сабақты және бүкіл кешенді дұрыс құру кезінде қолданылатын, әсердің тиімді амалы болып табылатындығы анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сейсенбеков Е.К. Дене шынықтыру және спорт теориясы мен әдістемесі: педагогикалық мамандықтарға арналған оқулық. - Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2011.
- 2 Матвеев Л.П. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі. - М.: ФиС, 1991.
- 3 Ашмарин Б.А. Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі. - М.: Просвещение, 2008.
- 4 Есмағанбетова З. Дене тәрбиесін өткізу және басқару. Оқу құралы. - Қарағанды, 2012.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрена теория и методика адаптивной и оздоровительной физической культуры. Такое направление является значимой частью общей физкультуры и спорта. Развитие и распространение данной спортивной отрасли в обществе – важная задача государства и каждого гражданина.

RESUME

In this article the theory and methodology of adaptive and recreational physical culture are considered. This direction is an important part of general physical education and sports. The development and dissemination of this sports industry in society are an important task for the state and for each of us in particular.

М.Н. Абдыкаликова

Академия государственного
управления при Президенте
Республики Казахстан,
канд. психол. наук, профессор

Роль конкурентоспособности в формировании профессионального государственного аппарата в Республике Казахстан

Аннотация

Статья посвящена изучению конкурентоспособности руководителя на современном этапе. Автор приводит обоснование необходимости развития компетенции конкурентоспособного руководителя. Проведенный анализ проблемы в области формирования профессионального государственного аппарата приводит к тому, что в конкурентоспособность современного руководителя включаются три основных аспекта: социализация личности государственного служащего, профессионализация института государственной службы, гармонизация взаимоотношений.

Ключевые слова: профессионализация, институт государственной службы, конкурентоспособность государственного служащего, единая рамка компетенции.

Основой существующей системы профессиональной подготовки руководителей, в основном, выступает знаниево-репродуктивный, а не личностно-ориентированный подход к обучению. Все это оказывает негативное влияние на осуществление профессиональной управленческой деятельности и на эффективность работы государственных учреждений в целом, что говорит об особой актуальности и исключительной значимости и в методологическом, теоретическом, и в практическом отношении указанных выше проблем и нуждается в их комплексном исследовании и решении.

По причине этого, при обобщении философских, психолого-педагогических, социологических исследований, посвященных изучению профессиональной деятельности руководителя государственного учреждения, его личностных, профессиональных качеств и способностей, необходимо отметить, что при всей массе и разнообразии подходов, недостаточно изучен один из главных вопросов, заключающихся в непрерывном процессе становления и развития руководителя государственного учреждения

как субъекта управления, конкурентоспособного, функционирующего в инновационном режиме, мобильного, который способен принимать ответственность, с успехом использовать на практике теоретические управленческие знания и умения, справляться с возникающими трудностями.

Институциональные реформы, озвученные Главой государства Нурсултаном Назарбаевым на XVI съезде партии "НурОтан", фактически представляют собой нестандартный и сильный ответ на глобальные вызовы современности, точно и конкретно определяют наши действия, направленные на построение эффективного и успешного государства, что даст возможность присоединиться к числу наиболее конкурентоспособных мировых государств [1].

Одной из наших основных задач выступает реализация первой реформы по созданию современного, профессионального и автономного государственного аппарата, который обеспечит качественное осуществление экономических программ и предоставление государственных услуг. Это предусматривает, в первую очередь, создание соответствующей требованиям модели государственной службы, увеличение ее кадрового потенциала, формирование профессионального корпуса административных госслужащих.

Кроме этого, в своей программной статье глава государства обозначил механизмы модернизации общественного сознания. В рамках реализации программы «Рухани жаңғыру» главными из направлений модернизации национального самосознания являются конкурентоспособность, прагматизм, сохранение национальной идентичности, культ знания, эволюционное развитие и открытость сознания. На сегодняшний день не только у отдельного человека, но и у нации в целом, есть шанс на успех при развитии своей конкурентоспособности. Соответственно любой казахстанец должен иметь качества, достойные XXI века. В число бесспорных предпосылок конкурентоспособности входят, такие факторы как: компьютерная грамотность, знание иностранных языков, культурная открытость. Программа «Цифровой Казахстан», программа трёхязычия, программа культурного и конфессионального согласия являются частью подготовки нации к жизни. Это составляющая нашей конкурентоспособности. Исходя из настоящих тенденций для создания конкурентоспособного государства очень важен имидж государственного служащего, который сегодня занимает активную гражданскую позицию и принимает непосредственное участие в реализации государственных программ [2].

В системе государственной службы на протяжении многих лет существовали несовершенные конкурсные процедуры и субъективизм в отношении кандидатов при принятии на должность. Эта проблема напрямую касалась имиджа государственной службы в целом, поскольку доверие к инструменту конкурсного отбора довольно низкое (как демонстрируют результаты исследований, лишь 28 процентов респондентов считали, что конкурсные процедуры в преимущественном числе случаев являются прозрачными и объективными). Мировой опыт показывает, что оценка сотрудников какой-либо организации дает возможность проводить мониторинг по их работе, оценивать результативность работы каждого служащего. Помимо этого, оценка дает возможность осуществлять разработку индивидуальных планов работы и повышать профессиональный уровень сотрудников. Данный блок проблем приводил к значительному снижению профессионализма кадрового состава государственной службы вообще, поскольку механизм отбора являлся недостаточно строгим и не был ориентирован на отбор квалифицированного и подготовленного персонала.

В связи с тем, что компетентностный подход законодательно был введен относительно недавно, и само понятие «конкурентоспособность государственных служащих» является новшеством в государственной службе, теоретические основы, посвященные указанному вопросу, мало изучены. В современном менеджменте с понятием конкурентоспособности организации связывают понятие конкурентные преимущества отдельных руководителей. Речь идет о том, что для выживания в

конкурентной среде любая система (организация) должна обладать определенными преимуществами перед своими конкурентами и поддерживать это преимущество постоянно.

Р.А. Фатхутдинов определяет конкурентоспособность в качестве способности объекта выдерживать конкуренцию по сравнению с подобными объектами на этом рынке. В то же время автор указывает, что в качестве носителей конкурентоспособности на микроуровне выступают: персонал, новшества, технологии, средства [3].

Конкурентоспособность руководителя – система социально-психологической и профессиональной компетенций (способностей, свойств и качеств личности, характеризующих ее потенциальные возможности в достижении успеха в профессиональной деятельности), которая определяет адекватные индивидуальные действия в вероятностно-неопределенных и динамически изменяющихся социально-экономических условиях, обеспечивающая оптимальную эффективность управленческой деятельности, внутреннюю уверенность руководителя в себе, его гармонию с собой и окружающим миром.

М. Портер считает, от конкурентоспособности отдельных работников зависит экономическая конкурентоспособность страны. Отсутствие высокого уровня капиталовложений в обучение каждого специалиста приводит к тому, что компании будут не в состоянии сохранять конкурентные преимущества. Низкоквалифицированные рабочие окажутся перед фактом отсутствия каких-либо перспектив и увеличивающейся собственной несамостоятельности [4].

Конкурентоспособность, по определению, представляет собой высший уровень выражения способностей как возможностей человека (более широко – потенциала личности) [5], а в современном понимании – как преимущество совокупности конкурентных профессиональных компетенций человека.

Однако не надо забывать, что человек – это, прежде всего, биологическая система, а основной формой поведения, которая позволяет любой биологической системе выжить в условиях изменяющейся среды обитания, является конкуренция. По мнению И.И. Шмальгаузена, конкуренция является «одной из форм борьбы за существование» или «пассивным соревнованием, т.е. борьбой с неблагоприятным действием внешней среды и с общими врагами» [6].

Соответственно, биологическая детерминация, выражающаяся в борьбе за достижение наилучшего результата (конкуренция) для себя и для общества, осознанно или неосознанно имеет место в поведении каждого индивида. Смещение центра тяжести – «на себя», на достижение личностного благополучия, либо «на общество», на общественно полезный результат – во многом обусловлено условиями воспитания и развития личности. Это не идет вразрез с современным пониманием личности как продукта биологического и социального развития; в личности природные свойства и потребности являются социально обусловленными ее элементами [7].

В современном менеджменте под конкуренцией понимают «соперничество, борьбу за достижение лучших результатов на каком-либо поприще» [8].

В психологии управления понятие «конкуренция» от (лат. *conspicito* – сбегаюсь, сталкиваюсь) подразумевает одну из ключевых форм организации межличностных взаимосвязей, для которой характерно достижение индивидуальных или групповых целей, интересов в условиях соперничества с преследующими эти же цели и интересы другими индивидами или группами.

Конкуренция обычно отличается сильной вовлеченностью в борьбу, активизацией субъекта действий, частичной деперсонализацией представлений о «противнике» [7].

Конкурентоспособный человек – человек, способный выдержать конкуренцию, противостоять конкурентам. Конкурентоспособность – существительное от

прилагательного «конкурентоспособный» – означает уровень или силу проявления этого свойства [9].

Анализируя приведенные определения, можно заметить, что в них конкурентоспособность рассматривается преимущественно в первоначальном биологически определенном виде, где в числе основных понятий преобладают «борьба», «противоречие», «личностный успех», «выживание за счет других» и т.п. без обязательно присутствующей при формировании личности социальной и, прежде всего, нравственной обусловленности, преломленности этого свойства. В действительности всякие способности – психические свойства личности, которые выступают в качестве условия для результативного осуществления определенных видов деятельности [9]. Конкурентоспособность представляет собой одну из наиболее существенных качественных характеристик работающего человека, востребованной конкурирующей рыночной средой. Конкурентоспособность работника или группы – это свойство успешно выдерживать конкуренцию на рынке труда по сравнению с работниками таких же профессий и уровня квалификации.

Проведенный анализ существующих исследований в сфере определений компетенций конкурентоспособных руководителей государственных органов, продвижения и управления их карьерой позволяет говорить о том, что в настоящее время в Казахстане вопросы, связанные с установлением показателей, позволяющих определить соответствие работников предъявляемым требованиям, еще не исследованы. При этом важно отметить, что указанная проблема нуждается в комплексном исследовании, позволяющем обобщить и систематизировать существующие научные наработки по указанному вопросу, что создает теоретико-методологический вакуум.

Оценка личностных компетенций является мировым трендом, активно и масштабно используемым передовыми странами при подборе и расстановке кадров. На постсоветской территории Казахстан первым использовал данный инструмент. Так, к лицам, которые претендуют на руководящую должность, разработаны 11 компетенций. Согласно разработанной Единой рамке компетенций, которая в отличие от действующей ранее оценки личных качеств, теперь предоставляет возможность конкретизировать требования по компетенциям для каждого уровня должности.

Цель единой рамки компетенций состоит в обеспечении единообразия на государственной службе. Задача оценки компетенций – выявить потенциал служащего, определить его сильные стороны и зоны, требующие развития.

Осуществление оценки компетенций проводится с помощью компьютерного тестирования. Благодаря данному подходу исключен субъективизм, т.к. исключено вмешательство человека – оценка компетенций служащего осуществляется компьютером, и с результатами оценки служащий может ознакомиться сразу по окончании теста. Разработка единой рамки компетенций осуществлена при поддержке международного консорциума, возглавляемого французской компанией DMI Associates. Это известная в мире компания, специализация которой – сфера государственного управления, экономического развития, правосудия, укрепление институционального потенциала для более результативного управления. Со времени своего образования – 1997 г. – DMI провела 180 миссий более чем в 50 государствах мира.

Все компетенции имеют четыре уровня сложности, созданные по принципу «снизу вверх», т.е. чем выше должность госслужащего, тем выше и сложнее требования к его компетенциям. К числу управленческих компетенций (навыков) относятся следующие компетенции:

- этичность, выступающая обязательной составляющей деятельности госслужащего;
- стратегическое мышление (аналитичность);
- коммуникативность и сотрудничество;

- ориентация на качество, на планируемый результат (организованность);
- ориентация на конкуренцию (стрессоустойчивость, целеустремленность).

Однако следует уделить внимание и тому, что сегодня требуются более высокие и интеллектуальные, эмоциональные и волевые ресурсы руководителя – оценка его личностных компетенций, – что требует совершенствования его собственных способностей к эффективной управленческой деятельности на государственной службе.

Успешное управление реализуется конкурентоспособным руководителем. Вместе с тем, по данным психометрического тестирования, компетенции «Этичность» (63 процента), «Коммуникативность» (77 процентов) и «Ориентация на конкурентность» (67 процентов) в деятельности государственной службы не реализуются в полной мере [10].

Подводя итоги исследования, можно отметить, что конкурентоспособные руководители на государственной службе должны обладать навыками преодоления трудностей, быть способными принимать риски и стремиться к совершенству.

Таким образом, учитывая факторы, влияющие на конкурентоспособность руководителя на современном этапе функционирования государственной службы, целесообразно выделить: правильный выбор карьерной ориентации; постоянное самосовершенствование; эффективное взаимодействие и высокий уровень культуры труда.

Из проведенного нами исследования следует, что в конкурентоспособность современного руководителя следует включать три основных аспекта, что определяется как комплексный подход: социализация личности государственного служащего, профессионализация института государственной службы, гармонизация взаимоотношений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Современное государство для всех: Пять институциональных реформ: Выступление на XVI съезде партии «НурОтан» // Казахстанская правда. - 2015. - 12 марта.
- 2 Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», 2017.
- 3 Назарбаев Н.А. Стратегия «Казахстан – 2050»: новый политический курс состоявшегося государства: Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 14 декабря 2012 года // ИПС «Әділет».
- 4 Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление. - М.: ИНФРА-М, 2000. - 312 с.
- 5 Ламбен Ж.-Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок / пер. с англ.; под ред. В.Б. Колчанова. - СПб.: Питер, 2007.
- 6 Конкурентоспособность и модернизация экономики: В 2 кн. / отв. ред. Е.Г. Ясин. - М.: ГУ ВШЭ, 2004.
- 7 Минько Э.В., Кричевский М.П. Качество и конкурентоспособность. - СПб.: Питер, 2004.
- 8 Мазилкина Е.И, Паничкина Г.Г. Управление конкурентоспособностью: учеб. пособие. - М.: Омега-Л, 2007.
- 9 Качалина Л.Н. Конкурентоспособный менеджмент. - М.: Эксмо, 2006.
- 10 Проект по разработке Единой Рамки Компетенций для административных государственных служащих», Компания ДМІ совместно с Агентством Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции.

ТҮЙІН

Мақалада шетелдік және қазақстандық мемлекеттік қызмет саласындағы менеджерлердің бәсекелестікке сай құзыреттіліктері қарастырылған.

RESUME

The article provides competitiveness of managers of foreign and Kazakhstani civil servicesystem.

А.Т. Аязбаева

Еуразия гуманитарлық институты,
әлеумет. ғыл. магистрі

Т.Б. Кенжебаева

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
PhD докторы, доцент

Мүмкіндігі шектеулі балалары бар отбасымен жүргізілетін жұмыстың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері

Аннотация

Мақалада отбасылық атмосфера баланың жалпы психологиялық жағдайының маңызды құрамдастарының бірі болып табылады. Мүмкіндігі шектеулі балалары бар ата-аналар бастапқыда баланы қалай тәрбиелеп, дамыту керектігі жайлы білмей жатып, балаларының әлеуметтену процесіне зиянын тигізеді. Сондықтан мектепке дейінгі білімнен бастап мектепке дейінгі білім беру кезеңінде мүмкіндігі шектеулі баласы бар отбасыларға әлеуметтік - психологиялық қолдау көрсету қажеттілігі туралы мәселе қарастырылады және осы бағыттағы жұмыстың негізгілердің бірі бағыттары айқындалады.

Түйін сөздер: мүмкіндігі шектеулі балалар, отбасы, ата-ана тәрбиесі мен қолдауы, әлеуметтік-психологиялық жұмыс.

Баланы тәрбиелеу қиын да жауапкершілікті процесс, ал мүмкіндігі шектеулі баланы тәрбиелеу екі есе көбірек жауапкершілікті, көп қуат пен уақытты қажет етеді. Мүмкіндігі шектеулі баланың отбасында дүниеге келуі отбасы өмірін өзгертпей қоймайды. Көбіне ата-аналар достары, таныстары кейде туыстарынан да алшақтап кетіп жатады. «Ерекше» балаларды тәрбиелеу педагогикалық шеберлікті қажет етеді. Мүмкіндігі шектеулі балалары бар ата-аналар бастапқыда баланы қалай тәрбиелеп, дамыту керектігі жайлы білмей жатады. Бала бойындағы сенімділікті қалыптастыру – басты педагогикалық қағида болып табылады. Мұндағы ата-аналардың атқаратын рөлі зор. Себебі, баланың болашақта өзін қалыптастыра білуі, өз-өзіне сене білуі кішкене кезіндегі қалыптасқан сенімділікке байланысты. Баланың мықты болуы, тікелей отбасының мықты болуымен байланысты. Бұл әсіресе, мүмкіндігі шектеулі балалы отбасыларға қойылар талап десек те болады. Ата-ананың мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыстағы басты міндеті – баланың тек мықты жақтарын көре білуі.

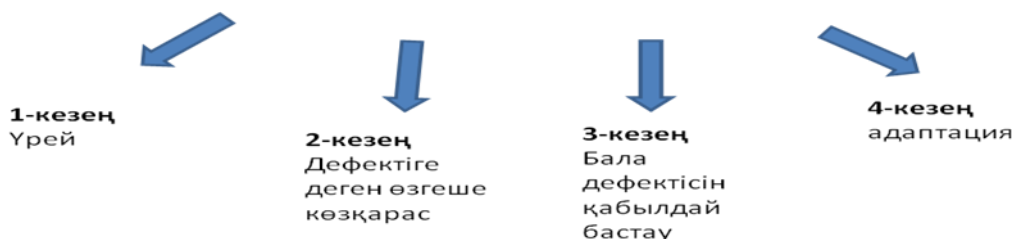
Отбасы – әр баланың қалыптасып, тәрбиеленіп, жетілетін микроорталығы. Баланың толықтай дұрыс тұлға болып қалыптасуы, бірінші кезекте, отбасына байланысты. Сондықтан да

мүмкіндігі шектеулі балаларды отбасынан жеке зерттемеу керек. Себебі, мұндай балалар өзге балаларға қарағанда отбасына, ата-аналарына ерекше тәуелді болатыны белгілі. Сол себепті, балаға көмектескіміз келсе, бірінші кезекте, ата-анаға көмектескеніміз абзал. Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балалы отбасыларға реабилитациялық құрылым ретінде қарау қалыптасқаны анық. Бұл әрине, дұрыс. Неліктен? Себебі, мұндай балалы отбасылар өзгелерге қарағанда бала тәрбиесіне ерекше ден қоя білулері қажет. Ол үшін бала ата-аналары баланың толықтай қалыптасуына ыңғайлы жағдай жасай білулері қажет. Әр отбасы өзінше ерекше, ондағы балалар да ерекше, олар кезіктіретін қиыншылықтар да соған сәйкес әртүрлі болатыны мәлім. Сол себепті де олардың әрқайсысымен жүргізілетін жұмыстар да бір-бірінен ерекшеленуі мүмкін [1].

Кез келген психологиялық жұмыс барысында көбіне отбасының мына жағдайлары ескеріліп жатады: отбасы құрылымы, оның мәдениеттілік деңгейі, діни көзқарастары, отбасылық тәрбие ерекшеліктері және т.б. Отбасы құрылымы тұрақты емес. Ол үнемі өзгеріске ұшырап отыруы мүмкін. Мәдениеттілік деңгейі мен білім деңгейлері отбасы тәрбиесіне тікелей әсер ететін дүние. Отбасымен жұмыстағы ерекше маңызды фактор – оның әлеуметтік-экономикалық жағдайы болып табылады. Отбасында «Ерекше» баланың туылуы, отбасы психологиясы мен оның жағдайына әсер етпей қоймауы мүмкін емес. Салмақ тек әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан емес, психологиялық, физиологиялық тұрғыдан да түсіп жатады. Кез келген дені сау бала күтіп жүрген ата-ана дүниеге мүмкіндігі шектеулі сәби келгенде, оны бірден қабылдай алмайтыны анық [2].

Осыған байланысты атақты психологтер Р.Ф. Майрамян, О.К. Агавелян «ерекше» балалар ата-аналарының бастапқы психологиялық күйлерін 4 кезеңге бөліп көрсеткен болатын:

Ата-аналардың психологиялық күй кезеңдері

Баланың отбасылық микроорталығын зерттеу үшін, ата-аналармен диагностика-аналитикалық жұмыс:

1. Диагностиканың ең кең тараған түрі – сауалнама жүргізу. Ол отбасының жалпы жоспарын, ата-ана жастарын, білім деңгейлерін, баланың ата-анамен қарым-қатынасын анықтауға көмектеседі. Бірақ кейде сауалнаманың да баланың өзі жайлы, оның отбасындағы рөлі жайлы толық ақпарат бермей жататын кездері де болады.

2. Сондықтан индивидуалды жұмыста маңызды әрекет ретінде отбасымен кездесу өткізу болып саналады. Бұл ата-аналармен индивидуалды жұмыстағы эффективті форма. Мұндағы басты мақсат – баланың өзі және отбасымен оған ыңғайлы жерде танысу. Баланың ата-аналарымен әңгімесінің өзінен-ақ оның қызығушылығы, денсаулық жағдайы, әдеттері, қабілеттері, мінез-құлқы жайлы көп мәлімет алуға болады.

3. Индивидуалды жұмыстың тағы бір формасына – кеңес беру мен әңгімелесу жатады. Мүмкіндігі шектеулі бала мен оның отбасына көмектескіміз келсе олармен әңгіме құрып, кеңес бергеніміз дұрыс. Кеңес беру ата-аналардың мазасыздықтарының, өз балалары жайлы әңгімеден қашудың алдын алу үшін қолданылады. Сауатты әңгіме мен пайдалы кеңес ата-ана мен маманның жақсы қарым-қатынасқа келуіне, отбасылық өмірді жақынырақ тануға әкеледі.

Ата-аналармен қарым-қатынаста маман өзін дұрыс ұстай білуі керек. Ол ата-аналарға қысылып, қымтырылатын сұрақтар қоймауы тиіс. Тиімді тәсіл мынадай болуы керек: «Біздің алдымызда ортақ мәселе тұр. Оны шешу жолында қандай іс-шара қолданғанымыз дұрыс деп ойлайсыздар?» деген тәрізді.

4. Ата-ана, бала және маман (мысалға, педагог) біріккен іс-шараларды да өткізу де тиімді әдістердің бірі. Мұндай іс-шараларда ата-аналар балаларының оқу процестеріне белсенді араласып, олардың жетістіктері мен кемшіліктерін қадағалап, олардың болашақта алдын алуларына мүмкіндіктері болады.

5. Ата-аналарға балаларының іс-әрекеттеріндегі сурет, бейнежазбаларын көрсетіп тұру.

6. Ата-аналардың да балаларының үй жағдайындағы жетістіктері мен кемшіліктері жайлы бейнежазбаларын мамандарға көрсетіп тұруы [3].

Мүмкіндігі шектеулі балалы отбасылармен топтық немесе ұжымдық жұмыс:

1. Ата-аналармен бірге дәрістер өткізу. Бұл ата-аналардың балалармен жұмыстағы педагогикалық қабілеттерін қалыптастырудың бірден-бір жолы.

2. Ата-ана жиналыстары. Бала білім алатын орталық пен ата-ана арасындағы қарым-қатынасты жақсартудың ең әмбебап әрі негізгі формасы.

3. Біріккен іс-шаралар. Балалар мен олардың ата-аналарының белсенділігін арттыруға септігін көп тигізеді. Бұл іс-шара ойын-сауық түрінде не болмаса, туған күн кештері, мерекелер түрінде өтуі мүмкін. Мысалға: балаларға ата-аналарына деген қандай да бір бағдарламалар, әдеби-музыкалық кештер өткізуге болады. Мұндай іс-шаралардан балалардың да, ата-аналардың алатын әсері мол болары сөзсіз. Бала өзін жаңа қырынан көрсетіп, жаңа қабілеттері шыңдалса, ата-ана қоғамға еніп, өзгелермен қарым-қатынаста ашылып, баласы үшін бойын мақтаныш сезімі билейтін болады.

Топтық және ұжымдық жұмыстың ата-аналармен мына түрлерін да өткізуге болады:

1. Педагогикалық қонақ үй. Мұндай кездесуді жыл басында немесе соңында өткізуге кеңес беріледі. Кездесулерде ата-аналардың түрлі іс-шараларға қатысулары жайлы сөз қозғалады. «Ата-ана-бала-мектеп» сауалнамасы жүргізіледі. Жыл басында сауалнама баланы жақынырақ тану үшін жүргізілсе, жыл соңында өткен жылдың қорытындылары шығарылады, баланың кетірген қателіктері анализделінеді.

2. «Педагогикалық конференция». Іс-шара өткізілмес бұрын ата-аналар қандай да бір бала бойында кездесетін қателіктерге байланысты тапсырмаларды шешулері тиіс. Сол тақырыпқа байланысты ұстаздар ата-аналарға сұрақ қойып, балаға қатысты мәселені қалай шешуге болатыны жайлы көзқарастарын сұрайды. Ата-аналар өз көзқарастарын айтып, ұстаздар кеңестерін береді. Ең тиімді ұсыныстар мен шешім жолдары «педагогикалық сандықшада» сақталып отырады.

3. «Семинар-практикум». Мұндай кездесулерге тек ұстаздар ғана емес, ата-ана, психолог, әлеуметтік педагог және тағы да басқа мамандар қатыса алады. Ата-аналармен бірге ең өзекті проблемалық жағдайлар шешіледі, тренингтер өтілуі де мүмкін [4].

Алдын ала тақырып анықталынып алынады. Басты ұйымдастырушы ретінде тек ұстаз емес, ата-ана немесе мамандар да жүре алады. Мысалға, егер тақырып бала қорқынышы жайлы болатын болса, жүргізуші ретінде педагог-психолог қызмет етсе де болады. Қысқаша теориялық анықтама келтіріліп, ата-аналар өз пікірлерін білдіріп, өзгелер бала қорқыныштарының алдын алу үшін қандай жағдайлар жасауға болатынын айтады.

Қорытындылай келе, Отанымыздың әр сәбиінің болашағы алаңдататын болғандықтан, өз тарапымынан ұсыныстарды да қосуды ұмытпағаным жөн. Мүмкіндігі шектеулі балалы отбасыларға көмек барынша жан-жақты көрсетілуі тиіс. Бұл бағыттағы жұмыс тек денсаулық сақтау, білім беру, халықты әлеуметтік қорғау органдарының ғана жұмысы емес, қоғамдық және қоғамдық емес ұйымдар да қоғамда мүмкіндігі шектеулі балаларды моральдық тұрғыдан қолдап, олардың мәселелерін барынша жақсы түсінуге

жағдай жасап, балалардың элеуметтік дамуларындағы барлық кедергілерді жоюға бірге атсалысулары қажет. Сөз соңын атақты кеңес педагогі В.А. Сухомлинскийдің сөзімен: «Тек ортақ күшпен ғана біз балаларға үлкен адами бақыт сыйлай аламыз» деген аяқтаған жөн.

ПАЙДАЛЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Староверова М.С., Ковалев Е.В., Захарова А.В. Инклюзивное образование. Настольная книга педагога, работающего с детьми с ОВЗ. – М.: Владос, 2011.
- 2 «Инклюзивті білім беру – толеранттылық қоғамның бастауы» республикалық ғылыми лекторий баяндамалар тезистері кірген жинақ. – Астана, 2017. 25 қазан. – 71 б.
- 3 Примак Ю.В. Нетрадиционные формы работы с родителями детей с ограниченными возможностями здоровья. – М, 2010. - С. 45-48.
- 4 Вейс Т. Как помочь ребенку? / Пер. с нем. С. Зубриловой. - М.: Московский Центр вальдорфской педагогики, 1992. – 168 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается семейный микроклимат, как один из важнейших компонентов общего психологического состояния ребенка. Раскрывается проблема необходимости социально-психологического сопровождения семей, имеющих ребенка с ограниченными возможностями здоровья, на переходном этапе от дошкольного к школьному образованию, обозначаются основные работы в данном направлении.

RESUME

The authors of the article discuss the Family microclimate as one of the most important components of the general psychological state of the child. The authors reveal the problem of the need for social and psychological support for families with a child disabilities during the transitional period from pre-school to school, identify the main areas of work in this direction.

А.М. Абдыров

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, д-р пед. наук, профессор

К.Ж. Ибраева

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, д-р пед. наук, профессор

Ж.Р. Зейнуллина

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, PhD докторант

К вопросу категории «политическая культура» в нормативных документах образования

Аннотация

В статье представлен контент - анализ международных нормативно-правовых документов и Законов Республики Казахстан в области образования. Предлагается авторское определение категории «политическая культура» в педагогическом аспекте.

Ключевые слова: единица анализа «политическая культура», формирование политической культуры, образовательная политика, Закон «Об образовании», правовая форма политической культуры.

Политическая культура - это стержень правового государства и вместе с тем сложный культурный процесс, который имеет свойство видоизменяться под влиянием времени, внутренних и внешних факторов. Поэтому общепринятое понимание политической культуры, обозначение критериев для ее определения и систематизации выступает как необходимость в постоянном и интенсивном исследовании этого явления.

Под политической культурой мы понимаем открытую динамичную систему, которая находится под влиянием образовательных и воспитательных процессов и которая, в свою очередь, находит выражение в правовой форме, в форме политического мышления и рассматривается как культура общественно-политической деятельности и управления [1].

Посредством контент-анализа проведено теоретическое исследование категории «политическая культура» и единицы анализа «формирование политической культуры». В исследовательской традиции контент-анализ определяется как количественный анализ текстов и текстовых массивов с целью последующей содержательной интерпретации выявленных числовых закономерностей [2]. Выбор данного метода исследования обосновывается тем, что контент-анализ является строгим научным методом. Метод предполагает систематическую и надежную фиксацию нужных элементов содержания некоторой совокупности документов с последующей квантификацией количественных данных.

В силу соприкосновения политической культуры с образовательным процессом, в области образовательной политики рассмотрено шесть международных документов и три Закона Республики Казахстан, которые целесообразно осветить.

Основными ориентировочными единицами анализа выступают категории «политическая культура» и «формирование политической культуры». В ниже расположенной таблице, единица анализа «политическая культура» ориентировочно сокращена аббревиатурой «ПК», единица анализа «формирование политической культуры» обозначена сокращенной аббревиатурой «ФПК».

Таблица 1 - Контент – анализ категории «политическая культура»

№	Нормативно-правовой документ	Единицы анализа		Примечание
		ПК	ФПК	
1	Всеобщая декларация прав человека (1948 г.)	0	+	1 Не прописана единица анализа «политическая культура»; 2 Документ провозглашает путем просвещения и образования содействовать соблюдению политических и правовых норм; 3 Актуализирует вопрос формирования политической культуры.
2	Международная хартия физического воспитания и спорта Декларация ООН (21 ноября 1978 г.)	0	+	1 Не прописана единица анализа «политическая культура»; 2 Документ подразумевает формирование политико-правовой культуры.
3	Декларация о праве на развитие (Нью-Йорк, 4 декабря 1986 года)	0	+	1 Не прописана единица анализа «политическая культура»; 2 Документ подразумевает формирование политико-правовой культуры.
4	Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам (Нью-Йорк, 18 декабря 1992 года)	0	+	1 Не прописана единица анализа «политическая культура»; 2 Документ подразумевает формирование политико-правовой культуры.
5	Декларация принципов толерантности (16 ноября 1995 года)	0	+	1 Не прописана единица анализа «политическая культура»; 2 Документ подразумевает формирование политико-правовой культуры; 3 В статье 4 провозглашается толерантное воспитание.
6	Всемирная хартия университетов (Болонья, 18 сентября 1988 г.)			1 Не прописана единица анализа «политическая культура»; 2 Документ в статье 1 провозглашает: «человечество в значительной степени зависит от культурного, научного и технологического развития»;

		0	+	3 Документ в статье 3 провозглашает: «университеты должны дать будущим поколениям образование и воспитание, которые будут усвоены ими, а через них другими, о соблюдении настоящей гармонии окружающей их природной среды и самой жизни».
7	Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года	0	+	1 Не прописана единица анализа «политическая культура»; 2 Документ отражает общую политико-правовую культуру Республики Казахстан.
8	Закон Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана» от 20 октября 2008 года № 70-IV	+	+	1 Прописана единица анализа «политическая культура»; 2 В статье 4, в задачах закона прописано о формировании политико-правовой культуры граждан, опирающейся на демократические нормы.
9	Закон Республики Казахстан «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2014 г.)	0	+	1 Не прописана единица анализа «политическая культура»; 2 В задачах документа, в статье 11 прописаны вопросы патриотического и интернационального воспитания; 3 Документ отражает общую политико-правовую культуру Республики Казахстан.

Таблица Зейнуллиной Ж.Р.

Главный Закон - Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года официально отражает нормы политико-правовой культуры Республики, несмотря на то, что в тексте документа нет искомой единицы анализа «политическая культура».

Во Всеобщей декларации прав человека 1948 года провозглашается принцип необходимости сохранить естественные права человека, международное и гендерное равноправие, международный мир и согласие через силу закона. *Линия гуманизации, главным образом должна формироваться посредством просвещения и образования каждого человека, содействовать уважению его политических прав и свобод.* Кроме того она (линия гуманизации) должна способствовать обеспечению путем национальных и международных прогрессивных мероприятий всеобщего и эффективного признания и осуществления правовых норм человека, как среди народов государств-членов Организации, так и среди народов территорий, находящихся под их юрисдикцией [3]. В данном международном документе не прописано понятие «политическая культура», но документ предполагает о необходимости развития политической культуры, через правовую составляющую. Эта линия прослеживается и в общем контексте Международной хартии физического воспитания и спорта от 21 ноября 1978 года.

В Международной хартии физического воспитания и спорта говорится, что «эффективное осуществление прав человека зависит в значительной степени от возможностей каждого мужчины и каждой женщины свободно развивать и сохранять свои физические, интеллектуальные и нравственные способности» [4].

Эти принципы прослеживаются и в Декларации о праве на развитие. Данная декларация была принята в Нью-Йорке, 4 декабря 1986 году, где Генеральная Ассамблея

в преамбуле документа развернуто гласит о праве народов и наций на самоопределение, которые «имеют право на свободное определение своего политического статуса и осуществление своего экономического, социального и культурного развития» [5]. В данной декларации прописано, что во благо защиты политических, гражданских, экономических, социальных и культурных прав, как отдельного человека, так и народов, должно уделяться одинаковое внимание, поскольку это имеет прямое отношение к проблеме национальной безопасности.

Как показывает анализ текста международного документа, а именно Декларации о праве на развитие, отсутствует ключевое понятие «политическая культура», но общее положение международной декларации непосредственно имеет в виду соблюдение норм международной политической культуры. Это, в первую очередь, актуализирует проблему формирования политической культуры, как на международном, так и на личностном уровне перед всем педагогическим сообществом.

Анализ содержания текста Декларации о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам от 18 декабря 1992 года [6], также показал, что единица нашего анализа не выявлена. Смысловая же нагрузка всего документа подводит к вопросу о политической и правовой культуре.

В Международной декларации принципов толерантности от 16 ноября 1995 года аналогично, как и в предыдущем документе, конкретно не прописана единица нашего анализа, то есть категория «политическая культура». При этом, в нормативном межгосударственном документе поднимается вопрос формирования политической культуры в русле толерантности, межнационального мира и согласия. В статье 3, пункта 3.2 документа говорится: «Терпимость необходима в отношениях, как между отдельными людьми, так и на уровне семьи и общины. В школах и в университетах, в рамках неформального образования, дома и на работе необходимо укреплять дух терпимости и формировать отношения открытости, внимания друг к другу и солидарности. Средства коммуникации способны играть конструктивную роль в деле содействия свободному и открытому диалогу и обсуждению, распространения ценностей терпимости и разъяснения опасности проявления безразличия по отношению к набирающим силу группам и идеологиям, проповедующим нетерпимость» [7]. С целью решения поставленной задачи декларация призывает к проведению различных научных исследований и мониторингов для выработки политических решений.

Более того, в статье 4 данного международного источника, крупным планом освещается вопрос воспитания и образования в духе терпимости и формирования у молодежи навыков независимого мышления, основанного на гуманистических ценностях. Проблема формирования политической культуры посредством педагогики и просвещения буквально переключается в пункте 4.4. данного документа, который заявляет о готовности «поддерживать и претворять в жизнь программы научных исследований в области социальных наук и воспитания в духе терпимости, прав человека и ненасилия. Это говорит о необходимости особого внимания к вопросам повышения уровня педагогической подготовки. Новая разработка учебных планов, пересмотр содержания учебников и занятий, совершенствования учебных материалов, включая новые образовательные технологии, с целью воспитания ответственных граждан, открытых восприятию других культур, способных ценить свободу, уважать человеческое достоинство и индивидуальность, предупреждать конфликты или разрешать их ненасильственными путями» [7, 47]. Это положение подчеркивает модель формирования политической культуры, основанной на идее толерантности в глобальном масштабе.

«Политическая культура», как ключевая единица анализа в тексте документа Всемирной хартии университетов не прописана. Но согласно условиям и задачам, которые ставит Всемирная хартия университетов *«Каждый университет, с учетом специфики обстоятельств, должен гарантировать своим студентам сохранение свобод и*

необходимых условий для достижения ими их культурных и образовательных целей» [8]. Иными словами, каждый университет обязуется охранять и создавать условия для своих студентов для достижения ими культурных и образовательных целей. В документе под словом «культура» подразумевается целостное и гармоничное развитие всех культур, включая и политическую культуру.

О необходимости формирования политико-правовой культуры граждан сказано в подпункте 4) статьи 4 «Основные задачи Ассамблеи» Закона Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана». Вместе с тем, как нам представляется, практически каждый подпункт статьи 4 указанного выше закона отражает политическую культуру:

Статья 4.

1) обеспечение эффективного взаимодействия государственных органов и институтов гражданского общества в сфере межэтнических отношений, создание благоприятных условий для дальнейшего укрепления межэтнического согласия и толерантности в обществе;

2) укрепление единства народа, поддержка и развитие общественного консенсуса по основополагающим ценностям казахстанского общества;

3) оказание содействия государственным органам в противодействии проявлениям экстремизма и радикализма в обществе и стремлениям, направленным на ущемление прав и свобод человека и гражданина;

4) *формирование политико-правовой культуры граждан, опирающейся на демократические нормы;*

5) обеспечение интеграции усилий этнокультурных и иных общественных объединений для достижения цели и задач Ассамблеи;

6) возрождение, сохранение и развитие национальных культур, языков и традиций народа Казахстана [9].

В той же траектории прописаны положения Закона Республики Казахстан «Об образовании», который поднимает вопрос формирования политической культуры в статье 11, где прописано, что задачами системы образования являются:

- воспитание гражданственности и патриотизма, любви к своей Родине - Республике Казахстан, уважения к государственным символам и государственному языку, почитания народных традиций, нетерпимости к любым антиконституционным и антиобщественным проявлениям;

- воспитание личности с активной гражданской позицией, формирование потребностей участвовать в общественно-политической, экономической и культурной жизни республики, осознанного отношения личности к своим правам и обязанностям;

- приобщение к достижениям отечественной и мировой культуры; изучение истории, обычаев и традиций казахского и других народов республики; овладение государственным, русским, иностранным языками [10].

Как и в основных международных документах, а именно: во Всеобщей декларации прав человека, в Международной хартии физического воспитания и спорта, в Декларации о праве на развития, в Декларации о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам, в Декларации принципов толерантности, во Всемирной хартии университетов, а также в Конституции Республики Казахстан, аналогично в целом тексте Закона Республики Казахстан «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2014 г.) отсутствует принятая единица нашего анализа. Следовательно, и нет определения политической культуре, как категории. В положении Закона «Об образовании» отражено патриотическое и интернациональное воспитание.

Уточним, «патриотизм (греч. *pathis* – отечество) – нравственный и политический принцип, присущий гражданину, горячо любящему своё отечество. Это глубоко социальное чувство, стержнем которого является любовь к Родине, преданность своему

народу, гордость за его историческое прошлое и настоящее, забота о его будущем» [11]. В современном понимании Кабульдинов З. Е., считает, что сущность патриотизма определяется основами естественного права, духовно-нравственной основы, политическая и экономическая основы, а также государственная основа [12]. Несомненно, патриотизм – важный компонент воспитания, и широкий в качестве категории, но вместе с тем патриотизм не может выступать эквивалентом политической культуры, поскольку является только её мозаикой в нашем понимании и исследовании структуры политической культуры. Таблица 1.

Итак, на основе результатов глубинного анализа нормативно - правовых документов, можно буквально сделать следующие выводы:

1) во всех девяти рассмотренных документах, единица анализа «политическая культура» прописана только в одном – Законе Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана» от 20 октября 2008 года;

2) в восьми рассмотренных документах не прописывают единицу анализа «политическая культура», но подразумевают непосредственно культуру политическую;

3) вопрос формирования политической компетентности у молодого поколения следует рассматривать как актуальную проблему современного образования; *следовательно, все девять правовых акта актуализируют вопрос политической компетентности, как педагогической проблемы и требуют ее формирования у молодого поколения;*

4) политическая культура выражена во многих законодательных и иных нормативных правовых актах, Законах и положениях;

5) принимая Законы и придерживаясь их, общество принимает для себя правовую форму политической культуры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Абдыров А.М., Зейнуллина Ж.Р. Политическая культура как категория в педагогическом пространстве // Вестник Евразийского гуманитарного института. - 2018. - №3. - С. 46-51.
- 2 Лашинян И.А. Контнент – анализ как метод исследования: достоинства и ограничения. <https://cyberleninka.ru>
- 3 Всеобщая декларация прав человека <http://www.un.org>
- 4 Международная хартия физического воспитания и спорта. Декларация ООН от 21 ноября 1978. www.dc-tur.ru
- 5 Декларация о праве на развития. - Нью-Йорк, 4 декабря 1986. www.dc-tur.ru
- 6 Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам. - Нью-Йорк, 18 декабря 1992. www.dc-tur.ru
- 7 Декларация принципов толерантности. - Нью-Йорк, 16 ноября 1995. www.dc-tur.ru
- 8 Всемирная хартия университетов. - Болонья, 18 сентября 1988. <https://kaznmu.kz>
- 9 Закон Республики Казахстан об Ассамблеи народа Казахстана» от 20 октября 2008 года № 70-IV.
- 10 Закон Республики Казахстан об образовании (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2014 г.)
- 11 Патриотизм в Казахстане: история и современность. Сборник информационных материалов. – Астана, 2008. – 414 с.
- 12 Кабульдинов З.Е. Патриотическое воспитание молодежи. Опыт молодежных организаций. Методическое пособие. – Астана, 2011. – 172 с.

ТҮЙІН

Мақалада халықаралық нормативтік-құқықтық құжаттар мен Қазақстан Республикасы Білім беру саласындағы заңдарға талдау-контенті берілген. «Саяси мәдениет» категориясына педагогикалық аспектіде авторлық анықтама ұсынылады.

RESUME

The article presents the content analysis of international legal documents and the laws of the Republic of Kazakhstan in the education system. The author proposes the definition of the category "political culture" in the pedagogical aspect.

УДК 378.147:502.12

Аннотация

В статье на основе анализа научной литературы рассмотрено понятие «экологизация образования», акцентированы научно-теоретические основы экологизации образования студентов, выделены важные условия внедрения новых подходов в организации экологического образования.

Ключевые слова: экологизация образования, коэволюция природы и человека, экологически ориентированные ценности.

М.М. Рахимжанова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. пед. наук

О научно-теоретических основах экологизации образования студентов

Проблемы развития экологического образования в настоящее время объективно выдвинулись в число наиболее приоритетных. Безусловно, это связано с тем, что угроза экологической катастрофы, перед лицом которой человечество оказалось в результате нарастающих негативных последствий непродуманного использования в процессе практической социальной деятельности природных ресурсов и потребительского отношения к окружающей среде, потребовала безотлагательного поиска путей и способов изменения сознания на основе принципиально иных мировоззренческих ориентиров и ценностей.

В этой связи, сегодня важной основой устойчивого развития являются экологическое образование, экологическая культура личности и общества, ответственность за экологическое состояние окружающей среды.

В «Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» сказано, что «необходимо полноценное включение тем, связанных с охраной окружающей среды, в учебные планы образовательных организаций. Это позволит воспитать в подрастающем поколении культуру бережного отношения к природным ресурсам и принесет дополнительную пользу» [1].

В то же время становится все более очевидным, что те цели, которые изначально ставились перед экологическим образованием, все еще остаются недостижимыми. На сегодняшний день результатом развития

экологического образования, в основном признано распространение экологических знаний, расширение общей информированности людей об экологических проблемах, но не качественное изменение экологического сознания, не формирование нового экологического мировоззрения. Следствием этого является то, что острота общей экологической ситуации в нашей стране, в частности, и на планете, в целом, не снижается, а угроза экологической катастрофы, по мнению ряда экспертов, неизбежно нарастает [2; 3].

Данное противоречие обуславливает необходимость выработки принципиально новых подходов к организации экологического образования, которые реально обеспечили бы не просто репродуктивное усвоение экологических знаний обучающимися, а реальное формирование у них в процессе обучения практической способности и готовности применять эти знания в конкретной социальной деятельности.

В этом аспекте проблемы развития экологического образования студентов вуза оказываются в русле общих мировых тенденций и проблем развития образования, суть которых заключается в поиске путей преодоления традиционной, сложившейся в эпоху индустриальных и научных революций образовательной парадигмы, переставшей удовлетворять потребностям современного динамично изменяющегося общества. Кроме того, ориентация на освоение в процессе образования научной картины мира и системы научных знаний, объем которых непрерывно увеличивается, вступает в противоречие с возможностями и интересами человека, не обеспечивает его успешную социальную и профессиональную адаптацию в социуме, что является главной целью образования как важнейшего социального института [4].

В этой связи, как считают многие ученые, в условиях современной экологической ситуации важна экологизация системы образования. Экологизация системы образования (по Н.М. Мамедову) - это характеристика тенденции проникновения экологических идей, понятий, принципов, переходов в другие дисциплины, а также подготовка экологически грамотных специалистов самого различного профиля [2].

А также вопросы экологизации образования нашли отражение в работе В.М. Назаренко, где автор предлагает осуществить последовательную экологизацию вузовских учебных дисциплин. Этот процесс затрагивает как учебную, так и внеучебную деятельность студентов, строится на принципах целостности, единства и преемственности всех звеньев и этапов вузовского обучения, а также на установлении межпредметных связей и интеграции учебных дисциплин [5].

Первым в научный оборот термин «экологизация образования» ввел академик Н.Н. Моисеев. В своей концепции экологического образования он отмечал, что «экологическое мышление, представления об окружающей среде и месте в ней человека должны присутствовать во всех проявлениях его активности. Весьма эффективным средством реализации этого принципа и является экологизация образования. Она состоит в том, что практически все преподаваемые дисциплины школьного курса должны содержать экологический материал. Не только биология, химия, география, но и математика, литература. Все они могут стать средством получения экологических представлений и экологических знаний. В последующем, представления об объеме и содержании понятия «экологизация» получили дальнейшее развитие. Согласно «Социально-экологическому словарю», «экологизация – понятие, раскрывающее процесс проникновения экологического подхода, экологических принципов в различные виды и сферы жизнедеятельности людей. Суть этого феномена в науке состоит в выявлении и обследовании связей, существующих между изучаемым той или иной естественно-научной или социально-экономической наукой объектом и окружающей его средой.

Тем самым, сегодня *экологизация* связывается не с образованием в области частно-научных экологических знаний, а с экологическим образованием, которое направлено на формирование экологического мышления, экологического сознания, экологической

культуры и выполняет *мировоззренческую, методологическую и аксиологическую функции* [6].

В Казахстане впервые проблемы экологизации образования поднимает профессор Г.К. Длимбетова в своих исследованиях и данное понятие трактует следующим образом: «Современное понятие «экологизация образования» может служить ключом к новому методологическому подходу, позволяющему глубоко раскрыть научно-теоретический смысл и принцип новой мировоззренческой идеи, международной гуманистической идеологии и политики, устойчивого развития общества и природы, процесса непрерывного образования и воспитания, новой концепции общечеловеческой культуры, социализации ценностных отношений людей, способствующих формированию любовно-творческой личности» [7].

В области экологического образования отечественными и зарубежными учеными уже на протяжении многих десятилетий исследуются проблемы:

- определения философских, социальных, культурологических и других основ экологического образования;
- выявления сущностных, содержательных, структурных характеристик экологического мировоззрения, экологического сознания, экологического мышления как факторов кардинального изменения отношения человека к природе;
- формирования экологической культуры как цели экологического образования;
- создания системы непрерывного экологического образования;
- выявления теоретико-методологических оснований общего экологического образования и воспитания;
- подготовки педагогических кадров к экологическому образованию и воспитанию в общеобразовательных учреждениях;
- анализа и научно-практической разработки различных аспектов экологической подготовки специалистов в организациях профессионального образования разного уровня и другие [8; 9].

Однако, какую бы из этих проблем мы ни рассматривали, в конечном счете всегда обнаруживается их связь с сознанием человека или коллективным сознанием человечества. Именно сознание формирует тот коллективный разум, который, согласно мнению В.И. Вернадского, определяет будущее не только человека, но и всей структуры нашей планеты.

На основании изложенного можно обосновать главную, по нашему мнению, задачу воспитания экологического сознания, формирования экологического мировоззрения - выработать у человека творческие принципы мышления, которые позволяли бы ему самому ставить цели, отражающие реальное взаимоотношение человека и природы в динамике их развития, и реализовывать эти цели, используя весь объем имеющихся знаний и богатство духовного мира человека.

Можно считать, что целеполагающим принципом экологического воспитания должно быть формирование убеждения в том, что экологическое сознание лишь тогда станет действительно сознанием, когда человек поймет свое органическое единство с природой, свои возможности разрушения, созидания и регуляции этого единства [10].

Изучение работ ведущих исследователей в области экологии, позволяет выделить те представления, которые концептуально выражают социально-философские и аксиологические основы современного экологического мировоззрения, способного обеспечить преодоление кризисных явлений в развитии человечества:

- человек является органической частью биосферы и Вселенной, подчиняющейся в своем развитии законам биологической эволюции, но в то же время он существенно отличается от других биологических видов, поскольку способен

оказывать значительное влияние на природные процессы, что равно исключает как антропоцентризм, так и биоцентризм в его взаимоотношениях с природой;

- общественная организация человеческого бытия, законы и условия социального функционирования человека должны иметь экологически целесообразный характер, обеспечивая тем самым бесконфликтность взаимодействия общества и природы;
- условием и ведущей стратегией непрерывного развития человечества, цивилизации является устойчивость, стабильность, которая может быть достигнута только в результате установления коэволюционных отношений между обществом и природой как качественно новой системы социокультурных экологически ориентированных регулятивов человеческой деятельности;
- гуманизм с позиции экологически устойчивого развития человечества, человеческого общества предполагает не абсолютизацию интересов и потребностей человека как высшей цели и ценности общественного развития, а их сопряженность, соотнесенность с закономерностями и условиями протекания биологических, природных процессов, глубокую органическую связь человека с природой;
- стержневое значение в структуре экологически ориентированных мировоззренческих представлений приобретает аксиологическая компонента, выдвигающая в качестве определяющих ценностей признание самоценности природы, предпочтение толерантных способов социоприродного взаимодействия.

По всеобщему признанию, приоритетная, ведущая роль в формировании нового экологического мировоззрения, его распространении и утверждении в общественном сознании отводится образованию. Вместе с тем практика отечественного экологического образования неутешительно свидетельствует о том, что оно на сегодняшний день не обеспечивает реализацию данных мировоззренческих установок и ориентиров.

Оценивая современную ситуацию, сложившуюся в экологическом образовании, следует признать, что оно прошло этап становления, сформировалось как самостоятельное образовательное направление и в методологическом, и в содержательном, и в нормативном, и в организационном плане. Многие аспекты экологического образования получили достаточно глубокое научное осмысление в отечественной педагогике [11; 12].

В то же время в новом тысячелетии со всей очевидностью проявилось, что существующее ныне экологическое образование основано на аналитических знаниях о природе, узко прагматически и потребительски ориентировано, а поэтому оно не смогло кардинально изменить мировоззрение людей. В результате назрела объективная необходимость перехода на качественно новый этап в его развитии.

Методологически важно подчеркнуть, что пока экологическое образование ограничивается введением в образовательную программу учебных предметов экологического содержания, освоение которых предполагается на репродуктивном уровне, реальной необходимости в выработке какой-либо концепции экологического образования не возникает. И до недавнего времени в экологическом образовании концептуальный подход не был актуальным. Однако необходимость в нем объективно появляется в том случае, если встает проблема создания системы экологического образования.

Именно такая ситуация сложилась сегодня в развитии экологического, в том числе профессионального образования, когда назрела объективная необходимость коренного изменения его философии и методологии, а методологической основой формирования новой парадигмы экологического образования должны стать идеи коэволюции и устойчивого развития [13].

Становление в образовательном процессе коэволюционной парадигмы должно в равной степени опираться на два принципа - *гуманизации и экологизации*, которые

синтезируются в единый принцип эколого-гуманистической обусловленности, или экогуманизации, обеспечивающий философско-методологическую ориентацию образовательного процесса на интересы и потребности развития человека как субъекта социоприродного взаимодействия, формирование его экологически ответственной позиции.

В соответствии с этой идеей стратегическая цель, обуславливающая общую ориентацию экологического образования, определяется как устойчивое развитие общества на основе коэволюции природы и человека.

На разных уровнях экологического образования данная общая цель и идея трансформируются в специфические педагогические системы в зависимости от конкретных образовательных целей. Рассматривая экологическое образование как педагогическую систему, мы исходим из того, что, хотя на каждом уровне образования методологический базис ограничивает возможности варьирования параметров педагогической системы, построенной на его основе, тем не менее, могут быть предложены разные концептуальные модели такой системы. Под концептуальной (теоретической) моделью мы при этом понимаем аналог системы, отражающий ее ведущий замысел, основные принципы построения и функциональное назначение [14].

В этой связи, экологизация образования выступает определяющим фактором утверждения новой цивилизационной модели развития, обеспечивающей улучшение качества жизни человечества при сохранении качества природной среды.

Наряду с этим, считаем, что для использования теоретических знаний на практике студентами может быть реализована идея создания «зеленых кампусов», экопарка. Создание «зеленых кампусов», экопарка будет способствовать сохранению естественной среды природного ландшафтного комплекса, имеющего эстетическое, учебно-оздоровительное, эколого-просветительное и духовно-нравственное значение. А основными задачами создания «зеленых кампусов», экопарка станут - охрана ландшафта, проведение мероприятий по улучшению состояния природного комплекса территории вуза, рациональное использование рекреационных ресурсов, разработка, внедрение методов охраны природы и другие.

Таким образом, на основании вышеизложенного полагаем, что важными условиями внедрения новых подходов в организации экологического образования, экологизации образования, являются следующие:

- методологическая основа формирования новых подходов экологического образования должна осуществляться на основе коэволюции природы и человека;
- формирование экологически ответственной позиции молодежи как субъекта социоприродного взаимодействия, ориентации человеческих ценностей с потребительских по отношению к природе на духовные, экологически ориентированные;
- создание «зеленых кампусов», экопарка и др. для использования студентами теоретических знаний на практике и в целях сохранения естественной среды природного ландшафтного комплекса, имеющего эстетическое, учебно-оздоровительное, эколого-просветительное, духовно-нравственное значение;
- воспитание у студентов творческих принципов мышления, которые позволяли бы ему самому ставить цели, отражающие реальное взаимоотношение человека и природы в динамике их развития, и реализовывать эти цели, используя весь объем имеющихся знаний и богатство духовного мира человека.

СПИСОК ЛЕТЕРАТУРЫ

- 1 Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31399596 (дата обращения 4.06.2018).
- 2 Мамедов Н.М. Теоретические основы экологического образования // Экологическое образование и устойчивое развитие. - М., 1995.
- 3 Александрова Р.А., Смолянов А.В. Экология и мораль. - М., 1984. - 203 с.
- 4 Маклярский Б.М. В поисках равновесия: экология в системе социальных и политических приоритетов. - М., 1992. - 59 с.
- 5 Назаренко В.М. Система непрерывного экологического образования в средней и высшей педагогической школе: Дис. ... д-ра пед. наук. - М., 1994.
- 6 Байдалина М.Е. Понятие экологизации // Вестник Кокшетауского университета имени Мырзахметова. - 2016. - № 1. - С. 141-146.
- 7 Длимбетова Г.К. Дидактические основы экологизации процесса обучения студентов. Автореф. ... докт. пед. наук. - Алматы, 2003. - 40 с.
- 8 Загвязинский В.И. Теория обучения - современная интерпретация. - М., 2007.
- 9 Подласый И.П. Педагогика. - М., 2009.
- 10 Гирусов Э.В., Широкова И.Ю. Экология и культура. - М., 1989.
- 11 Слостенина Е.С. Экологическое образование в подготовке учителя. - М., 1984.
- 12 Захлебный А.Н. Школа и проблемы охраны природы: Содержание природоохранительного образования. - М., 1991. - 184 с.
- 13 Алексеевский В.С. Синергетика менеджмента устойчивого развития. - Калуга, 2006.
- 14 Загвязинский В.И. Дидактика высшей школы. - Челябинск, 1990. - 118 с.

ТҮЙІН

Мақалада ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде «білім беруді экологизациялау» түсінігі қарастырылады, студенттердің білімін экологизациялаудың ғылыми-теориялық негіздеріне ерекше мән беріледі, экологиялық білім беруді ұйымдастырудағы жаңа тәсілдерді енгізудің маңызды шарттары анықталады.

RESUME

On the basis of scientific literature analysis the author of the article considers the concept of "education ecologization", emphasizes scientific and theoretical bases of students' education ecologization, distinguishes important conditions of introducing new approaches in the organization of education ecologization.

УДК 3; 37- 372.881.111.1

Аннотация

Статья посвящена раскрытию понятия "скаффолдинг", актуальности использования современных методов изучения иностранного языка в условиях иноязычного обучения. Авторы представляют различные варианты использования данного метода при проведении интегрированных уроков в школах и вузах Казахстана на основе разработанных упражнений Розы Тэннер, известного британского консультанта-фрилансера по вопросам методов преподавания английского языка. Авторы делают акцент на новизну методик при переходе на полиязычное образование.

Ключевые слова: скаффолдинг, зона ближайшего развития (ЗБР), "угасающая помощь".

В условиях современных реалий, в век высоких технологий и открытых границ, все чаще акцентируется внимание на подготовке разносторонних специалистов, способных к диалогу с людьми других культур, что является главной проблемой образования в Казахстане сегодня.

Президент Н.А. Назарбаев не раз говорил о том, что наше образование должно стать высококачественным, таким, чтобы выпускники могли легко продолжать обучение в иностранных вузах [1].

В вузах Казахстана внедряется обучение студентов на английском языке. Однако не все студенты готовы с легкостью воспринимать информацию по дисциплинам своего курса на английском языке.

Задача преподавателей, лекторов заключается именно в обеспечении доступности и понятности предусмотренного материала по дисциплинам.

Целью данной статьи является раскрытие значение термина "скаффолдинг" и определение инструментов, которые может использовать преподаватель для предоставления студентам необходимой помощи для выполнения сложных заданий.

Изучая опыт зарубежных стран, а именно англоязычных стран, по обучению студентов - не носителей языка, можно выделить технологию

О.В. Дьяченко

Евразийский гуманитарный институт,
старший преподаватель

Р.Ф. Жусупова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
канд. пед. наук, профессор

Скаффолдинг: определение и применение при проведении интегрированных уроков для студентов неязыковых специальностей

"скаффолдинг", которая является помощником и проводником к усвоению материала на английском языке для студентов. Наиболее эффективно обучение происходит тогда, когда преподаватель создает такую среду, в которой освоение навыков, содержания и стратегий не может осуществляться без помощи наставника.

Л.С. Выготский, прогрессивный российский психолог, определил область, в которой учащийся не может выполнять задание без помощи наставника - "Зоной Ближайшего Развития" (the Zone of Proximal development) [2]. Эта зона находится за пределами того, что учащийся может сделать самостоятельно. Исходя из модели, предложенной Выготским Л.С., то, что студент сегодня делает в сотрудничестве с педагогом, завтра он сможет сделать самостоятельно.

Джером Брунер в 50-х годах прошлого столетия представил теорию "поддержки" (scaffolding), основываясь на теории "зоны ближайшего развития" (ЗБР) Л.С. Выготского [3].

Более двух последних десятилетий среди методистов и исследователей в области методики преподавания иностранного языка растет интерес к технологии "скаффолдинг". Такие зарубежные ученые как Стоун (1998 г.), Уэльс (1999 г.), Хаммонд (2002 г.), Даниелс (2001 г.) поддерживают данную технологию и используют термин "скаффолдинг" для объяснения роли взрослых наставников в процессе обучения и развития обучающихся.

Следует отметить, что термин "скаффолдинг" переводят по-разному: от простого "опора" до "создание поддерживающих (или несущих) конструкций". Первоначально, это понятие относилось к постепенной помощи и поддержке со стороны взрослых в отношении активности детей по овладению различными видами новых для них видов деятельности и знакомству с разнообразными ситуациями (например, знакомство с новой игрой, помощь в освоении езды на велосипеде, контроль при приготовлении пищи и т.д.). В более узком смысле этот термин обозначает метод обучения, в котором более знающий наставник контролирует решение задачи и гибко приспосабливает уровень помощи к текущему уровню выполнения и проблемам учащегося ради того, чтобы постоянно создавать вызов его возможностям и тем самым максимально стимулировать развитие способностей и мастерства учащегося.

Технология скаффолдинга рассматривается современными учеными и методистами как особый тип процесса инструктирования, который имеет место в ситуациях взаимодействия педагога (или другого осведомленного источника) и обучающихся по решению учебных задач.

Российские исследователи Красавина О.И., Сорокопуд Ю.В., Клименко О.В. и др. изучая метод скаффолдинг, выводят два основных правила:

- 1) преподавателю следует помогать обучающемуся в выполнении заданий, с которыми он пока не может справиться самостоятельно;
- 2) позволять студенту выполнять такой объем или такое количество заданий, с которыми он уже может справиться самостоятельно [4, 215].

Основной характеристикой стратегии скаффолдинг является "угасающая помощь" (fading help) со стороны педагога в ходе самостоятельной работы студента. "Угасающая помощь" со стороны педагога в начале обучения может быть частой и содержательной, а к завершению курса значительно уменьшается или вообще отсутствует [5, 397].

Суть технологии заключается в следующем: преподаватель с помощью специальных познавательных либо проблемно-поисковых заданий и инструкций помогает и направляет обучающегося к открытию нового знания, опираясь на имеющийся у него опыт, причем эта поддержка на практике может выражаться в различной форме, например, в виде блок-схемы, ключевых или наводящих вопросов ("сократическая беседа"), рекомендаций и т.д. [6, 49].

Очевидными плюсами технологии скаффолдинг являются мотивация студента к приобретению новых знаний и эффективное усвоение материала студентом.

Преподаватель стимулирует студента к обучению через поддержку, которая заключается в способности студента видеть собственные продвижения и успехи в обучении и развитии собственных способностей. При повышении уровня приобретаемых навыков у студента появляется чувство независимости в процессе обучения, что мотивирует его к дальнейшему совершенствованию навыков.

При большой наполняемости студенческой группы достичь эффективный результат, применяя скаффолдинг, сложнее. Жан Пиаже, швейцарский психолог и философ, утверждал, что работая в паре с более способным и более взрослым партнером, студент может отбросить свои идеи [7]. Тем не менее, исследования показывают, что в результате работы в паре со студентами, имеющими более высокую перспективу развития, возникающий конфликт или спор способен натолкнуть более слабого студента на конструктивные предложения и выдвинуть его на более высокий уровень мышления.

Таким образом, для проведения успешного скаффолдинга преподавателю необходимо:

- формулировать указания четко и ясно, не допуская неясности для студентов;
- уточнять цель и задачи предусмотренных заданий для осознания студентами причин выполнения предъявляемых заданий;
- вовлекать студентов в процесс обучения;
- представлять студентам четко разработанные критерии оценок, чтобы учащиеся имели ориентир для более успешного выполнения заданий; обеспечивать студентов качественными источниками для организации более содержательного дополнения своего образовательного материала;
- уменьшать психологический дискомфорт студентов (удивление, разочарование и т.д.), предоставляя необходимую помощь;
- для более четкого представления инструкций использовать визуальные, графические опоры;
- использовать мнемические устройства для обеспечения запоминания студентами ключевых терминов и понятий;
- приводить примеры уже выполненных задач для уточнения ожиданий студентов и уточнения дальнейших необходимых шагов для достижения целей.

Технология скаффолдинга может быть использована на различных этапах урока. Джереми Хармер определяет три основных этапа занятия, которые могут варьироваться в порядке их применения, но на которые преподаватель обязательно опирается при планировании своих занятий. Эти этапы: вовлечение; активация; обучение [8]. Этап активации включает в себя упражнения по стимулированию мозга учеников ещё до обозначения преподавателем темы занятия или для более широкого раскрытия обозначенного задания. Это позволяет приблизить студентов к процессу учения, студент определяет для себя, что ему уже известно по данной теме или по данному вопросу для того, чтобы связать свои знания с новым материалом.

Практические идеи для этапа активизации на занятиях иностранного языка для студентов неязыковых специальностей могут быть следующими:

Задание 1: Ключевые слова: Отгадайте тему урока и объясните ключевые слова.

Напишите 10 отобранных ключевых слов по теме занятия на доске. Попросите студентов ответить на следующие вопросы:

- О чем будет занятие?; - Какие слова вы можете добавить к данным?; - Какие слова вам не знакомы?; - Представьте дефиниции знакомых слов

Например, занятие по БИОЛОГИИ, тема: Классификация

Представьте студентам следующие слова: *kingdom, class, family, species, genus and phylum*. Попросите студентов предположить, о чем будет занятие, и могут ли они добавить какие-то слова к данным, относящиеся к этой классификации. Затем попросите студентов

найти и записать дефиницию одного из слов. По очереди студенты зачитывают свои определения, остальные записывают описываемое слово.

Задание 2: Соревнование: быстрее или больше: Быстро составьте определенное количество слов или сколько угодно слов, относящихся к теме занятия.

Представьте студентам тему занятия или задание. Студенты работают в парах, чтобы:

1 Быть первой парой, которая написала, например, 10 глаголов по теме, или

2 Быть первой парой, которая записала больше всех глаголов (или существительных), относящихся к предложенному заданию.

Например, ГЕОГРАФИЯ, тема: Глобальное потепление. Задание "Самый быстрый": Попросите студентов работать в парах и написать 10 глаголов, используемых при описании процессов глобального потепления.

Какая пара первой напишет 10 слов?

Задание "Больше всех": Дайте студентам одну минуту написать столько слов (глаголов), которые описывают процессы глобального потепления, сколько они могут придумать. Кто из студентов произвел больше всех слов за указанное время?

Задание 3: Вопросы: Напишите 10 вопросов по теме урока

Представьте студентам задание по определенной теме. Учащиеся работают в парах и записывают 10 вопросов по теме - как минимум 4 следует начать вопросительными словами who, what, how and why.

Например, ИСТОРИЯ, тема: Работоторговля

Попросите студентов записать 10 вопросов, на которые они хотели бы получить ответы по теме "Работоторговля".

Например, студенты могут создать следующие вопросы:

• Who owned slaves? • What happened to children born into slavery? • How were slaves treated? • Why was slavery acceptable to people at the time? • Where did the slaves come from?

Задание 4: Зашифрованное (засекреченное) предложение / Scrambled sentence:

Перемешайте слова из предложения, относящегося к теме занятия и попросите студентов воссоздать исходное предложение.

Выберите одно предложение или вопрос, которое бы относилось к Вашей теме (юмористическое, интересное, или противоречивое). Предложите студентам засекреченные слова из этого предложения вперемешку, или создайте маленькие карточки, содержащие в себе только одно слово. Попросите студентов воссоздать предложение, используя данные слова. Если это вопросительное предложение по теме занятия, вы можете попросить учащихся ответить на вопрос и обсудить это с группой.

Например, ФИЗИКА, тема: Ядерная энергия

Перемешайте слова в следующем предложении: Nuclear power is the most environmentally friendly means of generating energy. - Nuclear environmentally is the power most energy. Of means friendly generating

Попросите студентов воссоздать предложение. После успешного выполнения задания учащиеся могут обсудить, какая наука занимается доказательством или опровержением данного утверждения.

Вы можете таким образом зашифровать абзац или целый текст. Сделать карточки или напечатать раздаточный материал с перемешанными словами в предложениях и попросить студентов воссоздать этот текст или параграф.

Задание 5: Красные и зеленые карточки / Red and green cards:

Решите, правда или ложь данное утверждение по теме.

Создайте список из 10 правдивых или ложных утверждений по теме. Каждый студент получает красную и зеленую карточку. Преподаватель зачитывает утверждения один за другим. Каждый студент определяет, правдивое утверждение (показывает зеленую карточку) или ложное (показывает красную карточку). После каждого

утверждения преподаватель может обсудить с группой ответы, или, наоборот, оставить ответы студентов без ответов, чтобы в конце занятия ещё раз провести это упражнение для проверки качества усвоенного материала.

Это упражнение возможно для утверждений, с которыми учащийся согласен / не согласен, например, когда вы обсуждаете нравственные темы.

Например, ФИЗИКА, тема "Твердые тела, жидкости, газы"

Зачитываем утверждения: 1 A brick can be compressed. 2 Oxygen has a fixed shape. 3 Water can change its shape to fit any space. 4 Metal can flow.

Задание 6: Наглядные материалы / Props or visuals:

Задайте вопросы о предметах или картинах, относящихся к теме.

Принесите или покажите на экране какое-то количество предметов или наглядностей, относящихся к теме занятия.

Например, дисциплина: ДИЗАЙН, тема: "Создание открытки-раскладушки" (The construction of pop-up cards)

Предметы для показа

Покажите студентам 4 примера открыток-раскладушек или книжек-раскладушек и спросите их, "Какие им нравятся больше и почему?", и "Какие из них легче или тяжелее создать и почему?"

Наглядности в виде изображений (картинки)

Отберите картины, картинки или фотографии оптической иллюзии, которые могут заинтриговать студентов. Сделайте достаточно копий для каждого студента или используйте проектор. Попросите учащихся определить технику создания оптической иллюзии [9].

Современный студент за последние годы глобально изменился. Сегодня студенты стали более разборчивы и требовательны к качеству материала, предлагаемого на занятиях в вузе. С другой стороны, те изменения, которые затрагивают всю систему образования в Казахстане, а именно: постепенный переход на иноязычное образование, внедрение английского языка в программы обучения студентов неязыковых специальностей у большинства студентов снижают мотивацию к обучению из-за недостаточных знаний языка. Исходя из этого, главной задачей преподавателя становится формирование внутренней мотивации студента, когда студент может прочувствовать ситуацию своего успеха при выполнении задания и освоения материала. Стратегия скаффолдинга помогает преподавателю в создании высокой внутренней мотивации студентов, в обеспечении эффективного усвоения материала через снятие трудностей и оказание положительной поддержки.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Статья "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" от 12.04.2017 http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
- 2 Выготский Л.С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. - Издательство "Лабиринт", М., 1999. - 352 с.
- 3 Bruner J. Toward a Theory of Instruction. - Harvard University Press, 1966. - 176 p.
- 4 Красавина О.И. Формирование переводческой компетенции студентов технического ВУЗа с использованием скэффолдинга. Санкт-Петербургский государственный политехнический университет // Студенты и молодые ученые инновационной России: материалы работ молодежной научной конференции. - СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2013. - С. 211-219.

- 5 Сорокопуд Ю.В., Клименко О.В., Хадикова Е.Н., Корсун Д.А. Применение гуманитарных технологий в высшем профессиональном образовании. т. 12. - Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2014. – С. 396–400.
- 6 Стейнберг Лоуренс Переходный возраст. Не упустите момент. - М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017. - 304 с.
- 7 Пиаже Ж. Комментарии к критическим замечаниям Л.С. Выготского на книги «Речь и мышление ребёнка» и «Суждение и рассуждение ребёнка»// Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Петухова. - М., 1981. - С.188-193.
- 8 Harmer Jeremy The Practice of English Language Teaching. - Pearson Education, Longman, 2001. - 212 p.
- 9 Dale L., Wibo van der Es, Tanner R. CLIL Skills. European Platform - internationalising education, 2011. - 137 p.

ТҮЙІН

Мақала «Скаффолдинг» терминінің түсінігін, ғылымды шет тілінде оқыту жағдайында тілді қолдауға заманауи әдістерді қолдану өзектілігін ашуға арналған. Сонымен қатар, Қазақстан мектептерінде біріктірілген сабақ өткізу барысында аталған әдісті қолданудың түрлі нұсқалары ұсынылған. Авторлар шет тілінде білім беруге көшу барысында қолданылуы тиіс жаңа әдістерге ерекше көңіл аударады. Мақалада ағылшын тілінде ғылымдарды оқытуда қолданылатын шет елдік тәжірибелер қарастырылған және талданған.

RESUME

This article deals with the meaning of the term "scaffolding", different ways of using this method in Content and Language Integrated Learning for purposes of secondary and higher schools in Kazakhstan. The authors focus on novelty of teaching methods of change-over to education using English. The authors describe some ways of using the "scaffolding" method in different stages of the modern lesson in any subject.

А.Р. Мандыкаева

Л.Н.Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
психол. ғыл. канд., доцент м.а.

Экологиялық білім жағдайында болашақ мамандардың рухани санасын дамытудың психологиялық негіздері

Аннотация

Мақалада экологиялық білім беру жағдайында болашақ мамандардың рухани санасын дамытудың психологиялық негіздері талданды; экологиялық сана адамның «адам табиғаты» логикалық қатынасының құрамдас бөлігі ретінде әрекет ететіндігі қарастырылды; болашақ маманның қазіргі экологиялық сана-сезімінің ядросы экологиялық бағдарланған құндылықтар болып табылатындығы айқындалды. Болашақ мамандардың экологиялық сана-сезімін дамыту психологиялық-акмеологиялық (когнитивтік, құндылық-семантикалық, эмоциялық-құнды, психодидактикалық, диагностикалық) және іс жүзінде акмеологиялық (ұйымдастырушылық-функционалды, процессуалдық-мағыналық, басқарушылық және нәтижелік-болжамдық) бірқатар факторлармен байланысты.

Түйін сөздер: сана, рухани сана, экологиялық сана, экожүйе, экологиялық бағдарланған құндылықтар.

Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласындағы қоғамды рухани жаңғыртудың ауқымды идеялары мен тұжырымдамалық тәсілдерді терең зерделеу және білім алушылар арасында таратуды ұйымдастыру болып табылады. Елбасы: «Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады», – деп атап көрсетті [1].

Көшбасшымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты халықтан қызу қолдау тапқан кешегі тұғырнамасын ширек ғасырды артқа тастаған Тәуелсіз Қазақстанның жаһандану дәуіріндегі рухани кеңістігіміздің жаңа бастауы деп бағалауымыз керек. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бұл мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан

айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Онда ел Президенті Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі.

Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полкостерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын күдіретімен маңызды».

Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерлеуін жылдам қарқынмен жылжытатын қозғаушы күш. Бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс.

Болашақ мамандардың экологиялық сана-сезімін дамыту мәселесін зерттеудің өзектілігі психологиялық, педагогикалық, акмеологиялық білімдерге тек осы ғылыми салаларға ғана емес, бірқатар себептер себепші болды (психологиялық, әлеуметтік, білім беру, мәдени, тарихи, әдістемелік), бірақ, ең алдымен, антропоэкологиялық себептері, осы жүйенің қалыптасқан сериясында, өйткені қоғам дамуының қазіргі кезеңінде адамның қоршаған табиғи әлеммен өзара қарым-қатынасы адамдардың қауіпсіз және жайлы өмірінде ғана емес, сонымен бірге экологиялық дағдарыстарға әкелетін қозғаушы күшке айналады [2].

Соңғы онжылдықтарда әртүрлі ғылыми саладағы зерттеушілер планеталық экологиялық дағдарыстың басты алғышарты адамның табиғатқа деген үстемдік пен өзін-өзі қарсылығын түсінуі болып табылады деп мойындады. Осыған байланысты планетадағы және бүкіл планетадағы табиғи ортаны сақтап қалу мүмкіндігін, экожүйе ретінде адамның қоршаған табиғатқа деген көзқарасы өзгерген кезде және адамның, планетаның, табиғаттың дамуы үшін жауапкершілікті өз мойнына алудың табиғаты туралы айту керек. Басқаша айтқанда, адам эко-бағдарланған субъектке айналуы керек, яғни, қоршаған табиғи әлемдегі оның практикалық-трансформациялық қызметі онымен өзара әрекеттесу жүйесі ретінде экологиялық аспектілер мен факторларды ескере отырып, олардың бірлігі мен өзара тәуелділігін түсінуге негізделген. Және бұл жағдайда адамның экологиялық сана мәселесі бірінші орында болу керек.

Адамның экологиялық сана мәселесі және оның дамуы психологиялық-педагогикалық ғылымның бірқатар салаларында эпистемологиялық және онтологиялық көзқарас шеңберінде жүргізілетін бірқатар зерттеулердің тақырыбы болып табылады.

Болашақ маман тұлғасының қандай да ғылымды меңгеруі оның дүниетанымдық, қызығушылық, шығармашылық ерекшеліктеріне байланысты болмақ. Қазіргі жағдайда қоғамда болып жатқан өзгерістерді терең тану, оның рухани дамуының дәрежесін айқындау, халықымыздың дәстүрлі мұраларынан сусындай отырып, оның даму қасиеттерін бойына сіңіре отырып өзі өмір сүріп жатқан қоғамның даму үрдісіне елеулі үлес қоса алады. Болашақ маман жеке тұлға болып қалыптасуы үшін - ол қоғамдық сананың, адамның тұрмыс тіршілігінің барлық түрлерінен хабарлар болуы керек. Қазіргі жағдайда мамандарды кәсіби даярлаудың белгілі бір деңгейіндегі сапасы мен бағыты еңбек нарығында оның бәсекеге түсу қаблетінің негізгі шарты болып табылады.

Әлеуметтік психология шеңберінде экологиялық сана адамның «адам табиғаты» логикалық қатынасының құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді және бұл жағдайда адам

сана табиғатқа қатысты өз қызметін жүзеге асыратын рефлексиялық және реттеуші функцияны орындайды (А.Ж. Журавлев, А.Ю. Гусева, Х.А. Гашченко, В.И. Медведев, А. Алдашев).

Экологиялық психологияда экологиялық сана мәселесі ең дамыған түрдегі С.Д. Дерябо және В.А. Левин. Бұл тәсіл қоршаған орта санасының психологиясы болып табылады және оның экологиялық сана-сезімін зерттеуге, оның ішінде диагностика, түзету және оқыту әдістерін әзірлеуге бағытталған. Экологиялық сананың арқасында табиғатқа, табиғатқа қатысты субъективті қатынас, табиғатпен өзара қарым-қатынас технологиялары және табиғатқа (құндылыққа) қатынасы түсініледі. Сонымен қатар антропоцентрлік және эко-центрлік сияқты түрлерін ажыратады [3].

Онтологиялық көзқарас ұстанымынан В.И. Панов Экологиялық сана-сезімді адамның психикалық формасы ретінде қарастыратын, адамның психикасының өзгеруі ретінде сананың қалыптасуы, оның психикалық процестері ақыл-ойдың жай-күйіне интеграцияланған кезде, ол өз кезегінде сананың құрылымдық компоненттеріне айналады. Бұл жағдайда біз қоршаған ортаны қорғаудың баламалы түрі - синергетикалық (табиғатқа бағдарланған) туралы айтады.

Ал экологиялық білім проблемасын [4] А.Н. Захлебный, И.Т. Суравегина, И.Д. Зверев және қазақстандық ғалымдар (Н. Сарыбеков, А. Бейсенов, В. Фурсов, Ж. Бұламбаев, А. Саипов, М. Сарыбеков, Г. Длимбетова, Ж. Жатқанбаев, Н. Бекенова, Ж.Чильдебаев және т.б) зерттеген. Болашақ мамандардың экологиялық даярлық мәселесі М. Құдайқұлов, Ш.Т. Таубаева, Г.Қ. Нұрағалиева, Қ.Б. Тлебаева, А.С. Боранбаева, О.С. Сыздықов, А.А. Жолдасбеков, Э.Ө. Сағындықова және т.б ғалымдардың еңбектерінде көрініс алған.

Болашақ маманның қазіргі экологиялық сана-сезімінің ядросы экологиялықбағдарланған құндылықтар болып табылады, оның дамуы: адамға табиғат туралы білім беріп, олардың дамуындағы когнитивтік ізденістерді ынталандырып, қоршаған табиғи әлемнен оқшауланып, сонымен қатар өзіндік ажырамас бөлігі ретінде сезініп, табиғатқа субъективті қатынасты дамытады. Осыған орай экологиялық бағыттағы құндылықтар экологиялық сананың жетекші, орталық, жүйелік құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді (құндылық бағдарлау).

Экологиялық сананы қалыптастырудағы жетекші рөл жалпы және қосымша экологиялық білім арқылы жүзеге асырылады. Экологиялық білім мен табиғатқа жауапты қарым-қатынас жасаудың проблемалары мен әдістеріне қатысты емес, олар қоршаған ортаға бағдарланған дүниетанымдық көзқарас пен мәдениеттің негізін құрайды [5] (А.Г. Гагарин, С.Н. Глазачев, Н.З. Захлебный, И.Д. Зверев, Д.Н. Кавтарадзе, Б.Т. Лихачев және басқалар). Осы тақырып бойынша зерттеулер жалпы экологиялық білім тұжырымдамасы (А Захлебный және т.б.), «семантикалық» (Д.Н. Кавтарадзе) және тәжірибеге бағдарланған (А.Б. Гагарин, А.Н. Камнев) экологиялық білім беру. Осы тұрғыда экологиялық психологиялық-педагогика (С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин) және дамудың эксопсихологиясы (В.И. Панов) аясында психологтар жүргізген қолданбалы зерттеулерді атап өту қажет. Педагогикалық зерттеулердің негізі авторлар экологиялық орталықтандырылған сана қалыптастырудың ең маңызды шарты - практикалық экология, табиғатты қорғау, табиғатты қорғау және эко-бағдарланған іс-әрекеттің басқа түрлеріне енгізу туралы келіседі. Даму әдістерін қалыптастыру және тиісті диагностика және түзету, оның әлеуметтік даму ерекшеліктері, сондай-ақ экологиялық сана зерттеу өзге аспектілері өз құрылымы бар психикалық шындық түрі, оның типологиясы сияқты Г.В. Аكوпова, А.И. Валитова, А.И. Волкова, А.В. Гусева, Р.Г. Давлетгарева, С.А. Золотухин, И.В. Кряж, Н.В. Лапчинская, О.В. Овсянникова, В.И. Павлов, О.А. Петрова, П.Е. Рызенкова, А.И. Рыжикова, М.М. Соломкина, Ю.В. Трунина, Е.И. Чердымова, Г. Шагун, Г.В. Шейнис, В. Яковенко және т.б. [6].

Болашақ маманның экологиялық сана-сезімін дамыту мәселесіне өте аз зерттеулер жүргізілуде. Олардың ішінде В.В. Калитының психологиялық зерттеулері, кәсіби маманның экологиялық ерекшеліктерін зерттеуге арналған, атап айтқанда, түрлі мамандар арасында экологиялық шындықты ұсынудағы айырмашылықтар; сондай-ақ педагогикалық университеттің биологиялық емес мамандықтарда студенттердің экологиялық санасын қалыптастыру (Т.И. Симонов), техникалық университет (Н.Л. Лис), өмірлік қауіпсіздіктің болашақ мұғалімдері (И.В. Макрушин), этномәдениеттану негізінде бастауыш сынып сабақтарының экологиялық сана-сезімін қалыптастыруға арналған жұмыстар дәстүрлер (М.А. Лиджиев) [7].

Болашақ маманның экологиялық ағарту нақты студенттің сана ретінде түсінген жөн, яғни, экологиялық сана құрылымдық компоненттері шын мәнінде оның әртүрлі түрлері (антропоцентристік, экоорталық және басқа да) белгілері бар, онда оның нақты түрінде; Егер экологиялық қызмет бойынша құрылған тұлғаны интегративтік білім беру, демек, оның бөлінген танымдық құрылымдық компоненттері ретінде, перцептивті, аффективтік, эмоционалдық және ерік-жігер, құны-бағдарланған және мотивациялық мінез-құлық ретінде.

Болашақ мамандардың экологиялық сана-сезімін дамыту бірқатар детерминанттармен байланысты: Болашақ мамандардың экологиялық сана-сезімін дамытуда тиімділігі жоғары психологиялық-акмеологиялық (когнитивтік, құндылық-семантикалық, эмоциялық құнды, психодидактикалық, диагностикалық) және іс жүзіндегі акмеологиялық (ұйымдастырушылық-функционалдық, процесуалдық-мағыналық, басқарушылық және нәтижелік-болжамдық) мыналар:

- экологияны бағдарлы құндылықтарды студенттердің экологияға бағдарланған қызметке қосуы арқылы анықтайтын, экологиялық сипаттың дамуы үшін жағдай ретінде қарастыратын студенттердің келесі аспектілері: категориялы (психологиялық және педагогикалық жағынан - студенттің қоршаған табиғи әлеммен арнайы ұйымдастырылған өзара әрекеттестігі, оның дамуы, табиғи әлемге әсері, өзін өзгерту; акмеологиялық - болашақ кәсіпқой маманның экологиялық және табиғат қорғау салаларында ғана емес, әртүрлі кәсіптік салаларда ғана емес, қоршаған ортаны қорғау құзыреттілігін кәсіптік құзыреттіліктің ең маңызды түрлерінің бірі ретінде қарастырады, бұл өзара аралық және мінсіз - артық кәсіби таңба) құнды-бағдарлау (экологиялық бағдарланған мәндердің сипаттамасы: әмбебап, әлеуметтік, табиғи, жеке); контентті-функционалды (танымдық-практикалық, табиғат-терапевтік және даму функцияларын іске асыру); құрылымдық (өзара байланысты құрылымдық компоненттер - мотивациялық, мақсатты, ұйымдастырушылық, нәтижелі); процедуралық (субъект-субъект және пәндік-объективті факторлардың өзара әрекеті); типологиялық (мақсатты бағыттағы қызмет түрлері, түрлер құрылымы, ұйымның шарттары, деңгейі және формалары):- экологиялық негізделген акмеологиялық ортаны ұйымдастыру - университеттің білім беру ортасы.

Әлеуметтік психология шеңберінде қоршаған орта санасы адамның «адам-табиғаты» логикалық қарым-қатынасының құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді және бұл жағдайда адамның санасы табиғатқа қатысты өз қызметін жүзеге асыратын рефлексиялық және реттеуші функцияны орындайды (А.Ж. Журавлев, А.Ю. Гуссва, Н.Н. Хащенко, В. Медведев, А.А. Алдашев). Экологиялық психологияда экологиялық сана мәселесі ең дамыған түрдегі С.Д. Дерябо және В.А. Ясвин [8]. Мұндай көзқарас экологиялық сана-сезім психологиясы болып табылады және оның экологиялық сана-сезімін, оның диагностикасы, түзету және оқыту әдістерін әзірлеуді қоса алғанда, әлеуметтік сана-сезімін зерттеуге бағытталған. Осыған байланысты экологиялық сана-сезім табиғат, табиғатқа қатысты субъективті (субъективті) қатынас, табиғатпен өзара қарым-қатынас технологиялары және табиғатқа этикалық (құндылық) қатынасы туралы түсінік жүйесі болып табылады. Сонымен қатар антропоцентрилік және эко-центрилік сияқты түрлерін ажыратады.

Онтологиялық көзқарас ұстанымынан В.И. Панов Экологиялық сана-сезімді адамның психикалық формасы ретінде қарастыратын, оның психикалық процестерді психикалық жай-күйіне енгізген кезде адамның психикасының өзгеруі ретінде сананың қалыптасуы, бұл өз кезегінде сананың құрылымдық компоненттеріне айналады. Бұл жағдайда біз қоршаған ортаны қорғаудың баламалы түрі - синергетикалық (табиғатқа бағдарланған) туралы айтады.

Табиғи әлемнің жеке қарым-қатынастар қалыптастыру механизмдерін зерттеу және психодинамикалық әдістері мен экологиялық білім және экологиялық білім беру технологияларын принциптерін дамытумен айналысатын экологиялық сана психологиясын, - ұлттық психология экологиялық зерттеулерінің басқа аймағын қалыптастырды. Бұл бағыттың айырмашылығы адам мен табиғаттың объективті-объектілі қатынастардың логикасына қарсылығын жойып, бір жүйенің құрамдас бөлігі болып табылады [9].

Қазақстандық ғалым Ғ.К. Длимбетованың пікіріне сүйенсек, таңдалған мамандық шеңберінде белсенді экологиялық іс-әрекеттердің қажеттілігін рухани ұғыну іс-әрекеті негізінде оқыту кезінде мүмкін болады. Бұған оқытудың когнитивті-коммуникативтік тәсілі, сондай-ақ дебаттар, "телемост", "симпозиум" және т. б. сияқты сабақ түрлері ықпал ететіндігін айқын көрсетті [10].

Қазіргі таңда экологиялық білім жағдайында болашақ мамандардың рухани санасын дамыту қоғам тіршілігінің маңызды элементі болып саналады. Бұл мәселе болашақ маман иелерін табиғатты қорғау мен экологиялық мәселелердің шешімін табудағы белсенділікті нақты жағдайларда танытуға міндеттейді. Мысал ретінде 2018 жылы сәуір айында «ЖОО білім беру жүйесін экологияландыру – студенттердің рухани санасын жаңғыртудың инновациялық жолы ретінде» атты ғылыми жоба аясында (Ғылыми жетекші профессор Ғ.К. Длимбетова) Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде «Жасыл экономиканы» дамыту жағдайындағы білім жүйесін экологияландырудың ғылыми тәсілдері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік семинар ұйымдастырылды. Осындай іс-шаралардың жиі болуы болашақ мамандардың ғылыми тұрғыда, рухани санасын, экологиялық сана-сезімдерін дамытуға үлкен маңызы зор.

Сонымен, жоғарғы оқу орындарында білім беру үдерісін қалыптастырудың объективті және субъективті факторларын мақсатты психологиялық-акмеологиялық және дидактикалық талдаудың, психологиялық және акмеологиялық дамудың ғылыми әдістерін дамытудың ғылыми маңыздылығы және студенттердің қабілеттерін дамытудың әлеуметтік-мәдени қажеттілігі, олардың экологиялық тұрғыдан бағдарланған өмірлік құндылықтар мен гуманистік бағыттағы қарым-қатынастар және осыған байланысты қажет:

- құзыреттілікке, тұлғалық-бағдарланған, дамушы және денсаулықсақтаудың білім беру технологиясына көшу мақсатында ұлттық білім беру жүйесін жаңғырту;

- болашақ мамандардың толыққанды жеке және кәсіби дамуы үшін жағдайды модернизациялау жағдайында құру, бұл өз кезегінде жоғары кәсіби білім берудің әдіснамалық талабын талап ететін негізгі түсініктер арасында «білім беру ортасы», «кәсіптік және білім беру ортасы», «акмеологиялық орта» концепцияларын, теориялық нақтылау және тәжірибелік зерттеулер;

- болашақ маманды даярлау, оның ішінде оның экологиялық сана-сезімін дамыту туралы дәстүрлі және ақпараттық-ағартушылық әдістермен шектелмеуі мүмкін және білім берудің белсенді әдістерін пайдалануды талап ететін ережелерді түсіну және өзектендіру;

- дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерін қолдана отырып, жоғары білім беру жүйесінде жеке тұлғаның экологиялық сана-сезімін диагностикалау, түзету және дамытудың тиісті әдістерін әзірлеу және енгізу;

- жоғарыда аталған мәселелерді шешу үшін қызметкерлерді мақсатты түрде оқыту, сондай-ақ мұндай тренингтер өткізілетін оқу орындарының тиімді жұмысын ұйымдастыру.

Мақала «ЖОО білім беру жүйесін экологияландыру – студенттердің рухани санасын жаңғыртудың инновациялық жолы ретінде» атты ғылыми жоба аясында орындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 http://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana.
- 2 Абульханова-Славская К.А. К проблеме экологии личности // 2-я Российская конференция по экологической психологии. Тезисы (Москва, 12-14 апреля 2000 г.). - М.: Изд-во Экопсицентр РОСС, 2000. - С. 13.
- 3 Адаменко А.М. Экологическая психология: Учебное пособие. – Новосибирск: Изд-во НГАСУ, 2000. - 88 с.
- 4 Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. - М.: Изд-во Мысль, 1988. - 253 с.
- 5 Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. - М.: Изд-во МГУ, 1990. - 367 с.
- 6 Битянова Н.Ф. Проблема саморазвития личности в психологии: Аналитический обзор. - М.: Московский психолого-социальный институт: Изд-во Флинта, 1998. - 48 с.
- 7 Богданова В.П. Эколого-экономическая направленность образования как условие успешной адаптации учащихся к изменяющейся социальной среде: Дис. канд. пед. наук: 13.00.01. - Тюмень, 2000. - 165 с.
- 8 Турчаева Р.А. Автореферат диссертации по теме "Развитие экологического сознания будущих специалистов". - Москва, 2008.
- 9 Мандыкаева А.Р. Қожаева С.Қ. Экологиялық сана феномен ретінде. East European Science Journal. - 3(31)2018. - 55 с.
- 10 Длимбетова Г.К. Экологический паспорт университета: новое содержание в свете формирования духовного сознания будущих специалистов. «Научные подходы к экологизации системы образования в условиях развития «зеленой экономики»: Сборник материалов Международного научно-практического семинара. - Астана, 2018, 27 апреля. - 339 с.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются психологические основы развития духовного сознания будущих специалистов в условиях экологического образования; экологическое сознание выступает как атрибут (свойство) человека как компонента логического отношения «человек - природа», было установлено, что смысловым ядром актуального экологического сознания будущего специалиста выступают экологоориентированные ценности. Развитие экологического сознания будущих специалистов обусловлено рядом детерминант: психолого-акмеологических (познавательных, ценностно-смысловых, эмоционально-ценностных, психодидактических, диагностических) и собственно акмеологических (организационно-функциональных, процессуально-содержательных, управленческих и итогово-прогностических).

RESUME

In the article there is analyzed the psychological basis of the spiritual development of the spiritualists in the conditions of ecological education; the ecological creation creates the attribute as a component of a logical relation to the "man of nature." It has been established that the future of the current ecological ecology of the nucleus exists in ecologically adapted values. The development of the ecological consciousness of future specialists is conditioned by a number of determinants: psychological-acmeological (cognitive, value-semantic, emotional-value, psychodactical, diagnostic) and actually acmeological (organizational-functional, process-substantive, managerial and outcome-predictive).

Л.А. Саинова

Филиал АО НЦПК «Өрлеу»
ИПК ПР по г.Астана,
магистр педагогических наук

Развитие системы повышения квалификации педагогов в условиях модернизации образования

Аннотация

В статье охарактеризованы актуальные направления модернизации системы повышения квалификации РК, представлен сравнительный анализ международного опыта профессионального роста педагогов на примере Германии, Великобритании, Франции, России и Болгарии. Автор описывает особенности повышения квалификации педагогов в зарубежных странах как важного условия успешной реализации задач отечественной системы повышения квалификации.

Ключевые слова: модернизация системы повышения квалификации педагогов (СПК), профессиональное развитие педагога, особенности развития СПК Германии, Великобритании, Франции, России и Болгарии.

Современный этап модернизации образования требует от всех ее субъектов не только быстрой реакции на происходящие изменения, но и умения правильно определять те характеристики профессиональной деятельности, которые будут ключом к успеху в ближайшем будущем. Именно поэтому в центре внимания политического руководства страны оказались вопросы подготовки педагогических кадров и совершенствования системы дополнительного послевузовского педагогического образования.

Одним из важнейших механизмов развития любого общества, основной формой подготовки высококвалифицированных специалистов, необходимых для всех сфер экономической и духовной жизни страны является система повышения квалификации.

В Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы перед системой повышения квалификации определены новые задачи качественного обновления программ профессионального развития учителя [1, 59].

В современных условиях обновления содержания образования возрастает потребность в учителе, способном совершенствовать содержание своей профессиональной деятельности посредством критического, творческого ее освоения и применения

достижений педагогической науки и лучшего инновационного опыта в собственной практике. Соответственно этим изменениям возникает необходимость модернизировать процесс методического сопровождения посткурсовой деятельности педагога.

В последние десятилетия во всех развитых странах идет процесс *модернизации систем повышения квалификации*. Происходящие в Казахстане изменения во всех сферах жизнедеятельности общества придают особую значимость процессу модернизации системы повышения квалификации учителей. Меняются цели, задачи и функции, обновляются структуры и содержание системы повышения квалификации. Возникают новые виды учреждений дополнительного педагогического образования, расширяется сеть образовательных услуг. Осуществляется частичный переход на многоуровневую и вариативную систему повышения квалификации учителей, принятую во многих развитых странах.

В условиях расширяющейся и углубляющейся взаимосвязи и взаимозависимости всех стран мира одним из важных условий успешного функционирования системы повышения квалификации РК является изучение опыта зарубежных стран. АО НЦПК «Өрлеу» как ведущая организация системы повышения квалификации педагогических работников Казахстана в ответ на вызовы современной образовательной ситуации осуществляет поиск инновационных подходов в повышении профессионального уровня педагога, в обеспечении профессионального роста учителя в контексте современных требований. Практически с самого основания руководство АО НЦПК «Өрлеу» серьезное внимание уделяет изучению опыта ведущих стран по повышению профессионального уровня педагогов. Сотрудники из всех региональных ИПК прошли стажировку в международных образовательных центрах. Наиболее эффективный опыт повышения квалификации успешно реализуется региональными ИПК на практике.

В современном мире существуют различные системы повышения квалификации, что обуславливает актуальность вопроса изучения их особенностей. Однако прослеживаются общие тенденции и основные направления модернизации системы образования взрослых в разных странах. Значительный интерес в этом плане представляют Россия, Англия, Германия, Франция и другие развитые страны, где модернизация системы повышения квалификации является одним из приоритетных направлений государственной политики и обеспечивает рост творческой, разносторонней индивидуальности специалиста. Именно поэтому системы повышения квалификации в этих странах, а особенно традиции и поиски новых форм, методов и содержания заслуживают особого внимания и глубокого изучения.

Инновационный характер осуществляемых перемен в образовании Республики Казахстан напрямую связан с новым форматом повышения квалификации, являющимся главным инструментом модернизации (обновления) казахстанского образования. Осуществляется пересмотр основ теории и практики профессионального образования педагогических работников.

Сегодня основная миссия системы повышения квалификации заключается не в разовом проведении курсовых мероприятий, а в обеспечении непрерывного процесса профессионального и личностного роста учителя. В целях реализации своей миссии филиалы АО НЦПК «Өрлеу» в межкурсовой период занимаются исследованием научно-методических аспектов профессионального развития педагога и апробацией эффективных научно обоснованных подходов на практике. Филиал АО НЦПК «Өрлеу» ИПК ПР по г.Астана с 2015 года начал исследование темы «Научно-методическое сопровождение профессионального развития педагогических работников в условиях системы повышения квалификации». Согласно плана НИР изучен и проанализирован международный опыт профессионального роста педагога, в частности таких стран как Россия, Германия, Великобритания, Франция и Болгария.

В настоящее время в России проходит апробацию *Профессиональный стандарт педагога* (далее ПСП) - рамочный документ, в котором определены основные требования к его квалификации. Основные функции ПСП: преодолеть технократический подход в оценке труда педагога; обеспечить координированный рост свободы и ответственности педагога за результаты своего труда; мотивировать педагога на постоянное повышение квалификации. Стандарт определяет персональную ответственность учителя за результаты своего повышения квалификации: разработку конкретного, значимого для школы проекта; качественные изменения своей педагогической деятельности; качественные изменения учебных достижений учащихся. Особенностью данного документа является усиление ответственности *руководителей школы* за результат повышения квалификации.

Руководители школы персонально отвечают за обеспечение своевременного и соответствующего потребностям школы повышения квалификации кадров: наличие четкого технического задания на повышение квалификации конкретного работника, согласованное с последним с учетом реализуемой в школе программой развития, особенностей тех проектов, в которые включен конкретный учитель, направляющийся на обучение; создание внутришкольной системы стимулирующих мер профессионального развития; контроль использования результатов ПК в образовательной практике. В содержании ПСП определены требования к учебно-воспитательной деятельности педагога, к уровню его профессионального и творческого развития.

Особый интерес представляет опыт *профессионального развития педагогов Франции*. Послевузовское образование реализуется через принцип «образование на протяжении всей жизни». Содержанием системы повышения квалификации взрослого населения является непрерывная профессиональная подготовка, которая работает под логотипом «Greta+» - системой контроля качества. Повышением квалификации во Франции занимается 165 учреждений образования. Подготовкой занимаются советники или консультанты по непрерывному профессиональному образованию. Все преподаватели средней школы квалифицируются по классам: 2 класс, 1 класс и высший класс. Внутри каждого класса имеется по 9 эшелонов. Каждые два года преподаватель автоматически поднимается на 1 эшелон вверх. От уровня квалификации зависит заработная плата. Преподаватель, который не занимается повышением своей квалификации, никогда не достигнет высшей категории. Вся эта система регламентируется Кодексом по труду. По завершении ВУЗа претенденты на должность преподавателя проходят национальный конкурс по дисциплине в виде письменных и устных тестов. По результатам экзамена создается рейтинг и будущие педагоги по очереди выбирают место работы, которое может располагаться в любом городе Франции. Для работы учителем, необходимо иметь степень не меньше уровня магистра и пройти конкурс. Навыки и компетенции, ожидаемые от будущего учителя, зафиксированы в Реестре профессиональных компетенций профессий в сфере преподавания и образования. Преподаватели несут моральное обязательство быть в курсе новых методов преподавания и педагогических инноваций, которые имеют отношение к их дисциплине. Распространение инновационного педагогического опыта ведется ESPE во время семинаров повышения квалификации, а также через веб-сайты инспекторов академии (образовательные ресурсы и практические эксперименты, размещенные в интернете группой инспекторов). Самым высоким статусом преподавателя является *статус методиста повышения квалификации*.

Система повышения квалификации разделена на три сферы: академическая подготовка, которая включает в себя обязательные семинары по группам (как специализированный тренинг для учителей изобразительных искусств какого-либо города с целью обмена практическими наработками); семинары по дисциплинам (проводятся три раза в год); самообразование (преподаватели несут моральное обязательство быть в курсе

новых методов преподавания и педагогических инноваций, которые имеют отношение к их дисциплине).

Повышение квалификации - личное дело преподавателя и не является обязательным. Они имеют право на повышение своей квалификации, на что выделяется небольшое количество времени. Место повышения квалификации учитель выбирает сам, это может быть и своя школа, в которой он может посетить уроки опытных учителей. Это форма повышения квалификации считается наиболее эффективным. Квалифицированные учителя разрабатывают свои методики на базе собственного опыта, могут участвовать в двухдневных семинарах, организуемых как институтом подготовки преподавателей, так и Министерством образования.

В учебных заведениях разработана структура стимулирования повышения квалификации:

1. Академический план повышения квалификации преподавателя:

- обязательные семинары, проводимые Министерством образования, институтом подготовки преподавателей (1-2-х дневные);

- факультативные семинары, проводимые в школе (семинары, проводимые методическими сообществами преподавателей по одной дисциплине).

2. Самообразование без обязательств [10, 25].

Обучение взрослых основано на модульном принципе. Слушатель повышает квалификацию и подтверждает наличие опыта работы, при этом выдается диплом и дополнительные сертификаты (на право работы с электроприборами, знакомство с техникой безопасности, гигиеной труда). Все занятия направлены на помощь человеку в правильной профессиональной ориентации.

Приоритетными направлениями обучения взрослых являются: вовлечение цифровых методов; дистанционное обучение; развитие модульности; обучение основным компетенциям; развитие новых тематик обучения. Основной компетенцией приоритетов обучения является мотивирование детей на учебу, так как многие учащиеся отстают, а преподаватели не могут с ними справиться.

Таким образом, непрерывное профессиональное обучение взрослых – это направление педагогов на профессиональную подготовку с целью роста профессионализма и достижения результативности в работе, которая осуществляется через курсы повышения квалификации.

Содержательно и четко компетенции немецких педагогов представлены в Стандарте педагогического образования Германии (Standards für die Lehrerbildung: Bildungswissenschaften), созданного в 2004 г. постоянно действующей Конференцией министров образования и культуры ФРГ (Beschluss der Kultusministerkonferenz (КМК) vom 16.12.2004). Стандарт педагогического образования (далее – Стандарт) формулирует компетенции в тех педагогических науках, которые имеют особое значение для профессионального развития и для повседневных рабочих дней педагогов, и которые также связаны с их дальнейшим повышением квалификации. Конференция министров образования и культуры определяет в Стандарте требования, которые должны выполнять учителя, при этом Конференция исходит из школьных законов федеральных земель, в которых сформулированы образовательные и воспитательные цели. Конференция министров образования и культуры определяет в Стандарте требования, которые должны выполнять учителя, при этом Конференция исходит из школьных законов федеральных земель, в которых сформулированы образовательные и воспитательные цели. Из 11 компетенций, формируемых у педагогов, 8 направлены именно на формирование практических навыков педагогов (умение планировать урок, разрабатывать учебные ситуации, разрешать конфликты, диагностировать процесс обучения школьников, оценивать достижения, планировать и реализовать проекты и др.).

В Германии под «повышением квалификации педагогических кадров» понимаются все мероприятия, направленные на «организацию и проведение учителем более качественного урока, соответствующего современным запросам общества, а также мероприятия, способствующие применению учителем новых знаний в области педагогики и содействующие осознанию учителем своей профессиональной роли» [8, 185].

Повышение квалификации работников несет обязательный характер и ограничено временными рамками. Оно закреплено законодательно: окружная администрация осуществляет отбор лучших учителей, которые могут провести образовательные мероприятия на определенную тему. Повышение квалификации учителя ведется по двум аспектам – как преподавателя и как модератора. Модераторы идут в школу, чтобы проводить образовательные мероприятия. При сохранении имеющегося количества часов 4 дня учитель проводит в школе, 1 день – в центре в качестве модератора. Встреча модераторов проводится раз в два года. В ходе этого мероприятия обсуждаются и разрабатываются новые темы и концепции, которые затем апробируются, а затем предлагаются в качестве элемента повышения квалификации.

Отметим, что учителя в Германии располагают достаточным количеством времени для своего профессионального развития. Центры повышения квалификации предлагают учителям краткосрочные, долгосрочные и одногодичные курсы с отрывом от основной работы. Программы курсов составляются с учетом местных особенностей и проблем.

Широкую популярность в Германии получили краткосрочные курсы, активно организуемые центрами ПК в период летних каникул. Основные задачи данных курсов: развитие творчества педагогов; развитие умения интегрировать различные методы и приемы обучения. Каждому слушателю в ходе курсов предоставляется реальная помощь в преодолении профессиональных затруднений, доступ к необходимой информации и индивидуальная консультация личного тьютора.

В целях формирования и развития у педагогов дополнительных навыков практического применения новых знаний тьюторами проводятся тьютории (Tutorium). На этих занятиях учителями выполняются различные упражнения, углубляются и применяются на практике знания, полученные на лекциях. Тьютории не обязательны для посещения, но, как было замечено, на них всегда присутствует некоторое количество учителей, желающих получить более углубленные знания по теме, прослушанной накануне лекции. Как правило, это те учителя, исследовательская работа которых тем или иным образом связана с темой прочитанной лекции. Следует отметить, что в Германии каждый учитель ведет исследовательскую научную деятельность, работая над определенной темой в течение нескольких лет [3, 75].

Повышение квалификации педагогических кадров стало необходимым условием для расширения и углубления методических, содержательных аспектов и профессиональных знаний. Помимо формальных квалификаций, которые учитель должен получать и поддерживать в рамках своей непосредственной профессиональной деятельности, он также имеет право на приобретение дополнительных квалификаций. К таковым относятся квалификации, приобретение которых не входит в список разного рода занятий по подготовке учителей, предлагаемых образовательными ведомствами. Либо предложенные занятия лишь частично покрывают запрос учителя на приобретение определенной квалификации [8, 186].

В Великобритании главным звеном в процессе профессионального развития учителей является *стажировка*, начиная со студенческой скамьи и далее, по цепочке: выпускники педвузов – учителя-практики – высококвалифицированные учителя – и так до получения статуса «старший преподаватель» и выше. Британский вариант показал, что стажирующиеся учителя имеют возможность развивать свои педагогические способности на 5 уровнях: новичок – продвинутой молодой учитель – специалист – знаток – эксперт. Данный реестр на перспективу для молодого учителя по овладению педагогическим

мастерством был также заложен в Национальном учебном плане и осуществляется практически повсеместно, учитывая и местные реалии. Отличительной особенностью системы подготовки учителей в Великобритании является наличие большого количества образовательных маршрутов для получения профессии педагога. Существует семь образовательных меню университетских квалификаций для получения высшего педагогического образования; начиная с 1990-х гг., с целью доступа к педагогическому образованию и преодоления острейшего дефицита педагогов на рынке труда были разработаны и внедрены альтернативные образовательные программы, ведущие к получению статуса квалифицированного учителя; теоретическая и практическая подготовка стажера в процессе «пробного года»; прохождение краткосрочных и долгосрочных курсов при институтах педагогики высших учебных заведений (например, при Институте педагогики Лондонского университета), независимых консультативных группах, Департаменте образования и науки, учительских центрах, местных органах образования, школах.

К направлениям совершенствования системы непрерывной подготовки и переподготовки учителей относятся: стремление сблизить теоретическую и практическую профессионально-предметную подготовку; развитие всесторонних связей между педагогическими учебными заведениями и базовыми школами, а также с зарубежными вузами; внедрение различных систем анализа и самоанализа студентов; акцентирование внимания на профессиональную подготовку и т.д.

Условия максимальной эффективности британской системы повышения квалификации учителей – это демократический, открытый характер; грантовая система финансирования; гибкое сочетание централизованного управления системой повышения квалификации с широкой инициативой всех задействованных в этом процессе субъектов; непрерывность процесса повышения квалификации на протяжении всего периода профессиональной жизни учителя; интеграция начального педагогического образования и повышения квалификации; согласование индивидуальных профессиональных интересов учителей и системных потребностей школ и т.д.

Болгарские специалисты в области образования связывают повышение качества педагогического труда со спецификой среды в образовательной организации, и поэтому основное внимание они уделяют системе внутреннего повышения квалификации. В соответствии с приоритетами образовательной политики Болгарии выделяются следующие направления методической работы с педагогическими кадрами:

- создание условий для обмена знаниями и добрыми практиками (позитивным опытом профессиональной деятельности);
- организация работы в командах в рамках общих проектов;
- развитие мотивации педагогов через введение инновационных форм повышения квалификации.

Работа с педагогическим коллективом содержит традиционные и инновационные формы повышения квалификации. К традиционным относятся семинары, дискуссии, казусы (случаи), практикумы, тренинги, супервизия, различные терапевтические техники, вынесенное обучение и пр. Следует заметить, что для нашей системы методической работы с педагогическими кадрами большинство изданных форм являются инновационными.

Болгарским педагогам семинары необходимы для формирования знаний и отношения к проблемам, требующим более тщательного теоретического осмысления. Дискуссии по актуальным темам требуют определенной теоретической и практической подготовки и направлены на утверждение и продвижение эффективных методов и моделей воспитания и обучения. Значительно обогащает педагогический опыт решение казусов (случаев), оно развивает умение конструктивно общаться, принимая разные

ролевые позиции. Казуистика утвердилась как эффективная внутренняя форма повышения квалификации для освоения различных моделей работы в команде.

Также эффективной формой методической работы стали практикумы, подразумевающие взаимообмен педагогами опытом по определенной тематике. Тренинги направлены на личностный рост педагогов и проводятся педагогическим советником (психологом). Супервизия служит для осознания стиля и моделей педагогического взаимодействия с последующим обсуждением. Как и тренинги, супервизии проводятся психологом. Интересной формой повышения квалификации педагогов является так называемое вынесенное обучение, проводимое в неформальной обстановке вне организации (школы, детского сада), например, в условиях дома отдыха. Такое обучение сплачивает педагогический коллектив. Кроме того, за счет сочетания культурно-развлекательной и учебной программ является эффективным способом для борьбы со стрессами.

В Болгарии широко распространено повышение квалификации через виртуальное учебное пространство (участие в вебинарах). Спомощью Интернета организуются разные методические мероприятия с участием зарубежных педагогов - круглые столы, лекции, дискуссии, конференции. Такой подход стал эффективным средством осуществления непрерывного профессионального роста педагогов, их хорошей методической подготовки, что является важным условием обеспечения качества образования.

Таким образом, в Болгарии значительное внимание уделяется поддержке личности педагога. Значимым фактором, определяющим успешное профессиональное развитие педагога считается мотивация.

В связи с тем, что сегодня отчетливо просматривается процесс демократизации международных отношений, утверждение партнерства как основной формы сотрудничества, изучение зарубежного опыта модернизации систем повышения квалификации становится достаточно актуальной задачей.

Анализ зарубежного опыта организации повышения квалификации позволяет сделать вывод о наличии множества концепций и реализованных на практике идей, многие из которых могут быть применимы к отечественной системе непрерывной подготовки педагогических кадров.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы (утверждена Указом Президента РК от 01.03.2016 г. №205).
- 2 Грачева Е.Ю. Формы проведения занятий в Центре повышения квалификации немецких учителей [Текст] // Педагогика: традиции и инновации: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь 2012 г.). - Челябинск: Два комсомольца, 2012. - С. 209-211.
- 3 Методические рекомендации по организации и проведению обучающих семинаров, дистанционных курсов повышения квалификации для руководителей организаций образования и учителей. – Астана: НАО имени И.Алтынсарина, 2017. – 60 с.
- 4 «Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан», 2016 год. С. Ирсалиев, А. Култуманова, Э. Тулеков. Булдыбаев, Г. Кусиденова, Б. Искаков, Н. Забара, Л. Барон, Е. Коротких: «Информационно-аналитический центр», 2017. - 482 с.
- 5 Петкова И.О. Подготовка, адаптация и повышение квалификации болгарских учителей // Педагогическое образование в России. – 2013. - №4. – С. 175-180.

- 6 Правила организации и проведения курсов повышения квалификации педагогических кадров (приказ министра Образования и науки Республики Казахстан №18 от 18.01.2018 г.)
- 7 <http://www.rg.ru/2013/12/18/pedagog-dok.html>. Профессиональный стандарт педагога (проект).
- 8 Романова Н.В. Особенности повышения квалификации учителей в современной Германии // Исследования молодых ученых. – 2012. - №3. – С. 183-189.
- 9 Слюсаренко В.А. Тенденции развития системы повышения квалификации // Современная педагогика. - 2017. - № 2 [Электронный ресурс]. URL: <http://pedagogika.snauka.ru/2017/02/6787> (09.06.2018).
- 10 Управление и обучение в среднем образовании: /Материалы стажировки по повышению квалификации в Международном центре «Сартре» при университете Кан Нижней Нормандии, Франция. – Алматы, 2014. – 48 с.

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстан Республикасының біліктілікті арттыру жүйесін жаңғыртудың өзекті бағыттары сипатталған. Ресей, Германия, Ұлыбритания, Франция және Болгария мемлекеттерінің мысалында педагогтің кәсіби өсуі бойынша халықаралық тәжірибенің салыстырмалы талдауы ұсынылған.

RESUME

The article outlines the actual aspects of modernization in the sphere of the professional development of the Republic of Kazakhstan. A comparative analysis of the international experience of the professional growth of the teacher is presented on the example of Russia, Germany, Britain, France and Bulgaria.

А.Г. Шаушенова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, техн. ғыл. канд., аға оқытушы

М.Б. Оңғарбаева

Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, пед. ғыл. канд.

Г.Б. Ерманова

Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, жаратылыстану ғыл. магистрі

ЖОО оқу үрдісінде оқытудың белсенді әдістерін қолдану мәселелері

Аннотация

Қазіргі таңда жоғары мектептің алдына қойылған талаптарды орындауды, оқыту әдістері мамандарды дайындау нәтижелеріне маңызды әсер ететіндіктен, мақалада оқу үрдісін ұйымдастыруда шығармашылықты қолдану, оқытудың дәстүрлі және жаңа әдістерін сәйкестендіру арқылы іске асыру мәселелері қарастырылған.

Оқытудың жаңа әдістерінің классификациясы келтірілген. Оқытудың жаңа әдістерінің бірі - жобалық әдіс қарастырылған. Жобалық әдістің негізінде студенттердің қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы студентті болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу мәселелері талқыланған.

Мақалада жобалық оқыту әдісінің дамуы мен қалыптасу тарихы, жобалық әдісті жоғарғы оқу орындарында ақпараттық технологиялар негізінде пайдаланудың басымдықтары қарастырылған. Жоба мәдениетін қалыптастыруға үлес қосатын "жоба" ұғымы мен шарты айқындалған.

Жобалық әдісті әртүрлі пәндерді оқытуда қолдану білім алушылардың кәсіби құзіреттілігін жоғары деңгейде қалыптастыруға ықпалын тигізеді. "Жүйелерді модельдеу" пәнінен орындалған студенттік жобалар мысалдары келтірілген.

MatLab жүйесінің математикалық есептерді есептеу, ғылыми графиканың визуализациясын алуға және бағдарламалау мүмкіндіктері бар болғандықтан білім алушылардың осы бағдарламамен жасалынған жұмыстары ұсынылған.

Түйін сөздер: жоба, жобалық әдіс, жобалық оқыту, жобалық технология, ақпараттық технологиялар.

Қазіргі таңда жоғары мектептің алдына қойылған талаптарды орындауды, оқыту әдістері мамандарды дайындау нәтижелеріне маңызды

әсер ететіндіктен, оқу үрдісін ұйымдастыруда шығармашылдықты қолдану, оқытудың дәстүрлі және жаңа әдістерін сәйкестендіру арқылы іске асыруға болады.

Педагогикалық үрдісті іске асыру әдістері күрделі екені жалпыға мәлім, оқыту әдістерінің әртүрлілігінен олардың бірін қолдану жақсырақ деген сөз емес, өйткені әр әдіс басқа оқыту әдістерімен бірге жүзеге асырылады және олардың бірлесіп қолданылуы ғана педагогикалық үрдістің табыстылығы мен тиімділігіне ықпал етеді. Сонымен қатар, оқыту әдісі оқытудың мақсаты мен міндеттеріне байланысты анықталады. Оқыту әдісін таңдауда оқытушы тақырыпты меңгеруге бөлінген уақытқа, сондай-ақ, оқу материалдарының студенттің болашақ кәсіби қызметіндегі маңыздылығына қарай таңдалынады.

Оқыту білім мен дағдыны қалыптастыру ғана емес, студенттерді тәрбиелеу, дамыту екенін ескеру қажет [1]. Белсенді оқыту технологиясы оқытудың белсенді әдістерін білім алушының жеке басына, өзін-өзі дамытуға белсенді қатысуына, сапалы білім мен кәсіби дағдылануына қолдануды ұсынады.

Оқытудың белсенді әдістері – оқу материалын игеру үдерісінде студенттерді белсенді ойлау және практикалық әрекетке итермелейтін әдістер. Белсенді оқыту оқытушының дайын білімдерді баяндауына, оларды есте сақтауы мен қайта жаңғыртуына емес, студенттердің белсенді ойлау және практикалық әрекет үдерісінде өз бетінше білімдер мен біліктерді меңгеруіне бағытталған әдістер жүйесін пайдалануды білдіреді.

Белсенді оқыту әдістерінің ерекшеліктері - олардың негізінде практикалық және ойлау әрекетіне ояту жатыр. Онсыз білімдерді игеруде алға жылжушылық болмайды.

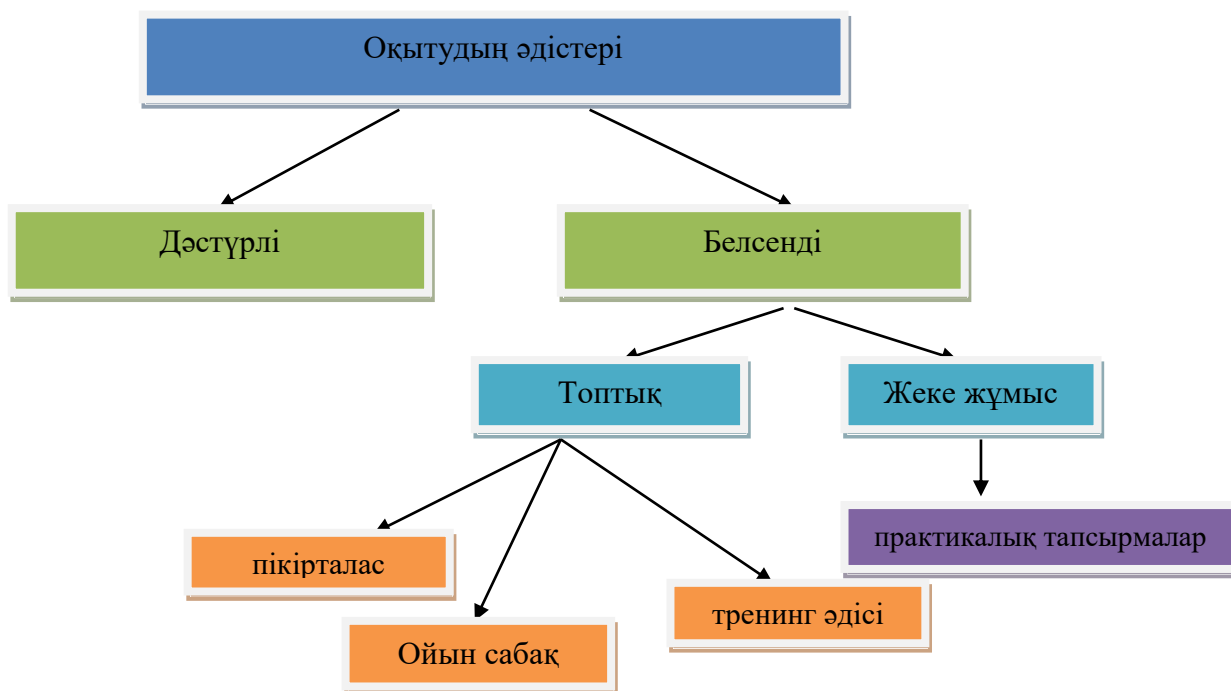
Оқытудың белсенді әдістерінің пайда болуы және дамуы оқытудың алдына студенттерге білім ғана беріп қоймай, танымдық қызығушылықтар мен қабілеттердің, шығармашылық ойлаудың, өз бетінше ақыл-ой еңбегінің қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз ету т.б. жаңа міндеттер қойылуымен байланысты. Жаңа міндеттердің пайда болуы ақпараттың қарқынды дамуына тәуелді. Егер бұрын мектепте, оқу орындарында алынған білімдер адамға ұзақ уақыт қызмет ете алса, қазіргі ақпараттық заманда оларды үнемі жаңартып отыру қажет. Бұл өз бетінше білім алу жолымен жүзеге асуы мүмкін, ал бұл адамнан танымдық белсенділікті және өзіндікті талап етеді.

Әрбір оқытушының басты міндеті - студенттерге белгілі бір білімдер жиынтығын беру ғана емес, сонымен қатар оларда оқуға деген қызығушылықты дамыту, оқи білуге үйрету.

Жақсы ойластырылған оқыту әдістерінің көмегісіз оқу материалының игерілуін ұйымдастыру қиын.

Оқытудың белсенді әдістеріне: «жобалар әдісі», «миға шабуыл», «пікірталас», «түрлі кейіпкерлерден интервью алу» жатады.

Педагогикалық технология – дара тұлғаны қалыптастыруға педагогикалық ықпалдарды ұйымдастыру қажеттілігінен туындаған өзара байланысты процестер [1, 2]. Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік жоспары, ұлттық үлгісі қалыптасуда. Осыған орай, білім алушының тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологиялары пайда болуда. Бүгінде елімізде білім беру ошақтарында 50-ден астам педагогикалық технологияларды теориялық және ғылыми қолданбалы бағыт тұрғысынан жазылған зерттеулерді арқауы етіп, оларды оқыту үрдісін жетілдіру бағытында қолдану мәселелерімен отандық ғалымдар: Д.М. Жүсіпбадиева, Б.Ә. Әбдікәрімұлы, М.С. Мәлібекова, Г.Қ. Нұрғалиева, Қ. Қабдықайырұлы, Ж.А. Қараев, Ш.Т. Таубаева т.б. өз зерттеулерінде қарастырған, педагогикалық технологияларды пайдалану мүмкіндіктерін нақтылау қажеттілігін айқындай түсуде. 1 – суретте оқыту әдістерінің классификациясы келтірілген.

Сурет 1 - Оқыту әдістерінің классификациясы

Оқытудың белсенді әдістерінің бірі - жобалық әдісі. Жобалық әдістің негізінде студенттердің қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы студентті болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу жатыр.

Жобалық әдісті заманауи технологияларға жатқызғанымызбен, ол педагогика ғылымындағы жаңа әдіске жатпайды. Жобалық әдістің негізін салушы америка педагогы Джон Дью (1859-1952).

Бұл әдістің маңыздылығы өз бетінше оқуға жағдай жасау, атап айтқанда, ұсынылған материалды толық зерделеу, өмірмен байланысын анықтау.

Джон Дью концепциясы және оның идеяларын ізбасарлары Е.Пархерст пен В.Килпатриктің жүзеге асыруы ХХ ғасыр білім беру жүйесіне орасан зор ықпал еткені сөзсіз.

Ал, Қазақстанда оқыту үдерісінде оқыту технологияларын жаңа қырынан қарастырған, оларды таңдап, талғап қолданудың ғылыми-әдістемелік мәселелерін арнайы зерттеген жұмыстар қатарында Ф. Оразбаеваның коммуникативтік технологиясын, М. Жанпейісованың модульдік технологиясын, Қ. Қадашеваның жаңғырта оқыту технологиясын, Р. Шаханованың мамандыққа бейімдеп оқыту технологиясын, З. Бейсембаева мен К. Жақсылықованың модульдік технологияларын, Н. Құрманованың дамыта оқыту технологиясын, Н. Оразахынованың сатылай кешенді талдау технологиясын, белсенді оқыту әдістерін зерттеген Ж. Сүлейменова мен Ә. Әлметованың сұхбаттық оқыту технологиясын, А. Жапбаровтың, А. Қыдыршаевтың, Ж. Дәулетбекованың жаңа технологияларға қатысты қағидалары көрсетілген еңбектерін атауға болады. Әйтсе де, бұл зерттеулерде жобалау технологиясы туралы пікірлердің тым аз қамтылғаны байқалады.

Жоба аясында біз студенттердің берілген жұмыс нәтижелеріне қол жеткізуіне бағытталған, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде ұйымдастырылған, ортақ мақсаты, мүддесі, келісілген әдістері бар бірлескен оқу-танымдық, зерттеу немесе шығармашылық белсенділігін түсінеміз. Бұл жағдайда жобаны жүзеге асыру технологиясы есепті компьютермен орындау этаптарын іске асыруды білдіреді, ал,

жобаның өзі информатиканың басқа курстармен пәнаралық байланысының өзектілігін көрсетеді [3, 4].

Педагогикалық тәжірибеде жобалық әдісті қолдану педагог шеберлігінің жоғарылығын айқындайды. Оқытушы студентке материалды тереңірек түсінуге, объектілерді зерттеуге, ақпараттарды талдауға, стандартты емес ойлауға үйрете отырып, жаңа нәрсе жасап шығаруға мүмкіндік береді.

Жобалық әдісті әртүрлі пәндерді оқытуда қолдану білім алушылардың кәсіби күзіреттілігін жоғары деңгейде қалыптастыруға ықпалын тигізеді. Аталмыш әдісті "Жүйелерді модельдеу" пәнінен "Сызықтық регрессиялық модель" тақырыбына магистранттар белсенді қолданды. Сызықтық регрессиялық есептеулерді жүргізу көп уақыт алатын, ақыл-ойды талап ететін процесс болғанымен, компьютерлік технологияны қолдану арқылы оны аз уақыт ішінде оңай жүзеге асыруға болады. Сызықтық регрессия нәтижесін алу үшін бағдарламаға бастапқы деректерді енгізіп, бағдарламаның орындалу барысын қолмен есептеу алгоритмімен салыстырып отыру жеткілікті. Дегенмен, бағдарламаны құру және оның көмегімен алынған нәтижелер мен графиктерді түсіну тақырыпты толықтай меңгерусіз мүмкін еместігін ескеру қажет.

Жоба мақсаты - сызықтық регрессиялық модель нәтижесін бағдарлама көмегімен алу.

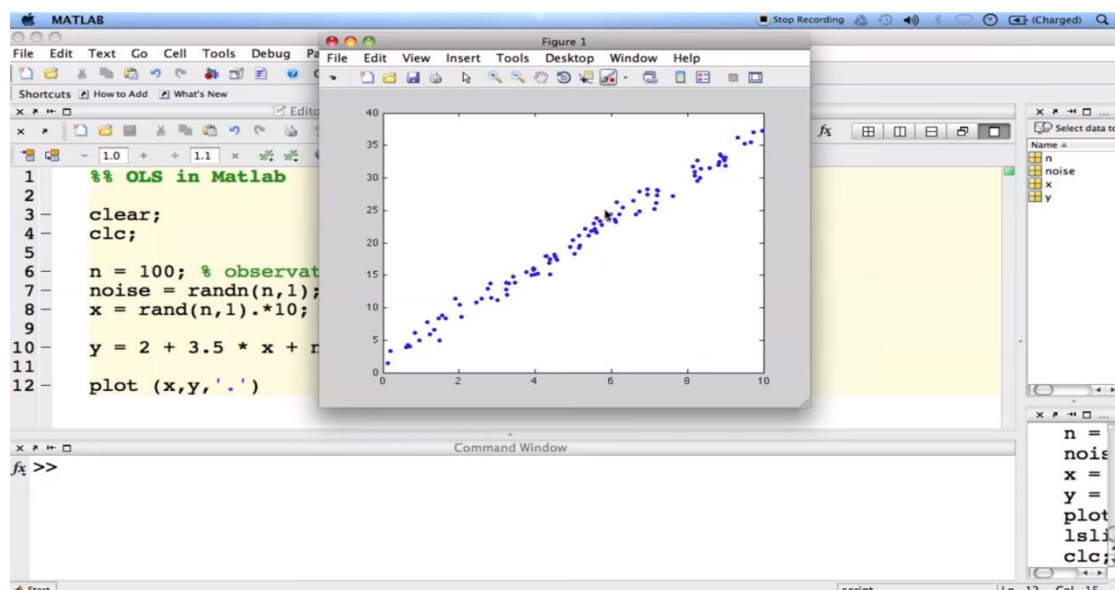
Мақсатқа қол жеткізу үшін магистранттармен "Сызықтық регрессиялық модель" тақырыбы теориясы мен есептеу алгоритмі толықтай қарастырылып, MatLab қолданбалы бағдарламасы көмегімен шешу ұсынылады.

MatLab жүйесі инженерлік есептерді шешуге арналған пакет. Бұл пакет қазіргі заманғы инженерлі және ғылыми математикалық аппаратына жақын, онда матрицалармен, векторлармен және комплексті сандармен жұмыс істеуге болады.

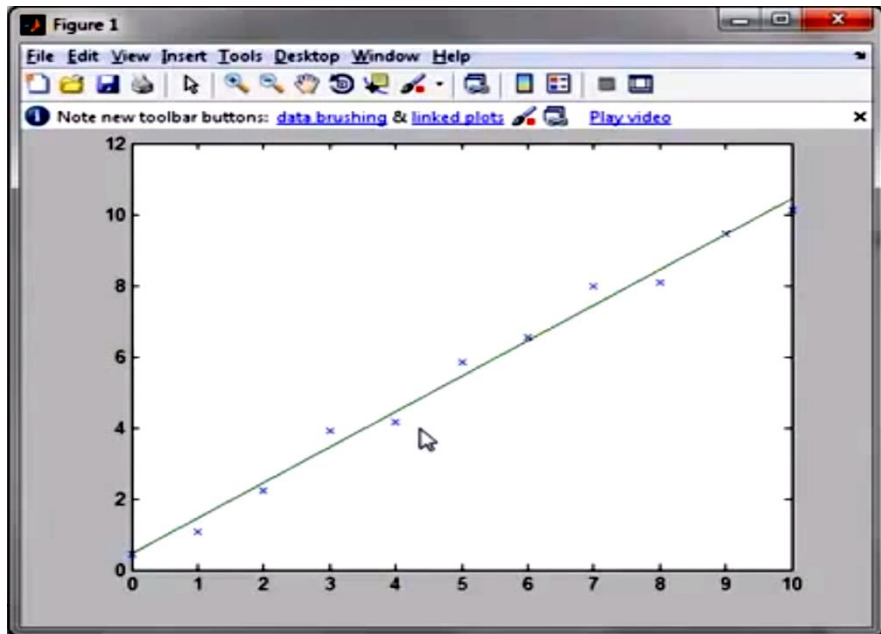
MatLab бағдарламалау тілі өте қарапайым, ол бірнеше операторлардан тұрады. Көп процедураларымен функциялары бар және оларды қолданып қана қоймай, оларды модификациялауға болады.

MatLab жүйесі – ол инженерлік және ғылыми есептеулерде жоғарғы тиімді тіл болып табылады. Онда математикалық есептерді есептеу, ғылыми графиканың визуализациясын алуға және бағдарламалау мүмкіндіктері бар болғандықтан магистранттарға осы бағдарламамен жұмыс жасау ұсынылды.

Төмендегі 1-2 суреттерде бағдарламаның сырт келбеті кескінделген. Бағдарлама тек қана сызықтық регрессия есептерін шешуге арналған, бисызықтық регрессия моделін шешуге қолайсыз.

Сурет 1 - Бастапқы деректер шоғыры

Сурет 2 - Сызықтық корреляция графигі

Магистранттар «Жүйелерді модельдеу» пәнінен дайындаған тағы бір жобасына тоқталайық.

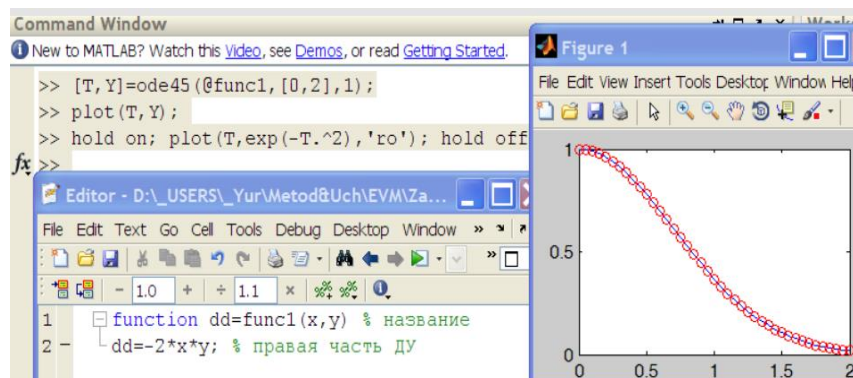
Кез келген физикалық, технологиялық, экологиялық, тағы басқа процестердің математикалық моделі дифференциалдық теңдеулер арқылы сипатталатыны айқын. Ал, дифференциалдық теңдеулерді сандық әдістермен шешу уақыт алатын, көп есептеулерді қажет ететіні белгілі. Сондықтан мұндай есептеулерді компьютерлік программалар арқылы жүзеге асырған дұрыс болады.

Жоба мақсаты – қарапайым дифференциалдық теңдеулерді шешуді бағдарлама көмегімен жүзеге асыру.

Мақсатқа қол жеткізу үшін магистранттармен "Қарапайым дифференциалдық теңдеулерді шешу" тақырыбы теориясы мен есептеу алгоритмі толықтай қарастырылып, MatLab қолданбалы бағдарламасы көмегімен шешу ұсынылады.

$$\frac{dx}{dy} = -2xy, \quad y(0) = 1, \quad y(x) = e^{-x^2}$$

қарапайым дифференциалдық теңдеуін MatLab жүйесі көмегімен шешу үшін `[T, Y]=ode45(@DiffEquatFunc,[Tstart,Tfinal],StartVector)` процедурасын шақыру арқылы жүзеге асырылады. Берілген мысалдың MatLab жүйесіндегі сандық шешімінің көрінісі төмендегі 3 - суретте келтірілген.

Сурет 3 - Мысалдың MatLab жүйесіндегі сандық шешімінің көрінісі

Бағдарламаны тестілеу нәтижелері оның мынадай артықшылықтарын айқындады:

1. Бағдарламамен жұмыс жасау сызықтық регрессия есептеулеріне кететін уақытты бірнеше есе үнемдейді.

2. Бағдарлама бір типтес бірнеше сызықтық регрессия есептеулерін жүргізуге мүмкіндік береді.

3. Магистрант қолмен жүргізілген есептеулер нәтижелерін бағдарлама көмегімен тексеруге мүмкіндігі бар.

4. Магистранттардың өзіндік жұмыс нұсқаларын құрастыруда және тексеруде оқытушыға көмек береді.

Жоғары оқу орнының үрдісінде жобалық әдісті қолдану студенттер мен магистранттарды жауапкершілікке, жасалған өнімнің сапасына мән беруге, топпен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыруға баулиды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сборник технологических инструкций по проведению учебных занятий / под ред. В.Н. Фокиной. - 3-е изд., пере- раб. - М.: Современная гуманитарная академия, 2010. - 155 с.
2. Студенческие учебно-научные и творческие работы. Основные правила оформления работ и научно-справочного аппарата к ним. - М.: Современная гуманитарная академия, 2012. - 85 с.
3. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: Наука, 2009. - 182с.
4. Матяш Н. В. Инновационные педагогические технологии. Проектное обучение. - 3-е изд. - М.: Академия, 2014. – 169 с.

РЕЗЮМЕ

В статье приведена классификация новых методов обучения. Один их новых методов обучения – проектный метод.

Рассматриваются приоритеты использования проектного обучения в вузе на основе информационных технологий, история становления и развития проектной методики. Раскрываются понятие «проект» и условия, способствующие формированию проектной культуры. Приводятся примеры студенческих проектов, выполненных с помощью информационных технологий.

RESUME

The article categorizes new teaching methods. One of their new teaching methods is the design method.

The priorities of the use of project training in the university on the basis of information technologies, the history of the formation and development of the project methodology are considered. The concept "project" and the conditions promoting the formation of the project culture are disclosed. Examples of student projects implemented with the help of information technologies are given.

М.Ж. Тусупбекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. пед. наук, доцент

М.А. Идрисова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
ст. преподаватель

Б.М. Смагулова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
магистр пед. наук

Педагогические условия в обучении английскому языку на основе андрогогического подхода

Аннотация

В данной статье рассматривается андрогогический подход обучения английскому языку магистрантов и докторантов в вузе. На основе данного подхода авторами выявлены педагогические условия в обучении английскому языку. Кроме того, авторы сопоставляют выявленные педагогические условия с принципами андрогогического подхода. По мнению авторов, комплексная реализация выявленных педагогических условий обеспечивает возможность для более эффективного внедрения в учебный процесс андрогогического подхода.

Ключевые слова: андрогогический подход, английский язык, педагогические условия, академическое письмо.

В послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева определены новые возможности в условиях четвертой промышленной революции. Президент отметил, что будущее казахстанцев зависит от свободного владения казахским, русским и английским языками [1]. В Государственной программе развития образования на 2011-2020 годы во многих высших учебных заведениях Республики Казахстан внедрены полиязычные группы, функционируют дистанционные курсы по изучению английского языка, разработаны программы-семинары по улучшению и повышению квалификации педагогических кадров для работы в полиязычных группах, расширяются образовательные контакты казахстанских вузов с университетами мира [2]. Все эти нововведения требуют знания английского языка и внедрения новых подходов обучения для старших возрастных групп (магистранты, докторанты, ученые, преподаватели, работники образования и т.д.). Каждому историческому периоду в развитии науки свойственны свои идеалы научного познания, свои подходы и методы, а также и требование общества. С влечением времени, каждый из нас должен овладеть умениями и навыками управлять новыми технологиями, ориентироваться основными компетенциями компьютерной грамотности.

В условиях широкомасштабного обновления казахстанского образования и новшествами в программах обучения внедряются новые научные подходы для решения теоретических и практических задач. Любой подход в обучении – это методологическое средство для решения поставленной задачи. В педагогике термин «подход» определяется как совокупность принципов, определяющих стратегию обучения или воспитания (В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов). На наш взгляд, подход – это определенный шаг преподавателя, направленный на реализацию поставленных целей, задач и принципов. В настоящее время, в программу обучения иностранному языку в вузе вводятся множество заданий для самостоятельной работы и изучения дополнительных источников. Для тщательного выполнения заданий и изучения английского языка магистрантами и докторантами вузов необходим андрогогический подход. Андрогогический подход (обучение взрослых) подразумевает осознание магистрантами и докторантами своих потребностей, формирование внутренней мотивации познания индивидуальности, организация обучения, профессиональное самосовершенствование, личностное саморазвитие [3].

Андрогогический подход считается приоритетным при изучении языков, где появляется возможность организовать и провести деловые игры, защиту научных проектов, урок-дискуссию для решения конкретных задач и проблем. В данном случае, основную роль играет магистрант или докторант (взрослые возрастные категории: до 25 лет, от 25 до 45 лет, свыше 45 лет), который использует свой личный опыт в решении поставленных задач.

Андрогогический подход к обучению иностранным языкам в вузе рассматривается в научных работах Л.В. Линевиц, Т.А. Савиновой, Т.Е. Змеева, Ю.Н. Дрешер, А.Е. Манкеш [4,5,6,7,8]. Результаты и выводы вышеназванных исследований позволяют выявить педагогические условия в обучении английскому языку взрослой категории обучающихся (магистранты, докторанты).

Андрогогический подход в обучении требует определенных условий, которые должны быть направлены на решение проблем, возникающих при осуществлении учебного процесса. В данной работе раскрываются педагогические условия, необходимые в обучении английскому языку магистратов и докторантов. Термин «педагогические условия» трактуются по-разному в ряде работ. Педагогические условия – комплекс мер, содержание, методы и организационные формы обучения и воспитания (О.Р. Кудаков) [9]; совокупность объективных возможностей содержания, форм и методов, направленных для решения поставленных задач (А.Я. Найн) [10]; компонент педагогической системы, отражающий совокупность внутренних и внешних элементов процесса (Н.В. Ипполитова) [11]; планомерная работа для определения связи всего образовательного процесса, обеспечивающая возможность проверить результат педагогического исследования (Б.В. Куприянов) [12]. Анализ данного термина позволяет сделать вывод, что «педагогические условия» являются основными элементами в учебном процессе и объединяют действия (методы, приемы и формы) в одно целое.

Основополагающим условием обучения английскому языку на основе андрогогического подхода является *разработка программно-методического обеспечения; внедрение инновационных образовательных средств; создание системы мониторинга и обработки результатов магистрантов и докторантов.*

- *Разработка программного обеспечения (РПО)* предусматривает составление рабочего учебного плана по английскому языку. Рабочий учебный план включает в себя глоссарий (специальные термины), задания для самостоятельной работы, материалы для текущего и итогового контроля, план-график сдачи заданий, мультимедийный материал, дополнительный материал для чтения и обсуждения проблем, гибкий план варьирования объема учебного материала за определенный отрезок времени.

- *Внедрение инновационных средств (ВИС)* подразумевает применение активных форм обучения (ролевые игры, моделирование, групповые дискуссии, работу в парах, совместные приготовления презентаций); применение интерактивных технологий (проектная методика, интерактивная лекция); обсуждение сложных и дискуссионных вопросов (Шкала мнений, PRES – формула, мозговой штурм); разработка кластеров и сравнительных диаграмм.

- *Создание системы мониторинга (ССМ)* включает в себя выявление стартового уровня знаний по английскому языку (тест для выявления языковых способностей); текущий, промежуточный и итоговый контроль; еженедельный мониторинг результатов обучения.

Комплексная реализация выявленных педагогических условий обеспечивает возможность для более эффективного внедрения в учебный процесс андрогогического подхода. Правильная разработка программно-методического обеспечения при андрогогическом подходе помогает выявить усвоенное количество материала и обозначить приобретенные знания, умения и навыки. Использование интерактивных методов обучения позволяет сделать магистрантов и докторантов активными участниками педагогического процесса.

В целом, вышеуказанные педагогические условия в обучении английскому языку соответствуют принципам андрогогического подхода (таблица 1).

Таблица 1 – Соответствие педагогических условий с принципами андрогогического подхода

Педагогические условия		
<i>Разработка программно-обеспечения</i>	<i>Внедрение инновационных средств</i>	<i>Создание системы мониторинга</i>
↓	↓	↓
Принципы андрогогического подхода		
Принцип приоритетности самостоятельного обучения	Принцип совместной деятельности обучающегося	Принцип корректировки устаревшего опыта и личностных установок, препятствующих освоению новых знаний
Принцип элективности обучения	Принцип совместной деятельности обучающегося	Принцип востребованности результатов обучения практической деятельностью обучающегося
Принцип рефлексивности	Принцип использования имеющегося положительного жизненного опыта	Принцип актуализации результатов обучения
Принцип системности обучения	Принцип развития обучающегося	
Принцип индивидуального подхода к обучению		

Как видно, каждое выявленное педагогическое условие отвечает принципам андрогогического подхода. Принцип приоритетности самостоятельного обучения указывает на необходимость определенного плана работы и учебного материала; принцип совместной деятельности обучающегося подразумевает работу преподавателя и

обучающегося; принцип использования имеющегося положительного опыта помогает развивать и совершенствовать знания и навыки на основе активных методов обучения; принцип корректировки устаревшего опыта и личностных установок, препятствующих освоению новых знаний предполагает проведение анализа работ и формирование новых перспектив; принцип индивидуального подхода к обучению предусматривает разработку плана с учетом индивидуальных способностей обучающегося; принцип элективности обучения предоставляет обучающемуся выбор средств и срока сдачи материала; принцип рефлексивности предрасполагает обучающегося к самомотивации и самореализации; принцип востребованности результатов обучения практической деятельностью обучающегося необходим для анализа выполненной работы и формирования своего индивидуального плана; принцип системности обучения основывается на разработанной учебной программе; принцип актуализации результатов обучения предполагает использование полученных знаний на практике; принцип развития обучающегося наталкивает на дальнейшее обучение, постижению нового в процессе практической деятельности человека.

Андрогогический подход предполагает развитие самостоятельности и уверенности, овладение знаниями на английском языке, формирование активной жизненной позиции в иноязычной речевой деятельности. На практике, на занятии английского языка магистранты и докторанты обучаются академическому письму. Академическое письмо представляет собой комплекс умений, который необходим для успешного обучения в вузе. И.Б. Короткина подчеркивает, что этот комплекс охватывает не только лингвистические (языковые, синтаксические, стилистические) компетенции, но и металингвистические компетенции, как логика, анализ, критическое мышление, объективность [13].

Таким образом, дисциплина «Английский язык» для магистрантов и докторантов требует тщательной разработки учебной программы. Академическое письмо помогает систематизировать знания и умения, генерировать собственные мнения, аргументировать мысли, организовать и высказать точную идею. Благодаря академическому письму магистранты и докторанты осваивают основные принципы построения научного текста, международные нормы и требования к научному тексту; обучаются логически упорядочивать тексты, выдвигать собственные гипотезы, критически оценивать и отбирать необходимую информацию из научных источников; объективно проводить свои исследования на основе логики и фактов; овладевают навыками цитирования и парафразирования.

В учебной программе должны быть учтены все навыки и умения для усвоения предполагаемого курса, это и глоссарий (специальные термины, набор понятий), аналитические задания для самостоятельной работы. Для внедрения инновационных образовательных средств при обучении магистрантов и докторантов необходимы тьюторинги (консультативные индивидуальные занятия), коллективные тренинги (дискуссия, круглый стол, семинар, конференция), штудирование (подготовка тезисов, эссе, докладов), компьютерный тренинг (обучение компьютерным программам). Для контроля успеваемости магистрантов и докторантов проводятся контрольные мероприятия (тесты, зачеты, коллоквиумы) и результаты проведенных мероприятий отражаются в единой информационной системе.

Таким образом, андрогогический подход требует разработки специальных учебных программ в соответствии с требованиями общества и образования взрослых. Возросшая потребность в подготовке и переподготовке взрослого поколения требует организации и переподготовки специалистов на новый лад, чтобы соответствовать велению времени. Основным фундаментом андрогогического подхода является учет социальных и физиологических особенностей взрослого обучающегося.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана / Стратегия развития Республики Казахстан до 2030. – 2012.
- 2 Указ Президента Республики Казахстан / Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы (от 12.08.2014 г.).
- 3 Кукуев А.И. Андрогиогический подход в образовании // Материалы учебно-методического пособия «Современные подходы в образовании». – Ростов-на-Дону: ИПО ПИ ЮФУ, 2010. – 326 с.
- 4 Линевич Л.В. Андрогиогический подход к обучению студентов в вузе: дис.... канд. пед. наук. - Калининград, 2002. – 258 с.
- 5 Савинова Т.А. К вопросу об обучении взрослых иностранному языку в неязыковом вузе // Обучение и воспитание: методики и практика. – 2015. – № 19. – С. 273-275.
- 6 Змеёв С.И. Применение андрогиогических принципов обучения в подготовке и повышении квалификации специалистов // Человек и образование. – 2014. – №. 1 (38). – С. 8-14.
- 7 Дрешер Ю.Н. Андрогиогические и инновационные подходы в обучении взрослых // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2012. – №. 19-1. – С. 156-159.
- 8 Mankesh A.E., Seitova A.L. Self-assessment features of the adults in the learning process // Образование: традиции и инновации. – С. 307-312.
- 9 Кудяков О.Р. «Подход» и «Подходность» в современных педагогических исследованиях // Казанский педагогический журнал. – 2013. – №. 2 (97). – С. 32-49.
- 10 Найан А.Я. О методологическом аппарате диссертационных исследований // Педагогика. – 1995. - № 5. – С. 44-49.
- 11 Ипполитова Н., Стерхова Н. Анализ понятия «педагогические условия»: сущность, классификация // General and Professional Education. – 2012. – Т. 1. – С. 8-14.
- 12 Куприянов Б.В. Современные подходы к определению сущности категории «педагогические условия» // Вестник Костромского гос. унив-та им. Н.А. Некрасова. – 2001. - № 2. – С. 101-104.
- 13 Короткина И.Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика Учебное пособие для вузов. - Москва: Юрайт, 2015. – 296 с.

ТҮЙІН

Мақалада магистранттар мен докторанттарға ағылшын тілін үйрету барысындағы андрогиогикалық әдістің тиімділігі қарастырылады. Осы әдіс негізінде авторлар ағылшын тілін оқытудағы арнайы педагогикалық жағдайларын анықтайды. Сонымен қатар авторлар анықталған педагогикалық жағдайларды андрогиогиялық көзқарас принциптерімен салыстырады.

RESUME

This article is devoted to the androgical approach in teaching English to undergraduates and doctoral students in higher schools. Based on this approach, the authors identified pedagogical conditions in teaching English. In addition, the authors compare the revealed pedagogical conditions with the principles of the androgical approach. In fact, the complex implementation of the identified pedagogical conditions provides an opportunity for more effective implementation of the androgical approach in the educational process.

УДК 37.032

О.А. Процюк

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
ст. преподаватель

Д.С. Ташкеев

Евразийский гуманитарный институт,
канд. пед. наук, доцент

Л.А. Трубицкая

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
ст. преподаватель

В.Н. Белькович

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
ст. преподаватель

Формирование межличностных отношений в студенческих коллективах как один из факторов подготовки будущих специалистов

Аннотация

В статье рассматривается концепция построения педагогического процесса в высшем учебном заведении, в конкретных рамках студенческого коллектива. Решаются следующие задачи: изучить психолого-педагогическую и методическую литературу по данной теме; выявить особенности межличностных отношений в студенческих коллективах. Отражены идеи становления студенческого коллектива. Использован метод изучения передового педагогического опыта. Теоретико-методологическая основа статьи базируется на анализе педагогической деятельности в вузе по подготовке и становлению будущего специалиста. Раскрывается важность ориентирования на формирование благоприятных межличностных отношений студентов, будущих специалистов. Выявлены научно-педагогические основы психологических факторов, влияющих на сплоченность коллектива. Рассмотрена концепция воспитательного управления академическими студенческими группами, как центральным звеном микросреды вузовского студенчества.

Ключевые слова: студенческий коллектив, межличностные отношения, студенческая среда, личностные качества, коммуникативная терпимость, конструктивное взаимодействие.

Во второй половине двадцатого века и начале двадцать первого века произошли масштабные исторические изменения и интенсивный прогресс общества. Информационные технологии и их использование создают новые законы для человечества. Взаимодействия людей и их взаимоотношения сильно изменились. Также большую роль играет и социальная нестабильность в мире. Такие понятия, как взаимопомощь, взаимовыручка, коллективизм, уходят на задний план. Все чаще мы слышим такие выражения, как борьба под солнцем, конкуренция. Все это ведет к разобщенности людей. Сейчас молодому специалисту предъявляются очень высокие требования. Зачастую молодой специалист не может найти

работу по профессии. Очень часто работодатели выдвигают требования, такие как опыт работы. Это вызывает большие сомнения и напряжения в студенческой среде.

Студенческие коллективы это особый мир - мир ровесников. В жизни молодого человека студенчество занимает особое место (4-6 лет). Это такой возраст, когда формируются основные взаимоотношения молодых людей. Студенческая среда – это территория коррекции и регуляции взаимоотношений молодых людей. Задача педагогов сделать так, чтобы эта среда стала базой благоприятных условий для воспитания молодого поколения в коммуникативной терпимости друг к другу.

Многие ученые видят выход из сложившейся ситуации, именно, в изучении межличностных отношений. И, особенно, в таких группах, как студенческие коллективы.

Развитие личностных качеств в действительности требуют серьезного и глубокого изучения. Педагогический процесс в высшем учебном заведении, в конкретных рамках студенческого коллектива, объясняет все явления в действительности, а именно рассмотрение студента как будущего специалиста. Очень важно строить педагогический процесс в ВУЗе так, чтобы межличностные отношения стояли на первом месте и сущность межличностных отношений в том числе.

Научная новизна работы заключается в том, что формирование межличностных отношений в студенческих коллективах не получила в педагогической литературе достаточного теоретического обоснования и эффективного осуществления в практике. Студенческие коллективы, как феномен, крайне редко исследовался учеными, как объект исследования. Проблема межличностных отношений студенческих коллективов остается малоизученной. Научная литература, которая имеется по данной теме, недостаточно отражает проблемы формирования взаимоотношений по каким-либо конкретным методикам или посредством той или иной дисциплины.

Мы предположили, что воспитательно-образовательный процесс будет более результативным, если развивать коммуникативные способности студентов. Исходя, из предполагаемой гипотезы необходимо решить следующие задачи: изучить психолого-педагогическую и методическую литературу по данной теме; выявить особенности межличностных отношений в студенческих коллективах.

Исходя из поставленных задач, была определена цель работы, которая раскроет сущность выбранной темы. Для организации и системного изучения заявленной проблемы определили: проанализировать межличностные отношения в студенческих коллективах.

Мысли о развитии и сплочении педагогического коллектива нашли практическое воплощение в педагогической системе В.А. Сухомлинского. Исследования А.В. Мудрик, Л.И. Новиковой, Т.Е. Конниковой были направлены на поиск наиболее эффективных форм организации, методов сплочения и формирования любых педагогических коллективов.

Идентичные исследования взаимоотношений проводились и другими учеными в различных педагогических коллективах.

Ананьев Б.Г. в своих трудах считает, что студенческий возраст является характерным периодом для развития основных потребностей, порождаемых жизнью человека в социуме. Обучение в высшем учебном заведении оказывает огромное влияние на психику человека, развитие его личности. За тот период, пока происходит обучение в вузе, при преобладании благоприятных условий, у обучающихся происходит развитие всех уровней психики. Если правильно поставить педагогический процесс, то развитие уровней более чем возможно. Они определяют направленность ума человека, формируют склад мышления. Мышление, которое характеризует профессиональную направленность будущих специалистов [1, 15].

Для того, чтобы более полно раскрыть тему работы, был использован метод изучения передового педагогического опыта.

Особенности становления студенческой группы как коллектива, рассматривает Л.И. Марисова в работе «Студенческий коллектив и его формирование». При основных направлениях воспитательного воздействия, выделяет критерии социальной зрелости студенческого коллектива [2, 25].

Возникновение коллектива является результатом организационно-управленческой, воспитательной работы. Это не просто хорошо организованная для совместной деятельности группа, а группа, объединяющая и сближающая людей на основе выполнения значимой и полезной работы. Зачастую, преподаватели больше ориентируют студентов на хорошее усвоение знаний, навыков и умений в области будущей профессии, а не на прочную совместную деятельность, поэтому студенческие академические группы нередко не становятся настоящими коллективами.

Пути и средства воспитательного воздействия на группы и управления ими существуют самые разные. Перечислим некоторые из них: совет и просьба, внушение и приказ, указание и пример, убеждение и доказательство, информация и оценка, поощрение и наказание, справедливая требовательность и систематический контроль, определение перспективных линий развития коллектива. Не может быть только отрицательных и только положительных форм воздействия. Разные формы и каждая из них может оказаться вредной или полезной, может осуществлять положительное или отрицательное влияние на личность. Все зависит от ситуации и стиля воздействия, положения и индивидуальных особенностей того, на кого воздействуют и кто воздействует. Социально обусловленная совместная предметная деятельность людей является основным источником и условием образования коллектива. Такая деятельность, как совместная учебная, познавательная деятельность и подготовка к будущей профессиональной деятельности – это и есть субъектные взаимоотношения.

Такие формы, как разного уровня проблемные лекции и проблемные семинарские занятия, студенческие научные группы, деловые игры и многие другие, давно используются в практике. Они приобщают обучающихся к будущей профессии и делают учебную деятельность коллективной.

Регуляции отношений между педагогом и учащимися, оптимизации учебной деятельности, создания благоприятного психологического климата в коллективе, являются важнейшими факторами формирования личности специалиста через коллективную деятельность. Немаловажную роль играет личность педагога и педагогического общения, как одного из видов профессионального общения, осуществляющего определенные функции.

В любом настоящем коллективе, пусть это будет детский, школьный, студенческий или производственный, должна быть общая цель. Деятельность в настоящем коллективе должна быть разносторонней. Также должны быть органы, направляющие жизнь и работу коллектива. Очень важно не стоять на месте, важна перспектива движения вперед.

Многие педагоги и психологи выделили и обобщили все аспекты развития коллектива, принципы, внутригрупповую обстановку, этапы и фазы его становления, которые необходимо учитывать при организации процесса становления коллектива на современном этапе.

Как было уже сказано, что обучение в вузе – важный этап в жизни каждого молодого человека, имеющий большую значимость как для него самого, так и для общества в целом. От того, как чувствует себя студент внутри коллектива, зависит становление его как личности и будущего специалиста.

Проблема межличностных отношений в студенческом коллективе очень важна и требует глубокого рассмотрения, потому что воспитательный и образовательный процессы сами по себе предполагают возникновение между его участниками своего рода отношений. Чтобы такие отношения были успешными и процессы были эффективными, важно, чтоб студенты умели строить отношения внутри коллектива.

Межличностные отношения в группе можно рассматривать как в статическом виде, т.е., в том виде, в котором они сформировались на данный момент времени, а также в динамическом виде, т.е., в развитии.

В первом, статическом виде, выполняется анализ особенностей существующей системы отношений. Во втором виде, динамическом, анализируются законы системы отношений, их преобразования и развитие.

Закономерно то, что отношения в группах изменяются. На первом, изначальном (если студенческая группа, то первый год обучения) этапе, они бывают относительно безразличными. Люди, не знающие или слабо знающие друг друга, не могут выразить определенного отношения друг к другу. При неблагоприятных условиях отношения становятся конфликтными и, наоборот, при благоприятных, сотрудничеством и даже дружескими. Все эти процессы происходят за довольно короткое время, в течение которого индивиды, входящие в группу, не могут измениться как личности. Но общественное отношение – это действенные связи, официальные, закрепленные общими целями. Общественные отношения, являются ведущими в регулировке всех видов отношений, в том числе и студенческих, которые мы можем считать межперсональными.

Объективно переживаемые, в разных степенях осознаваемые взаимные связи между индивидуумами – это и есть межличностные отношения. В их основе лежат симпатии и антипатии, эмоциональные состояния, психологические особенности людей. Первое впечатление о человеке, прежде всего, происходит на основе внешнего облика, а уж затем воспринимаются его слова, поступки, черты характера, что формирует о нем общее впечатление. В отличие от деловых отношений или коммуникаций, которые имеют свой особый ритм (как официально закрепленные, так и не закрепленные), межличностные связи иной раз считают высокими, излишне эмоциональными. Взаимосвязь деловых и межличностных отношений в научных кругах недостаточно изучена и требует дальнейших исследований.

Проанализировав опыт многих ученых, получили следующие результаты: возникновение любых видов отношений между людьми связано, прежде всего, наличием определенной системы ценностей у каждого индивида. Если внешний облик, то, как высказывается человек, его поступки, соответствуют ценностям личности его партнера, отношение к нему будет складываться положительно. Если те критерии, которые были перечислены, будут противоречить ценностям партнера по общению, то у него возникает отрицательное и даже безразличное отношение. Отношение между людьми, является неотъемлемой частью общения, которое оказывает существенное влияние на процессы и результат взаимодействия партнеров, развития личности.

Важно, чтоб в ВУЗе вся работа была связана с выявленными особенностями жизни студенческого коллектива. Структуру и компоненты педагогической деятельности необходимо ориентировать на формирование благоприятных межличностных отношений студентов, будущих специалистов. Необходимо облегчить период адаптационных проблем первокурсников в вузе, а именно: заселение в общежитие, новый коллектив, оторванность от дома, родных, а также создать психологически комфортные условия для развития творческого потенциала студентов, профессиональной подготовки, становления будущих специалистов.

Предположительно, что если реализовать личностный подход в воспитательно-образовательном процессе, учитывать особенности межличностных отношений в студенческих коллективах, производить целенаправленное формирование межличностных отношений через организацию деятельности студентов на занятиях физической культуры, то формирование коммуникативных умений будет результативным.

При активизации процесса обучения мы преследовали несколько целей: формирование творческого мышления и познавательного интереса, что позволило

повысить качество усвоения учебного материала и практического его использования с одной стороны, развитие взаимоотношений студентов, корректировки структуры студенческого коллектива, стимулирование новых межличностных связей внутри группы, установление положительного психологического климата – с другой стороны.

Педагогическая деятельность, осуществляемая в направлении формирования межличностных отношений в студенческих коллективах, возможна лишь с опорой на факторы. Особенно важными факторами считаются те, которые связаны с определением условий жизнедеятельности студенческого коллектива, а это связано и с успехом подготовки будущего специалиста. Также немаловажными факторами мы считаем позицию лидера в коллективе, самооценку лидерства, групповые нормы, уровень развития группы, социально-психологический климат, сплоченность – все то, что будет образовывать среду для подготовки и развития будущего специалиста.

Вместе с тем студенческий коллектив является еще и базой для накопления молодыми людьми позитивного социального опыта. Это означает, что коллектив лишь тогда является благоприятной средой для индивидуального развития личности, когда студент занимает благоприятный статус в системе межличностных отношений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. - СПб.: Питер, 2002. - 288 с.
- 2 Марисова Л.И. Студенческий коллектив: основы формирования и деятельности / От ред. Б.И. Королев. - Киев, 1985. – 51 с.

ТҮЙІН

Мақалада студенттік ұжымның белгілі бір шегінде жоғары оқу орнында, нақты студенттік ұжымдар арасындағы педагогикалық процесті құру тұжырымдамасы қарастырылады. Келесі мәселелер шешіледі: пән бойынша психологиялық-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді зерттеу; студенттік топтарда тұлғааралық қатынастардың ерекшеліктерін анықтау. Студенттік ұжымның қалыптасу идеялары көрініс табады. Кеңейтілген педагогикалық тәжірибені зерделеу әдісі қолданылады. Теоретикасы - мақаланың әдіснамалық негізі университеттегі оқытушылық қызметін талдауға және болашақ маман құруға негізделген және осы бапта келтірілген көптеген ғалымдардың еңбектерінде көрініс табады. Студенттер мен болашақ мамандардың арасында қолайлы тұлғааралық қарым-қатынастарды қалыптастыруға бағытталудың маңыздылығы көрсетіледі. Ұжымның бірігуіне әсер ететін психологиялық факторлардың ғылыми-педагогикалық негіздері анықталады. Академиялық студенттік топтарды тәрбиелеуді басқару тұжырымдамасы университет студенттерінің микроортасының негізгі сілтемесі ретінде қарастырылады.

RESUME

The authors of the article consider the concept of constructing a pedagogical process in a higher educational institution, within the specific framework of a student collective. The following tasks are solved: to study the psychological-pedagogical and methodical literature on this topic; to reveal the features of interpersonal relations in student collectives. The ideas of the formation of the student collective have been abolished. The method of the research is: the study of advanced pedagogical experience. The theory - the methodological basis of the article is based on the analysis of pedagogical activity in the university on the preparation and formation of the future specialist and was reflected in the writings of many scientists, which are given in this article. The importance of orienting is towards the formation of favorable interpersonal relations between students and future specialists. The scientific and pedagogical foundations of psychological factors influencing the cohesion of the collective are revealed. The concept of educational management of academic student groups as the central link of the micro environment of university students is considered.

А.С. Копеева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, магистрант

Г.Т. Уразбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, д-р пед. наук, и.о. профессора

Основные компоненты коммуникативной культуры будущего социального педагога

Аннотация

Статья посвящается исследованию проблемы содержания коммуникативной культуры в психолого-педагогической литературе. На примере анализа подходов отражаются основные содержательные компоненты коммуникативной культуры будущего социального педагога.

Ключевые слова: коммуникативная культура, коммуникативная культура будущего социального педагога, коммуникативная компетентность социального педагога.

В условиях реформирования образовательной системы Республики Казахстан, в том числе высшего профессионального образования, повышается сущность осмысления процессов, происходящих в самостоятельных течениях профессиональной деятельности, без чего невозможно осуществление и выработка программ и стратегий образования, обеспечивающих успешность работы педагогов, и соответственно - прогресс общеобразовательных школ, в целом той сферы, где осуществляется реализация их умений, знаний и навыков. В связи с этим перед высшим образованием Республики Казахстан ставится проблема повышения качества коммуникативной подготовки современных специалистов. Особо актуальной данная задача является для будущего учителя, от успешности формирования коммуникативной культуры которого зависит качество знаний учащихся общеобразовательных школ.

В Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Казахстанский путь 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее» отмечается, что профессионализм специалистов становится важнейшим условием оптимального включения человека в трудовую деятельность, своеобразным личностным гарантом занятости, фактором эффективного функционирования национального рынка труда. Исходя из этого должны строиться прогнозы и программы реформирования сферы образования, подготовки, переподготовки и повышения

квалификации кадров, формирования эффективной системы непрерывного образования, которая бы отвечала требованиям проводимых реформ, обеспечивала рабочую силу определенной квалификации на национальном рынке труда. Ведь именно качественное обновление трудовых ресурсов во многом связано с адаптацией работников к новым рыночным реалиям [1].

Общеизвестно, что эффективность профессиональной деятельности в основном зависит от множества факторов, среди которых центральное место принадлежит успешной коммуникативной деятельности специалиста как фундамента установления продуктивных взаимоотношений, достижения взаимного понимания и реализации задач и целей профессиональной деятельности, как способа самореализации, самосовершенствования и преодоления личностных кризисов.

Задачей данной статьи является определение содержательных характеристик коммуникативной культуры будущего социального педагога.

Отмечая научные достижения в сфере изучения коммуникативной культуры будущего педагога, необходимо подчеркнуть значимость основных направлений научных исследований.

В психолого-педагогической литературе накоплен значительный научный потенциал, способный служить определению концептуальных основ развития коммуникативной культуры будущих специалистов. Так, понимание сущности «коммуникативной культуры» как социально-психологического механизма отражено в работах В.С. Библера, М.С. Кагана, Л.С. Когана и других авторов. Ими представлено ее осмысление в контексте реализации высших ценностей как детерминантов развития личности.

Также в научной литературе коммуникативная деятельность рассматривается как детерминанта высшего профессионального образования, как фактор формирования способности к профессиональной самореализации и конкурентоспособности (В.С.Абдуллаева, М.Т.Джабарова, Н.Н. Бесонова и др.)

В научной литературе существует множество трактовок коммуникативной культуры специалиста.

Среди критериев сформированности коммуникативной культуры социального педагога ученые приводят:

- соответствие взаимодействия нормам взаимоотношений, установленным внутри общества;
- способность к эмоциональной саморегуляции во взаимных контактах с окружающими людьми;
- комплекс умений, знаний и навыков в сфере средств установления общения и закономерностей взаимодействия между людьми;
- морально-нравственную ориентированность отношений индивида;
- качественный уровень применяемых форм, средств и методов общения [2].

В исследовании А.Г. Самохваловой коммуникативная культура рассматривается через комплекс культуuroобразующих компонентов, к которым относятся [3]:

- эмоциональная культура, подразумевающая адекватное реагирование на существующие условия коммуникативной ситуации;
- речевая культура, представляющая собой комплекс умений, знаний и навыков, предоставляющих несложное построение высказываний в речи для приемлемого решения целей общения;
- когнитивная культура, которая подразумевает собой специфические виды деятельности познавательного характера, ориентированные на появление высказываний, полностью отвечающих замыслу и достоверно показывающих реальность.

Культурологический подход в определении и исследовании коммуникативной культуры приводит такие ее составные компоненты, как:

- функциональный компонент, который выражается в назначении разнообразных сторон человеческой культуры;
- структурный компонент, содержащий цели, нормы, знания, ценности и др.
- процессуальный компонент, который показывает стадии становления и формирования человеческой культуры;
- интегральный компонент, который выражается в тесной взаимосвязи воспитанности, образованности и уровня личностного развития.

В структуре коммуникативной культуры можно заметить коммуникативные умения и способности, соответствующие задачам коммуникации и достаточные для их разрешения [4, 209]. Коммуникативное знание подразумевает собой знание о том, что представляет собой общение, какие существуют его разновидности, закономерности и нормы развития; знание о том, какие есть приемы и методы коммуникации, какое действие они оказывают, каковы их ограничения и способности. Это также знание о том, какие именно способы являются эффективными в отношении различных обстановок и разных людей, знание об уровне развития каких-либо коммуникативных умений [5].

Интерес для определения основных компонентов коммуникативной культуры социального педагога представляет подход Л.А. Аухадеевой, которая в структуре коммуникативной культуры педагога выделяет: гуманистическую направленность; аксиологический потенциал; акмеологическую интенцию; личностно-деятельностную самоорганизацию и творческое саморазвитие; коммуникативную технологическую вооруженность [6].

Важным считаем также авторскую концепцию Сморчковой В.П., согласно которой коммуникативная культура социального педагога есть универсальная характеристика личности и представляет собой сложноорганизованную систему этико-аксиологических, процессуально-деятельностных и информационно-семиотических достижений специалиста в его профессионально-коммуникативном взаимодействии с окружающим миром, другими людьми, самим собой, осуществляемом посредством оперирования смыслами на основе использования любых знаков и знаковых систем [7].

Ещё ближе к специфике рассматриваемого феномена располагается структура коммуникативной компетентности.

На наш взгляд, наиболее точно сущность ядра коммуникативной культуры будущего социального педагога отражает коммуникативная компетентность [8].

С точки зрения В.И. Вашнёвой, социальный педагог, как специалист сферы деятельности «человек - человек», должен обладать коммуникативным потенциалом, который необходимо развить в коммуникативную компетентность. Постоянное взаимодействие социального педагога требует от личности развитой коммуникативной компетентности, проявляющейся в знаниях и умениях, готовности выполнять социальные роли, гибкости и мобильности в поведении, выборе и изменении форм общения, деятельности при объективном изменении ситуации и предъявляемых ролевых требованиях [9].

Мы солидарны с В.И. Вашнёвой, что коммуникативная компетентность социального педагога включает в себя когнитивный и операционально-поведенческий компоненты.

Успешность формирования коммуникативной культуры может быть достигнута при высокой степени сформированности профессионально-гуманистической направленности личности, осознании и развитии системы мотивов учебно-профессиональной деятельности. Поэтому считаем значимым выделение мотивационно-ценностного компонента в структуре коммуникативной культуры будущего социального педагога.

С учетом позиций вышеуказанных авторов, в содержание коммуникативной культуры будущего социального педагога мы включаем когнитивный, операционально-поведенческий и мотивационно-ценностный компоненты.

- мотивационно-ценностный компонент коммуникативной культуры будущего социального педагога проявляется в преобладании системы мотивов, ценностных ориентаций, обеспечивающих осуществление профессиональной социально-педагогической деятельности на основе профессионально-гуманистической направленности личности социального педагога;
- когнитивный компонент коммуникативной культуры будущего социального педагога проявляется в наличии системы коммуникативных знаний об особенностях взаимодействия и поведения социального педагога;
- операционально-поведенческий компонент коммуникативной культуры будущего социального педагога проявляется через коммуникативные, рефлексивные и интерактивные умения.

Так, к коммуникативным умениям можно отнести умения – убеждать в правильности своего суждения, выбранной социальной роли, задавать и отвечать на вопросы, вести дискуссию [9]. К рефлексивным умениям коммуникативной компетентности личности социального педагога относятся – способность понимать свое состояние в процессе взаимодействия, воспринимать себя и свои действия глазами партнёров, адекватно интерпретировать поведение других, анализировать ситуации, предвидеть возможные последствия действий [9].

Таким образом, коммуникативная культура будущего социального педагога представляет собой универсальную характеристику личности и сложноорганизованную систему, включающую основные компоненты: когнитивный, операционально-поведенческий и мотивационно-ценностный. Компоненты коммуникативной культуры будущего социального педагога необходимо рассматривать во взаимосвязи, так как только в комплексе они могут обеспечивать реальную коммуникативную компетентность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Казахстанский путь 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее».
- 2 Долгова В.И., Мельник Е.В. Модель формирования профессиональной коммуникативной компетентности будущих педагогов-психологов Объединенный научный журнал. - 2009. - № 15. - С. 42.
- 3 Самохвалова А.Г. Деловое общение. Секреты эффективных коммуникаций. Учебное пособие. – СПб.: Изд-во «Речь», 2012. - 333 с.
- 4 Халина К. Д., Капустина Т. В. Коммуникативные способности как фактор успешного общения // Молодой ученый. - 2017. - №6. - С. 209-213.
- 5 Долгова В.И., Попова Е.В., Слабодских Н.В. Феномен коммуникативной культуры в психолого-педагогической литературе // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016.
- 6 Аухадеева Л.А. Формирование коммуникативной культуры современного учителя в процессе вузовской подготовки /Автореф. дисс....канд. пед. наук. – Казань, 2008. – 28 с.
- 7 Сморгачева В.П. Формирование социального интеллекта в коммуникативной культуре будущего педагога // Вестник Исык-Кульского университета, 2014. - №38 // nbisu.moy.su/_ld/28/2867_ISUSMORCHKOVA20.pdf

- 8 Менькина С.М. Коммуникативная компетентность: от теории к практике формирования // Журнал «Среднее профессиональное образование». 2011. - № 12. - С. 3-5.
- 9 Вашнёва В.И. Формирование коммуникативной компетентности студентов в процессе подготовки социальных педагогов // elib.bspu.by/bitstream/doc/1715/1/

ТҮЙІН

Мақала психология және педагогика әдебиетінде коммуникативтік мәдениетті зерттеуге арналады. Тәсілдерді талдау мысалында болашақ әлеуметтік педагогтің коммуникативтік мәдениетінің негізгі мазмұнды компоненттері көрсетіледі.

RESUME

The article is devoted to the study of the problem of the content of communicative culture in psychological and pedagogical literature. The analysis of approaches reflects the main content components of the communicative culture of the future social teacher.

Ж.А. Құсайынова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, филол. ғыл. д-ры, доцент

Мәтінаралық байланыстың танымдық аспектісі

Аннотация

Мақалада когнитивтік лингвистика нысаны болып табылатын танымдық құрылымдардың мүмкіндігі, тілдік сипаты талданған. Нәтижесінде, танымдық амалдардың тарихи деректерді қайта жаңғыртуы, өткен уақыт кеңістігін бүгінмен байланыстыруы, тілдік қордың тарихи дереккөздерін жандандыру қызметі нақты мысалдар негізінде дәлелденген.

Түйін сөздер: когнитивтік лингвистика, лингво-когнитивтік құрылымдар, тарихи деректер.

Бүгінде белсенді зерттеу нысанына айналған когнитивтік бағыт қазақ тіл біліміндегі көптеген теориялық мәселелерді кеңіте қарауға, тілдік бірліктердің, мәтінаралық грамматикалық құбылыстардың ішкі қатынасын айқындауға мүмкіндік беруде. Тілдің функционалды бағыты бір шығарма аясындағы мәнмәтіндердің синтаксистік-семантикалық байланысын сипаттауға арқау болса, когнитивтік лингвистика дербес шығармалар арасындағы мәтінаралық байланыстың қыр-сырын талдауға, лингво-когнитивтік амалдардың сабақтастығын сипаттауға негіз болуда.

Когнитивтік лингвистика танымдық ой-өрістің, білімнің аясында ақпаратты қайта жаңғыртуға ықпал жасап, «тілді тек қарым-қатынас құралы ғана емес, барша ақпараттар мен хабарлар жиынтығы, адамзат тіршілігінің негізі, тәжірибе мен білім арнасы, таным өзегі деп... оның сөздік қоры мен сөздік құрамын, стильдік тармақтарын, тарихи дереккөздерін, грамматикалық бірліктерін әрі мағына, әрі пішін бірлігі тұрғысынан, әрі ұғым мен таным арақатынасы негізінде дәйектеп» көрсетеді [1, 84].

Соның бір дәлелі болып табылатын поэзия, прозалық мәтіндерді «лингво-когнитивтік аспектіде қарастыру арқылы ақындар шығармашылығы, олардың танымдық әлеміндегі тілдік және танымдық дәстүрдің жалғастығы мен өзіндік ерекшеліктері туралы жаңа бір тың танымдық ақпараттар қалыптасады» [2, 9].

Нақты тілдік деректерді сөйлетсек, поэзиялық мәтіндерді когнитивтік аспектіде талдау арқылы баяндаушы-автордың білім

қорымен астарласқан тарихи деректерді қайта жаңғыртуды жүзеге асырамыз.

Дананың данагөйі Бұхар жырау,
Қақ төрде Абылаймен қатар тұр-ау.
Ол біздің қара қазақ қамқоршысы,
Ханға да отты тілмен салар бұғау...

(К. Салықов).

Ақын-субъект тілге тиек еткен тілдік қолданыстардың астарына танымдық лингвистика аясында шолу жасасак, XVIII ғасырдағы тарихи деректерге ораламыз. Яғни, Абылай хан заманында халықтың абызына айналған Бұхар жыраудың бейнесін қайта жаңғыртамыз. Бұл жағдайда оқырманның білім қорының кеңдігіне қарай мәтіндегі ақпараттардың мазмұндық-құрылымдық жалғасы сақталады. Ақынның шеберлігіне сай қолданыс табатын когнитивтік амалдар бұрынғы деректерге жан бітіріп, автордың бүгінгі қоғамдық құбылыстарға деген ішкі бағалауынан да хабардар етеді. Мәтіндегі мұндай қолданыстардың орнын ұйқас-ырғаққа сай, кездейсоқ қалыптасқан құрылымдар емес, автор-субъектінің тарихи санасындағы деректерді мақсатты түрде жаңғыртуының көрінісі деп бағалауға болады. Ондағы идеялық мақсатты Қ. Алпысбаевтың тұжырымымен бекітіп, «адамың тарихты тануы, өткеруі, меңгеруі, түйсінуді, бағамдауы тарихи сана болып табылады. Тарихи сана өз ішінде екі үлкен саланы қамтиды: оның бірі – танылған, еске алу, бүгінді бағамдау, ертеңді болжау, түрінде көрініс береді. Екінші бір саласы – адамның өз басындағы тарихи әрекеттердегі орны, рөлі және мәні жөніндегі өзіндік санасы» деп қорытамыз [3, 15].

Ұлт тарихының, мәдениетінің құнды деректерін бүгінгі күнге жеткізетін мұндай лингво-когнитивтік құрылымдар әрі лингвистикалық, әрі танымдық, әрі стилистикалық амалдар қызметін атқарады. Дәл осындай тарихи деректерді жаңғырту үрдісі төмендегі мәтінде де көрініс тапқан.

Алатауда ауылы,
Алтай. Көкше бауыры.
Арқаны әнге бөлеген,
Сыр бойы сылқым тамсанған,
Ақ Жайықтан қарсы алған,
Қыз Жібек пен Төлеген

(К. Салықов).

Бірде кетті «Айжан қыздай» албырап,
Бүлкіл қақты «Сылқылдақ» та ән сұрап,
Екі ішекті еңіретті бір кезде,
Қас батырдай «Кісен ашқан» қансырап...

(К. Салықов).

Жоғарыда атап өткеніміздей, мұндай әр түрлі уақыт кеңістігін байланыстыратын лингво-когнитивтік амалдардың мәнін түсіну үшін, субъектінің ізденісі талап етіледі. Егер қабылдаушы-субъектінің танымдық білім қоры болмаса, когнитивті амалдардың мәнін түсіну, ондағы ақпараттар мазмұнына талдау жасау да оңай болмайды. Тіпті, тарихи ақпараттар легі оқырман үшін түсініксіз деректерге айналуы мүмкін. Мәселен, мәтіндегі «Айжан қыздай», «Сылқылдақ», «Кісен ашқан» қолданыстарының астарын ұлттық өнеріміздегі ұлы тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы туралы жинақтаған білім қорымыздың аясында ғана талдай аламыз.

Сондықтан қабылдаушы-субъекті немесе оқырман автор шығармасының идеялық, мазмұндық астарын түсіну үшін, ақпаратты декодтау сатысынан өтуі тиіс. Нақтырақ айтсақ, автор шығарма бойында өзінің көзқарасын, ойын астарлы кодтау арқылы жеткізеді. Кодтау – бірнеше қабатты күрделі құрылым. Оның грамматикалық сипаттамасын И.В. Арнольд: «Берілген арна бойынша хабар жіберуге мүмкіндік туғызатын белгілер мен оларды біріктіру ережелерінің жүйесі код деп аталады»,– деп

саралаған [4, 6]. Соның нәтижесінде, мәтін астарында көрініс берген ойды декодтау ішкі кодтардың құрылымына ой жүгіртіп, семиотикалық бірліктердің қызметін атқаратын мәтінаралық жікті салыстыру, оларды бір-бірімен байланыстыру сияқты үздіксіз сабақтастыруды қажет ететін талдаулар негізінде жүзеге асырылады. Берілген поэзиялық мәтіндегі ақпаратты декодтау үшін, субъекті астарлы түрде бірнеше тарихи мәтінді жаңғыртып, білім қоры арқылы барлық деректерді ішкі байланыста қозғалысқа түсіріп, талдау жасайды. Әрине, бұл жағдайда қабылдаушы-субъект немесе оқырман мәтіндегі ойды декодтау процесін жинақтаған білім қорының, тарихи ақпараттар жиынтығының тұтастығын сақтау арқылы мүмкіндік алады. Бұл ойымызға қатысты теориялық бекітулерді де И.В. Арнольд зерттеулерінен кездестірдік. Автор: «Сонымен, тіл – өз кезегінде бірнеше субкодтарға ыдырайтын және қызмет ету үдерісінде өзге кодтармен және хабарлармен әрекеттесетін код типтерінің бірі. ...Мазмұнның күрделі құрылымы айтылудың күрделі жүйесін қажетсінеді және жекелеген элементтер арқылы емес, олармен хабардың біртұтас құрылымының әрекеттестігі арқылы жеткізіледі» – деп [4, 42], мәтінаралық байланыстың тұтас мазмұнын ашуға тірек болатын тілдік бірліктердің кодталу, декодталу құрылымын талдаған.

Тілдік деректерге сүйенсек, лингво-когнитивтік қолданыстар құрылымы жағынан әртүрлі жолмен қалыптасады. Егер жоғарыда тарихи деректерді шығарманың мақсаты, мазмұны, ұйқасына сай жаңғырту арқылы танымдық амалдар қалыптасса, келесі мысалдағы этнотанымдық қолданыстар субъектінің тарихи санасындағы үндестікпен қайта жанданған, автор ойларымен үйлескен тілдік амалдар арқылы көрініс берген. Мұндай құрылымдар әртүрлі уақыт кеңістігінде қалыптасқан мәтінаралық байланысты реттеп, ақпараттар қорының сабақтастығын қамтамасыз етеді. Жалпы ұлттық афоризмдер қатарына енген, мазмұны, қолданысы жағынан жалпыхалықтық сипатқа ие болған мұндай құрылымдарды да «ұлттық кодтарға» жатқызуға болады.

Сағынып кетем сұм жалған сырын ұққанда,
«Қарағай басын шортан шалып» жыққанда.
Булығып кетем, Евней, Төлеш сені ойлап,
Дос дегендер бос сөз боп алдан шыққанда
(К. Салықов).

Абай ата, қабыл ал сәлемімді,
Соқтықпалы соқпаққа дән егілді,
Егемен ел жас түлек, Қазақстан,
Тойға әкелді жыр құмар әлеміңді!
(К. Салықов).

Айтты сырын,
Төкті жырын,
Барша ақынмен жарысып.
Шар тарапты,
Жалт қаратты,
Мыңмен жалғыз алысып
(К. Салықов).

Мәтінаралық байланысты түйіндеп, бекітіп отыру үшін, субъектінің бұрыннан жинақтаған білім қорының атқарар қызметі ерекше. Білім қорының нәтижесінде қабылдаушы-субъект немесе оқырман екі автордың көзқарасын бір арнаға сабақтастырып, өзіндік қорытынды жасауға ие болады. Ең алдымен, субъектінің пайымдау деңгейін, санасында орныққан ой түйіндерін, қоғамдық құбылыстарға берер бағалауын қалыптастырады.

Когнитивтік амалдар дербес шығармалардың белгілерін бір мәтін аясына жинақтап, таным көкжиегін кеңітеді, декодтау үдерісінің құрылымын күрделендіреді. Мәселен, төмендегі мәтінде автор ойының астары бірнеше мәтін кодтарын біріктірумен дараланған

(яғни, данышпан Абайдың шығармаларындағы кодтар, М.Әуезов шығармаларындағы кодтар).

«Санасы» деп «көңлімнің» салайын ән,
Жел сөзі көп жасқанба ағайыннан,
Тоғжаннан аумаған Әйгерімдей,
Айналайын ақ маңдай арайыңнан

(К. Салықов)

Көк тұманға бойлаған кешкі желдей,
Талмауратты мас көңіл көпті көрмей.
Әуелетсе бұраң бел жалт қараймын,
Тоғжан салған таныс ән естігендей,
Ай-хай, арман! Көз тоймас көрік екен,
Пай-пай, шіркін! Әй... керім екен

(К. Салықов).

Қорыта келгенде, талдауға негіз болған когнитивтік амалдар: біріншіден, тарихи деректерді қайта жаңғыртады, екіншіден, өткен уақыт кеңістігін бүгінмен байланыстырады, үшіншіден, тілдік қордың тарихи дереккөздерін жандандырады, төртіншіден, дербес мәтіндерге тән ақпараттарды бір арнаға жинақтап, стилистикалық амалдардың мазмұнын, құрылымын кеңітеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Оразалина Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: АН Арыс, 2007. – 312 б.
- 2 Баймұханбетова М.Б. Абай мен Шәкәрім шығармалар тіліндегі тілдік дәстүр жалғастығы. Когнитивтік аспектіде. Автореферат. – Астана, 2009. - 24 б.
- 3 Алпысбаев Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: Таймас, 2008. - 232 б.
- 4 Арнольд И.В. Стилистика декодирования. – Л.: ЛГПИ, 1974. – 76 с.
- 5 Салықов К. Отырар сазы. – Астана: Фолиант, 2005. –156 б.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются возможности познавательного аспекта, которые являются формой когнитивной лингвистики. В конечном итоге на основе конкретных примеров доказаны функции познавательных структур в процессе оживления исторических событий, следовательно, связывание прошлого времени с настоящим, активизация источников языкового фонда.

RESUME

The author of the article considers possibilities and linguistic characteristics of cognitive structures that are the objects of cognitive linguistics. As a result, the competence of linguistic means to upgrade historical data, to interconnect the past and the present, to revitalize the vocabulary of a language was proved with the help of the examples.

Ж.С. Таласпаева

М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., профессор

Г.С. Хамзина

М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

С.М. Макашева

М. Қозыбаев атындағы
Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті,
магистрант

Қазіргі қазақ поэзиясында «Тәуелсіздік» тақырыбының жырлануы

Аннотация

Мақала қазақ поэзиясы өкілдерінің өлеңдерінде көтерілген қазақ халқының маңдайына біткен «Тәуелсіздік» ұғымының маңыздылығын көрсете отырып, оның өлең жолдарында қай қырынан алынып жырланғандығы, тілдік ерекшелігі жөнінде толық және құнды мағлұмат беруге өзіндік үлесін қосады. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының басым бөлігі отаншыл ұранда, патриоттық сарында жазылған. Мақалада қазақ поэзиясының көрнекті өкілдерінің шығармаларында егемендікке, тәуелсіздікке деген құлшыныс, намысшылдықтың жырлануы көрініс табады.

Түйін сөздер: «Тәуелсіздік», поэзия, ұлтшыл, патриот, философиялық лирика, ұлттық тіл.

Қазақ халқының талай ғасыр жүріп өткен жолы, көрген қиындығы мен жаратқанның сыйы іспеттес қуанышы оның тарихы. Жылдар мен жылдарды жалғастырып, баба ұрпақ пен бала ұрпақ арасындағы сабақтастыққа негіз болып жатқан тәуелсіздікке де қол жетті. Біз үшін ХХ ғасырдағы ең басты жетістік – Тәуелсіздік!

Тәуелсіздік алғанан бері қазақ әдебиетінде ұлттық мәселе мен азаматтық көзқарас ең дәстүрлі әдебиеттің түрінде поэзияда анық көріне бастады. Кеңес үкіметі кезінде ұлтымыздың ұлы ақыны Қадыр Мырза-әли жырлағандай «пышақтың қырындай» ғана оқулыққа сыйып кетсе де, көне сүрлеу қатпары тым тереңде жатыр еді. Ұлт тарихын өзіне оқытпау, ұрпақты одан бездіру саясатын басынан кешкен халық, өз өткенінен ешқашан жеріген емес.

Қазақ поэзиясының көрнекті ақыны *Темірхан Медетбек* «Тәуелсізбін» атты өлеңінде ақын тұтас ұлт атынан сөйлейді [1].

Тәуелсізбін!

Тәуелсізбін мен бүгін.

Келді міне азаттығым, теңдігім.

Бостандықта байлығым мен ендігім.

Шешіл енді, шемен болған шерлі үнім!

Өлеңнен ұлттық тұтастық, бірлік байқалады. Лирикалық қаһарман іріленген, қаймықпай сөйлейді. Барша қазақ атынан жар салып тұрғандай. Бұрынғыдай ұлтты екіге бөліп, бірі қара кедей, бірі бай болып, қақ ортадан жарылып, өз-өзімен жауласқан, саясатқа алданып, жалаң ұранға даурыққан лирикалық кейіпкердің орнын өр, рухты кеудесін қуаныш кернеген ұлт өкілі басты. Ақындық «Мен» ұлттық сипатқа ие болған, тәуелсіздік идеясын жарқырата көрсеткен. Махамбет пен Мағжан поэзиясындағы «Мен» бейнесі қайтадан жарқырап келді. «Мен» лирикалық кейіпкері «Біз» болғаннан бері өзіндік ұлттық айбарлығы көптің арасында бір сәт көрінбей қалған қыр баласына бұдан артық не қажет еді. Ақынның:

Қырылдық қой қорғап біздер Мәскеуді,

ал Мәскеуден қорғана біз алмадық» - деген жолдары ащы өкініш пен ренішке толы. «Мәскеу» бейнесі арқылы 70 жылдық қоғамның бет-бейнесін ашып берді. Ұлттық тіл, діл, дін мәселесін аяқасты еткен, құртуға асыққан Кеңес дәуірінде жүргізілген саясат, сондай-ақ 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы кезіндегі жауыздық осы бір екі тармақтан көрінеді. Біз жанымызды беріп оны қорғадық, бірақ өзіміз одан қорғана алмадық. Ең өкініштісі осы.

Темірхан Медетбектің «Абылай хан», «О, Махамбет, пірім-ай!», «Мағжан жыр» өлеңдерінен де алты алаштың ардақтыларының бейнесі танылады.

Ақын әдебиеттегі әсірелеу сияқты көркемдік тәсіл ретінде көрінсе де, «Шайқалып тұр ғой, шайқалып қазақтың қалың ордасы» деп бір сәт қамығады, шарасыздық байқатады. Дегенмен, қамықса да қамсыз болмауды ойлап, аруақ, «пірін» шақырады. Махамбет, Мағжандардың романтикалық дәстүріндегі өршіл, өктем, отты өлең рухына жол тартады.

Өз өлеңін «Мағжан - жыр» атайтын Темірхан Медетбек, кемеңгер ұлттық ақынымыздың бірі. 20-шы жылдардағы сыңаржақ саясаттық сойылын соққандар Мағжан Жұмабаев поэзиясын «дүниені торығу, табыт пен көрден басқаны көрмеу, өлім күйін ғана есту» сарынында жазылған деп сынаған болатын.

Мағжан өзі жырлаған «Қорқыт» поэмасында Қорқыт қобызындай жалған дүниеден сарнау, зарлаумен өтті. Сондықтан бүгінгі Темірхан Медетбек «Мағжан – жырым мұңайтады құдайды» дейді. Бірақ Хақ Тағаланың өзін мұңайтқан Мағжан жырының бұл бір ғана қыры еді. Соны ақын терең түсінген. Мағжан поэзиясындағы қарама-қарсы сарындардың бір арнада тоғысатынын ақын Т.Медетбек былайша жырлаған:

Қорқады оның қайғысының қасы да!

Әрбір сөзі айналды көз жасыма.

Аласұрып шарқ ұрып жүр Мағжан – жыр

Маңғыстаудың жай түсіріп тасына,

Көкшетаудың бұлт үйіріп басына.

Өлеңдегі ақын образының ұлттық келбеті биік. Мағжан ақынды: «Мен келемін, мен келемін, мен келемін, Күннен туған, Гуннен туған пайғамбар» деп жар салдыратын сезім қазақ халқының қаһармандық тарихына деген мақтаныштан күш алады.

Тәуелсіздік поэзиясының тақырыбы мен проблематикасының және бір ерекшелігі – ел тарихын қайта жазысуға атсалысып жүргендігі.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында- ақ кеңестік идеологияның тәрбиесін көрсе де, ұлттық тәрбиемен сусынын қандырған ақындардың бірі ғана емес бірегейі *Ұлықбек Есдәулет* «Киіз кітап» жинағындағы «Түркістан», «Біз - түріктерміз», «Астаналар», «Қазақстан», «Қазақия», т.б. бірқатар өлеңдерінде тәуелсіздік ұғымын тарихпен бірлікте алады. Тарих бел – белестерін жүрегінен өткізіп, Қазақ елінің өткен күндерінің тұтас понарамасын жасауға ұмтылмас бүгінгі көп ақындарымызға тән. Ұлықбек Есдәулеттің «Киіз кітабында» «Шанырақ» атты өлең шоғыры түзілген. Сонда Ұлытаудан бастап Еділ – Жайық, Маңғыстау, Арал, Түркістан, Торғай, Алтай, Алматы, Астана қала, даласын жайлаған жеті ықылым жұрттың арғы – бергі тарихын тебірене жыр етеді. «Біз түркілерміз» өлеңіндегі:

Біз- түркілерміз....

Біз түркілерміз!

Көк аспандай жарқылдап, күркірерміз,

Көк аспанның бұлтындай сілкінерміз,

Көк бөріден туғанымыз рас болса,

Көк тәңіріден қуат ап, бір түлерміз, - деген өршілдікке толы жыр тармақтары нағыз азат ойдың, ұлттық рухтың көрінісі іспеттес. Ақын «*Көк аспан*», «*Көк бөрі*», «*Көк тәңірі*» деген бүкіл түркі халқына қасиетті де киелі үш ұғымды басты ой өзегі ретінде ала отырып, түркі тұтастығын танытқан. Сондай-ақ ұлттық танымымыздағы «*күндей күркіреу*», «*бұлттай сілкіну*», «*қуат алу*», «*түлеу*» сөздері арқылы ұлттық болмыс көрінеді. Ақындық шеберліктің басты қырының бірі де, сөзді сөйлете отырып, ойды образды бере білу екенін ескерсек, бұл тұрғыдан ақын мақсатына жеткен. Сондай-ақ ақын бір сәт халықтың сағы сына жаздап, жүрегі жараланып, өктемдіктің құрбанына айналған кездерге де тоқталып кетеді. Бірақ ұлттың айбарлығы мен өр рухы үнемі өзін танытып отырған:

Кеудемізді билеген асқақ арман,

Тарихымыз дастан боп таста қалған,

Тірсегіміз тілінген кездерде де

Жан жүректі жерім жоқ жасқа малған.

Жұтып қойған ғасырлар өктем үнін,

Айға қарап ұлыған көк бөрімін.

Атқа мінсем кетемін аруақтанып,

Арасында желік бар ет-терінің

Атқа мінсем кетемін айбаттанып,

Қылыш көрсем кетемін қайраттанып.

Ғасырлардың бетіне қалқып шыққан,

Біздің халық - бұ да бір *қаймақ халық!*

Көшпенді елдің, батыр халықтың анық белгісі ол – атқа деген құмарлық, жылқының құлағында ойнау, еркіндік, дүбірлеген ат тұяғының дыбысын есту, сонымен атқа қону. *Айға қарап ұлыған көк бөрімін* деп ұлғайған метафоралық бейне жасайды. Елін, жерін ақ білетің күшімен, ақ найзаның ұшымен қорғаған жауынгер бабаларымыздың рухы сезіледі жыр жолдарынан. Бұның бәрі өлеңнің әр тармағынан байқалып тұр. Ақын өзгеде жоқ өзінді көркем кесте тоқығандай, бұрын кездестірмеген *эпитетпен* танысамыз. *Дархан қазақ, жайсаң қазақ, аңғал қазақ, жалқау қазақ* деген сияқты айқындаулардың қатарын «*қаймақ қазақ*» деген тіркес толықтыра түскендей.

Мағжан ақын жастарға қарата сөйлесе, Ұлықбек Есдәулет Қазақстанға арнайды. Мақсат біреу, елдің ертеңі, оған деген сенім, тілек пен бата. Өлең жолдары бірнеше өлеңнің әуезімен жазылған. Мағжанның өлеңіне ұқсатудан бастап, бесік жырымен жалғасып, баталы сөз нақышына қарай ауысқан. Алайда идея, сөз маржаны автордың өзінікі. Өлеңнің құрылымдық- тілдік ерекшелігіне келетін болсақ, екінші шумақтың әрбір тармағы тәуелдік жалғауының 1-ші жақ жалғауымен аяқталып отырған. Яғни буын ұйқасы эпифоралық тәсілмен жұмсалған.

Егемендік жарияланған күннен кейінгі поэзиялық шығармаларда көне түркі сарыны, жыраулар әдебиетінің үлгісі, Мағжан Жұмабаев бастаған романтикалық-символистік бағыт көптеген шығармашылық иелерінің айқындаушы стилі ретінде қалыптасты [2].

Жарасқан Әбдіраштың «Құлпытас» жинағында Бөкейханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұстафа Шоқайұлы сынды алаш қозғалысы қайраткерлерінің әрқайсысына ұзақ өлең шоғыры арналған. Бұны жанрлық сипаты жағынан философиялық лирика десе болады. Өйткені, алаш асыл перзенттерін мінездеу жағынан әдебиет туралы ғылыммен үндес. Кейіпкерлерінің тағдыры да, шығармашылық шырайы да өлең – портрет жанрында кейіптеледі. Мағжан ақын туралы шумақтан бір мысал.

Кеуделі күрескердің тілі өтпеген
Бір пәле тауып алдың Жүрек деген,
Беделді Бедныймен сырласпадың,
Сырластың жаны күйген Блокпенен.

Осы жалғыз шумақтың өзінен тұтас ғылыми трактат жазып шығуға болар еді. «Бір пәле тауып алдың Жүрек дегенді» Мағжанның «Жан сөзі» өлеңін оқымаған адамның ұға қоюы неғайбыл. Соңғы екі жол социалистік реализм мен символизмнен хабары бар адамдар үшін жазылғандай.

Тәуелсіздікке қол жеткен алғашқы кезеңдегі сүйінші сұрасу үстінде лириканың декламацияға берілу де заңды. *Марфуға Айтхожа* «Аңсау» кітабында:

Мүмкін бе Ата-текті жасыруым,
Күмістей төгіл сен де
Ашыл үнім!
Өз еркі,
Өз тағдыры
Өз қолында,
Мен Тәуелсіз қазақтың –
Ақынымын!- деген өлеңнен басталады.

Ұлттық тарихымыздың медет сұрау – тәуелсіздік дәуірі поэзиясының қабырғалы тақырыбы. Тәуелсіздіктің алғашқы кездерінде кеңестік қоғамда дүниеге келіп, оқып білім алған, ел азаматы, ақын ретінде танылып қалған орта буын қаламгерлер өз өлеңдерінде тәуелсіздікті сүйсіне, тебірене жырлап, кейінгі жас ақындарға жол салып берді. Жоғарыда аты аталып, кейбір өлеңдеріне талдау жасалынған ақындарымыз бүгінде қазақ поэзиясында өзіндік орын алған аға буын екені анық.

Ал бүгінде орта және жас буын саналатын ақындардың поэзиясы туралы оң пікірлер жиі айтылады. Тәуелсіздік, ұлттық рух, ұлттық сана кейінгі буын поэзиясының да өзегіне айналды. Белгілі ақын *Ерлан Жүністің* «Менің атым Тәуелсіздік» атты өлеңінде өршілдік танылады. Нағыз тәуелсіз ұрпақ. Өткеніне өкініш жоқ, құлаған мен тоқтағанның сәтін күткен бейне алдымыздан шығады.

Ат төбеліндей халықтың, –деп ҰЛТ бейнесін үлкен биікке көтеріп, оқырманына рух, ұлтына ұлылық берген. Аллитерация, эпифора, анафора сияқты көркемдік тәсілдерді шебер қолдана отырып, «алты жасар баланың» яғни лирикалық «Меннің» оттай лаулаған жан дүниесін шебер ашқан.

«Ұл жайлы Күннен жаралған», «Жарық күн» деген образды ойлар М.Жұмабаевтың «Күннен туған баламын» деген даңқты тіркестерінен нәр алған. Бұл Тәуелсіздік идеясының түбі тереңде, тарихымыздың бойға қуат беретіндігін тағы бір паш етеді [3].

Есімі танылып қалған жас ақындардың бірі *Бауыржан Қарағызұлының* «Қазақ» өлеңінің де ұлттық рухы бойға күш береді. Алладан медет сұрап, іштей дұға оқып, күнәсін есіне алған лирикалық образ имандылыққа бет бұрған бүгінгі жас ұрпақтың өзі.

Алпыс екі тамырымда ой балқып,
Өлең аңқып өзегім.
Кешегімнің күлгін сәулелі іздерін,
Бүгінгімнің күрсінісінен іздедім.
Көкірегімде ақ раушан бүр жарып,
Бір Аллаға жүгіндім.
Қызғаныштың жирен демінен жаралып,
Менің Ұлттық Ар-Намысымды қорлаған,
Сенің сайқал саясатыңның шатасы —
Қызыл жағалы итақайын айтақтап,
Обалымның бет ауызын қанатқан,
Боздақтарымды талатқан.

Көз алдымда көзін уқалап жетім мұң,
Өткенімде өшім кетіп, Өкіндім!

«Ибалылық», «Обал», «Ар-намыс», «Иман» қазақ халқы үшін қасиетті ұғымдар. Ұрпағының бойына жастайынан дана халқымыз сіңіріп өсіреді. Бұл қасиетті ұғымдарды аттап өту, кешірілмейді. Ал осы қасиеттің бәрін қоғам жаншып өтсе, бұл өкініш, сүйекке таңба. Ақын осыны мәселеге тереңдеп барып, өкініш сарынына беріледі. Өлең жолдары бірыңғай көсемше және есімше тұлғалы етістікпен аяқталып отырған. Ақын мейлінше қатал, ашулы, саясаттың сұрқиялылығын ашына жырлайды. Емеурінмен берген тұстар да жоқ емес. Алаштың ардақтыларын жаппай қудалап, бірінен соң бірін абақтыға қамап, итжеккенге айдап жатқан зобалаң шақты «*Өзімнен шыққан сасықтың сыбырымен сотталып*» деп, бірін-бірі көрсеткен іштен шыққан жауды сипаттап көрсеткен. «*Қызыл жағалы итақайын айтақтап, Обалымның бет ауызын қанатқан, Боздақтарымды талатқан*» деген жолдар арқылы ақын зұлматты жылдардан айқын көрініс беруге ұмтылған.

Бұдан кейін лирикалық кейіпкер бірден бойын түзеп аллады. Рухын бойын жинаған, мықты, өршіл қаһарман «Азаттық», «Көк бөрі», «Тәуелсіздік», «Әділет» деп атой салады.

Ақын қазақ халқының маңдайына біткен Тәуелсіздікке табынады. Азаттықтан мол үміт күтеді. Бұл өлеңінің құрылысы мен тілі алғашқы берілген өлеңіне ұқсаған. *Бауыржан Қарағызұлы* жалпы ұйқастан гөрі өлеңінің ішкі мазмұнына ден қояды. Көмейіне келген ойларды төпелеп-төпелеп төгеді. Десек те, кез келген поэзияда кездесетін мәнерлі тіркестер мен көркемдік құралдарды да кездестірмей қоймаймыз. Мысалы, «*есті үміт, қызыл тіл, теңіздей толқып, жан дүниемнің жасын жаңбырын селдетіп, Ұлы далалық жүрекпен, адырнасын тартып ақылдың, Баталы байтақ даламда, Сабырым тұнған санамда*» деген саяқты өрнекті де мағыналы тіркестерге сүйсінеміз. Көңілге қонымды, мағынасы терең тіркестер. Ақын тілінен «соқырзаман» деген күрделі сөзді алғаш оқыдық. «Ақырзаман» сөзіне ұйқастырып жұмсаған соқырзаман тоталитарлық кезеңнің жүргізген солақай саясатын дәл беретін сөз деп түйеміз.

Қоғам дамуындағы өзгерістер адам санасының өмір сүру салтына, түсінік-нанымына қаншалықты әсер етсе де, ешуақытта өзгермейтін заң бар. Ол халықтың рухани байлығы, адамның рухани құндылықтарының өзіндік бітім-болмысы. Әрине ел басынан өткен әрбір кезең оның әдебиеті мен мәдениетіне әртүрлі сапалық өзгерістер әкелуі мүмкін. Бірақ оның ішкі мазмұны мен ұлттық ерекшелігін өзгерте алмайды. Ал адам бойындағы рухани құндылықтың өзгеру-өзгермеуі әр адамның өзінің ерік-жігеріне байланысты. Қоғаммен бірге келген әрбір тың жаңалық, өзгерістерді әрбір адам өзінше қабылдайтыны белгілі. Дегенмен әрбір адам өзінің адами келбетін сақтап қалуы тиіс. Бұл тек өзі үшін емес, қоғам үшін, ел, халық үшін адамзат тағдыры үшін игілікті мүдде.

Қазақтың бойындағы асыл қасиеттерді, яғни, қонақжайлылық, намысшылдық, адалдық деген сияқты мінездерін жырға қосады. Ақын тіл мәселесін де бірге өреді. Өгей тілде өрге ұмтылсам егер де, Жырым менің жыр емес! деп үзілді-кесілді үнмен ана тілін дәріптеген ұлт қана шын мәнінде өркендей алады деген идеяны алға тартады. Ақын *Әлия Дәулетбаева* [4]:

Тәуелсіздік, тәтті үмітім едің сен...
Бостандығым! Тосқан күнім азалдан,
Жиырма жыл – аспан кірсіз, ажарлы ән.
Сен келгенде серпілгенмін қайғыдан,
Сен келгенде сары мұңнан тазарғам.
Жебесімін көбе бұзар түркінің,
Егесімін күллі түркі жұртының.
Назарына түспесе де дұшпанның,
Жанарыма тұнған шықты іркітім...

Ақын жыры ерекше рухқа, отты жолдарға толы. «*Жебесімін көбе бұзар түркінің, Егесімін күллі түркі жұртының*» деп метафоралы тіркесті қолданады. Бүкіл түркі жұртының егесі ретінде қазағының намысын аспандатады. «Буырқанса, күнді тұтып, ай жапқан, Намысының найзағайын ойнатқан» деп ұлтының қайтпас қайратын, өр тұлғасын елінің абзал ұлдары Қазтуған би мен Қайрат Рысқұлбеков арқылы ғана аша түседі. Өлеңнің толық нұсқасында келтірілген «Дастаным бар балбал тасқа қашаған, Аспаным бар ала бұлттан босаған» деген сияқты әсем жолдардың мәні мен мазмұны аса тереңде жатқанын аңғарамыз. Ақынның тілі өрнекті, жыры мағыналы, рухты болып келуінің себебі де Тәуелсіздіктің сыйы екендігі деп түсінеміз.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясының белгілі ақындарының бірі *Ақберен Елгезек* өзінің «Зандылық» атты өлеңінде ұлттық болмыс пен тарихи жеңістерді қатар ала отырып, оның бәрін заңдылыққа балайды. Нақты тоқталатын болсақ,

Бар әлемге сәуле шашса ғажап Күн,
Жаңа тыныс алып келер таң күліп.
Олай болса, алтын жүрек Қазақтың,
Таңбасынан *Күн шығуы* заңдылық!
Жарып шығып тас түнегін азаптың,
Шаңырақтан нұр сауласа, таң болып.
Өз-дүниеге ғашық болған Қазақтың,
Киіз үйді сүйі де заңдылық!
Арасынан соғыс пенен таластың,
Жеңімпаз боп шығатұғын паң болып.
Тұлпар мінез, сұңқар болмыс, Алаштың,
Пырақтарын пір тұтуы заңдылық!
Ой найзасын жарқылдатса жасын қып,
Бір түйір сөз жарқырайтын шам болып.
Үйлесімді табиғатқа ғашық ұлт,

Өлең жолдарының толық нұсқасында келтірілген «*Күн*», «*Киіз үйді*», «*Пырақты пір тұту*», «*Зеңгір көк*», «*Қыран құс*» тіркестері ұлттық танымды танытатын символдық ұғымдар. Ақын бұл ұғымдарға ерекше мән беріп, тарих пен ұлт болмысына оқырман назарын аударған. Тәуелсіздік жырлары сыншыл, шыншыл. Бұрынғы кеңес кезіндегіден әлдеқайда батыл, өткір. Жыр жолдары түгелімен эпифораға құрылған. Заңдылық сөзін әр тармақта қайталау арқылы ақын ойын нығыздай түседі, санамызға ойып тұрып енгізеді [5].

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының поэтикалық тұлғасын жасайтын әдеби көркемдіктердің тұтастығы ақындарымыздың өзіндік сөз қолдану, түрлендіру, құбылту, ауыстырудағы жетістіктерімен ерекшеленетінін айту керек. Олар поэтикалық тіліміздің бай қорын, тілдік мүмкіндігіміздің терең құбылысын жасап отыр. Бір өлеңнің бойында қолданатын бірнеше көркемдіктің тұтастығы өлеңнің баяндаушылық немесе қарапайым ауызекі қолданыстағы бос сөздерден айырылып, суреттілікке, образдылыққа, терең мағынаға мән беруге итермелейді. Демек, тәуелсіздік кезеңіндегі шығармалар осы кезеңнің тарихи-әлеуметтік мазмұнының көрінісі ғана емес, әдеби-тілдік қазынамызды байытушы қор қызметін де қатар атқарады. Ой еркіндігінің жаңа ой, сөз тудырудағы мүмкіндігі мол.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Медетбек Т. Күретамыр. – Алматы: Білім, 2012. - 464 б.
- 2 Есдәулет (Есдәулетов) Ұ. Көп томдық шығармалар жинағы / Ұ. Есдәулет. - Алматы: Қазығұрт, 2006.

- 3 Жүніс Е. Үміт жырлары. Өлеңдер / Е.Жүніс. – Алматы: «Хантәңірі», 2014. – 324 б.
- 4 Жан дауыс / Ә. Дәулетбаева. – Ақмола: Айғаным, 2017. – 188 б.
- 5 Елгезек А. Заңдылық; Өлең өру; Жидебайдағы түн: өлеңдер / А. Елгезек // Отүкен. - 2013. - № 1. - Б. 234-237.

РЕЗЮМЕ

В статье поднимается важность понятия «независимость» в стихах представителей казахской поэзии. Большая часть казахской поэзии периода независимости написана в патриотическом стиле, патриотическом слого. В произведениях выдающихся представителей казахской поэзии отражается стремление к суверенитету, независимости, воспевание чести.

RESUME

The authors of the article illustrate importance of the concept of "independence", which in in the poems of representatives of the Kazakh poetry. Most of the Kazakh poetry of the period of independence are written in the Patriotic key, Patriotic syllable. The article reflects the desire for sovereignty, independence, chanting of honor in the works of outstanding representatives of the Kazakh poetry.

ӘОЖ 81.373

Ш.Б. Сейітова

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, филол. ғыл. д-ры, профессор

Б.Н. Бияров

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, филол. ғыл. канд., доцент

Ш.А. Доскеева

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, филол. ғыл. канд., доцент

Қазақ топонимдеріндегі қалмақтық сарын (Шығыс Қазақтан облысы Тарбағатай ауданының жер-су аттары бойынша)

Аннотация

Мақалада XVI – XVIII ғасырлар бойы жүрген қалмақ-қазақ соғысының жаңғырығы топонимдік аңыз-әңгімелер арқылы бүгінгі күнге дейін жетіп отырғаны баяндалады. Арнайы экспедиция жасалған Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданының жер-су аттарынан нақты мысалдар келтірілген. Екі ғасырға созылған екі көшпенді елдің қақтығысы, оның зардабы ел жадынан өшпей, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатуының себебі ізделеді. Ол соғыстың аяқталғанына үш ғасыр өтсе де, жергілікті тұрғындар көптеген топонимдердің этимологиясын қалмақтық сарынмен байланыстырып, кеше ғана болып өткен оқиғадай айтып береді. Қазақ халқының сол заманда көрген қиындығы, азабы санаға сіңіп кеткені сондай, қазақ тілінен жасалған атауларды да қалмақ тақырыбына апарып тірейді.

Түйін сөздер: қалмақ, қазақ, топоним, халықтық этимология, аңыз-әңгіме, қалмақтық сарын, халықтық сана.

Алдымен Ойрат одағын, кейін Жоңғар хандығын құрған Батыс Моңғол тайпалары қазақ жеріне XVI ғасырдың бірінші жартысынан бастап шабуылдай бастады. Оларды қазақтар «қалмақ» деп атады. Кезінде бейбіт қатар өмір сүрген Алтынорда ұлысының қалдығы, қалмағы деген мағынада қойылған этноним болса керек. Алмакезек жеңіп, қыруар қан төгілген бұл итжығыс күрес XVIII ғасырдың ортасына дейін созылды [1, 185].

Өз алдына хандық құрып, енді іргесін бекітіп жатқан Қазақ хандығы үшін, қазақ халқы үшін бұл екі ғасырға жалғасқан соғыс аса ауыр тиді. Оның зардабының халық санасында сақталып қалғаны сондай, қазіргі ұрпаққа дейін ұмытылмай келеді. Оны жуықта ғана Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданының жер-су аттарын зерттеу мақсатында жасалған экспедиция кезінде анық байқадық. Жергілікті тұрғындар, хабарламашылар көптеген жер-су аттарын қалмақтармен байланыстырады.

Шығыс Қазақстан аумағы Жоңғарияның қоластында ұзақ уақыт болды, моңғол тілді

атаулар мол сақталған, бірақ сол топонимдердегі қалмақтық сарын осы уақытқа дейін үзілмей келе жатқаны таң қаларлық жағдай. Тіпті кейбір қазақ (түркі) тілінен жасалған атауларды қалмақ ұғымымен байланыстыратын аңыз-әңгімелер де кездеседі. Мысалы: «Сеңгірден 8-10 шақырым өрлеп, Обалы кезеңге жақындағанда «Қатай» деген шатқал, сайдың аузы кездеседі. Осы тау аңғарында жау (қалмақтар – Б.Б.) әлденеше бекініс жасап, көп адамды мерт қылады. Батырлар осы маңға келгенде бекініп жатқан жау кездеседі. «Бұл жерде жау күшті бекінген, қатайындар», - деседі екен. Содан сол сай «Қатай» атанып кеткен» [2].

Топонимдердегі қалмақтық сарын моңғол тілінен енген атауларда да, сондай-ақ таза қазақ тілінен жасалған атауларда да кездесе береді. Мәселен, «Қандысу атауына байланысты халық арасында сақталған аңыздар көп. Соның бірінде қазақ қолы мен ойрат-қалмақтардың жасағы арасында қатты шайқас болып, адам есепсіз қырылыпты. Жаудың денесін өзенге тастағанда, судың беті қызыл қанға боялған. Содан бастап бұл су «Қандысу» деп аталыпты» [3]. Гидронимдердің өте ерте пайда болып, көп өзгеріске түспейтінін ескерсек, Қандысу жоңғарлар жорығынан бұрын пайда болуы да мүмкін. Ағыны қатты болғандықтан, кешу бермей, адамдар суға жиі кететін өзендерді де Қандысу деп атай береді. Кейде өзеннің түсін (күм топырағының түсін) меңзеуі де ықтимал, Қызылсу сияқты. Бірақ қазіргі адамдар гидронимнің этимологиясын, міндетті түрде қалмақтармен байланыстырады. Қандысу атауына қатысты екінші мысалды келтірейік: «Абылай хан болып, Қабанбай қолбасы болып тұрған шақта, жоңғар шапқыншылары бейбіт жатқан қазақ жасақтарын сан рет ойсыра шауып, қызыл қырғын соғыс салып, жерін тартып алып отырған. Сондай бір аласапыран кезде, жау жақ қапталда Қосай, Тама батырлардың жасағы қалқан болып, мыңғырған жылқылары сонау Орқашар жеріне дейін созылып жатқан бір мәуетек шақта, Алтайдағы Алқабек-Білезікке бекінген торғауыттар тағы да мың-мыңдап жылқы барымталап, бірқыдыру адаммен бірге Таманың ұлы Байқонысты да өлтіріп, Тарбағатай өңіріне біржола бекініп алады. Жаудан үркіп, Қалбаға қарай қашқан ел ағыны қатты өзеннен өткел таба алмай, көп адам суға кетеді. Бозша, Маңырақ, Ақжар ауылдарының іргесінен ағып өтетін тау өзенінің «Қандысу» аты содан қалған деген аңыз бар» [4].

Қандысу гидрониміне ұқсас аңыздар Сеңгір топониміне қатысты айтылады: «Ел аузында қалған тағы бір аңыз бойынша, жаугершілік замандарда Қандысу бойынан «Сеңгір» таулы үстіртіне дейін қалың тоғай болған. Сол қалың тоғайдан өту батырлар үшін қиямет-қайымға айналған. Батырларымыз осы тоғайға келгенде жүрексініп, «сен кір, сен кір» деп бір-біріне жол беріскен деседі. Осыдан бері бұл өңір «Сеңгір» деп аталған» [3]. Болмаса: «Ел аузында сақталған аңызда қалмақ батыры Шаған сексен күнге созылған атақты Шорға ұрысында қолға түсіп, қазақ батыры Дәулетбайдың одан не тілегі бар екенін сұрағанда, қалмақ батыры осы жолы босатуын, ұрыс даласында өлуге мүмкіндік беруін өтінгендігі айтылады. Содан бұл тілек орындалады да, Шаған өгізге мініп қашады. Дәулетбай батыр көз көрімге дейін Шағанды қудырмайды. Қуғыншылар біраздан кейін шығады. Шаған қалың нуға кіргеннен кейін, қуғыншылар тосылып қалыпты да, біріне-бірі «сен кір, жоқ, сен кір» деп жүрексініпті. Осыдан бұл жер Сеңгір аталып кеткен деседі» [5]. Бұл атаудың шығуына нақты белгісіз болғандықтан аңыз-әңгімеге (халықтық этимологияға) жатады, өйткені Сеңгір атауы моңғол тіліндегі цэнхэр «көк, көгілдір, көкшіл» сын есімінен жасалып тұр. Аңыздағы шағын тоғай, қамыс сар далада көк түске боялып тұратындықтан, Цэнхэр/Сеңгір атаған. Сеңгір атауы үнемі көгілдір тартып тұратын шың-құздардың басына қаратып айтылатын еді (сеңгір тау), енді оның жасыл (көк) түсті жерге де қойылатынын байқаймыз.

Кейде аңыз қиялдан ғана емес, шындықтан да туып жатады. Тарбағатай өңірінде кездесетін Қабанбай шаты, Бөгенбай шаты, Боранбай шаты, Қубас ат сияқты топонимдер «қалмақтың соңғы аяқ тіреген жері болған, жан алысып, жан беріскен сұрапыл шайқастардың куәсі іспеттес тарихи ескерткішті жерлер» болып табылады [6]. Әр

қолбасшы өз жасақтарымен бекінген шат, сайлар сол қалпында аталып қалған және Қабанбай батырдың әйгілі Кубас аты зорығып өлетін жер де халық назарынан тыс қалмаған.

Серенқамал атауы туралы «қалмақтың атақты қонтайшысы Қалден Серен салдырған қамал болған» деген дерек те шындыққа жанасады.

Жоңғария астанасы, орыс саяхатшыларының жазбасында Шульдеттау деген жерде болған делінеді. Бұл қазіргі Зайсан көлінің түстігіндегі Қытай жерінде қалған Шүлентау болуы әбден мүмкін. Сондықтан Тарбағатай, Зайсан өңірлері Жоңғарияның басты тірек жерлері болғаны белгілі. Хабарламашы Жоңғарияның соңғы хандарының бірі Әмірсананың да қорғаны бар екенін тілге тиек етті, бірақ оның қайда екенін дәл айта алмады.

Бұқар жыраудың: «Қозы Маңырақ, Қой Маңырақ, Арасы толған көп қалмақ...», - деген толғауында айтып тұрғандай, Қозы Маңырақ және Қой Маңырақ деген екі тау арасында да бар және екі арасы кең аңғар екен.

Осы орайда Сауытқойған топонимі туралы бірнеше пікір айтылады: «Қалмақтың сауыты соғыста қашқаннан қалып қойған екен. Қазақтар осы жерде «қалмақты жеңдік» дегенді білдіру үшін осылай атап кеткен екен», - дейді хабарламашы Сағатов Ержан Манарбекұлы (Қызылкесік ауылы). «Шорға шайқасынан кейін, жеңіп келе жатқан қазақ батырларының бірі сауытын шешіп, қойған жер екен», - дейді хабарламашы Сайлау Қалиев. (Қызылкесік ауылы). Әйеуір атаудың мағынасын қалмақпен соғысқа апарып тіреу хабарламашылардың негізгі дәлелі. Оларға ата-бабадан айтылып келе жатқан әңгімелер екені де даусыз. Жер-су аттарындағы қалмақтық сарын тек Тарбағатай ауданына тән үрдіс емес, Қазақстан бойынша кездесіп отырады.

Жергілікті хабарламашылар қалмақ батырларының, қалмақ әскерлерінің жеңілісін көбірек баяндайды және сол жердің аталу тарихын да сонымен байланыстырады. Мысалы: «Баспан деген тау атауы бар. Жоңғардың батыры биік таудың үстінде қашып бара жатып, енді мен бұл жерді баспан депті. Содан бері сол атау қалып қойған деседі. Ар жағында Долаңқара деген тау бар. Долаң деген қалмақтың батыры болыпты-мыс. Долаңның қашып бара жатқанын көргендер, е, ана Долаң қашып барады дегенде, біздің батырлар жалт қараған. Содан Долаңқара атанып кетіпті», - деген жергілікті халық арасында аңыздар бар.

Кейде қалмақ батырына деген құрмет те сезіліп қалады. Мәселен, «Шаған деген қалмақтың батыры осы өңірдегі қазақтың бір сұлу қызына ғашық болады. Батыр сол қызды қайтсемде алуым керек дейді. Қызды бергісі келмеген жергілікті батырлар оған мынадай бір шарт қояды: Мына шыңның басына атпен шығып, қайта түссең, қызды саған береміз деп. Шартқа келіскен қалмақ батыры шыңның басына атпен шығады да, шыңнан құлап өледі. Өліп бара жатқанда біздің қазақтың батырларына: Мен осы қыздың жолында өлдім. Мен де бір елдің батырымын ғой, менің де тарихта атым қалсын. Осы тауды менің атыммен атаңдар деп өсиет айтқан екен. Содан кейін осы тау Шағаншыққан тауы деп тарихта қалған», - дейді Жылқыбаев Бақытбек ақсақал (Кіндікті ауылы).

Енді бірде Шағаноба оронимі туралы «Құтлықшаған деген қалмақтың батыр қызының қаза тапқан, жерленген жері» деп нық сеніммен айтады. Ал топонимнің ғылыми этимологиясы Шағаноба моңғол тілінен аударғанда Ақоба болып шығатынын ескере бермейді: цагаан «ақ, боз» түсті білдіретін моңғол сөзі, ал оба екі тілге ортақ сөз.

Тарбағатай ауданының жер-су аттарындағы қалмақ тақырыбы осылайша жалғаса береді. Аңыз-әңгімелерді айтатын хабарламашылар арасында мұғалім де, малшы да, әкім де, ақын-жазушылар да бар. Бұл әпсаналар ел ішіне кең тарап кеткен және олардыкеше ғана болып өткен оқиғадай айтады. Бұдан үш ғасыр бұрын аяқталған қазақ-қалмақ соғысының жаңғырығы сол қалпында қалайша сақталған? Бұл мүмкін жер-су атына байланысты болған соң, ел санасынан өшпей келе жатқан шығар? Қалай десек те, халықтың жадында қиын-қыстау кезең үрей болып қалып қойғандай. Қазақ халқы бастан

кешкен кейінгі нәубеттер (ақ патшаның отарлауы, кеңестік кезеңдегі аштық, қуғын-сүргін, Ұлы Отан соғысы) дәл мұндай әсер етпеген сияқты.

Біздің ойымызша, қазақтар жас ұрпақтың жауынгерлік рухын көтеру, елін қорғауға тәрбиелеу үшін, қалмақпен соғыс тақырыбын үнемі қозғап отырған сыңайлы. Сол үрдіспен атадан балаға, баладан немереге айтыла беретін аңыз-әңгімелер бүгінгі күнге дейін қаймағы бұзылмай жетіп отыр.

Кейбір топонимист-ғалымдар тарапынан еліміздің топокеңістігін орыс атауларынан тазалап болған соң, моңғол тілді атауларды ауыстыру қажет екендігі айтылып жүр. Алайда, моңғол-қалмақ тілді атаулар тілімізге бейімделіп кеткені сондай, ажырату қиынға соғады және екі тіл алтай тілдер семьясына барып тоғысатын төркіндес тілдерге жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бакин Н.С., Жанақова Н.Т. Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 7(6) сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2017. – 240 б.
- 2 Ақанұлы С. Тарбағатай, Ғасыр көші. - Өскемен қаласы, 2015.
- 3 Кәрімхан З. Қырылған халық. Қуған жау. Жылаған су. (Мақала). e-history.kz сайты.
- 4 Игісін Ж. Тұлпар мініп, ту алған. (Мақала). e-history.kz сайты.
- 5 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.
- 6 Сәдуақасұлы Ә. Тарихыңды танып біл. – Алматы: Шартарап, 1996. – 295 б.

ТҮЙІН

В данной статье рассматриваются особенности топонимики Тарбагатайского района ВКО.

RESUME

The features of the toponymy of the Tarbagatai region of the East Kazakhstan area are considered in this article.

ӘОЖ 82.09 (091)

Аннотация

Мақалада Қалихан Алтынбаевтың ақындық әлемі, дәстүр және жаңашылдық қарастырылған. Қазақ әдебиетінің тарихында халықтық поэзияның көркемдік дәстүрін меңгерген Қалихан Алтынбаев шығармаларының тақырыптық-мазмұндық аясы өзі өмір сүрген дәуірдің тарихи-әлеуметтік жағдаймен тығыз байланысып, ұлт мүддесімен үндесіп, сол кездегі сөз өнері эстетикалық мұраттарына сәйкес дамыды. Ақын туындыларында сол дәуірдің қоғамдық көріністері кеңінен суреттелген.

Түйін сөздер: ақын, жыр, жыршы, фольклор, халық ақыны, әдебиеттану, өлең, лирика, лирика, тақырып, идея.

Қ.Т. Төлебаева

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, филол. ғыл. канд., доцент м.а.

**Қалихан
Алтынбаевтың
ақындық әлемі:
дәстүр және
жалғастық**

Ұлттық фольклордан нәр алған халық ақындары поэзиясы – қазақ әдебиеті тарихын құрайтын асыл арналардың бірі саналып, үнемі тақырыптық-көркемдік жағынан байып, жетіліп, дамып, халықтың талап-тілегі, арман-мұратын бойына тұтастырған әдеби үрдіс.

Халықтық мұра негізінде шығармашылық мұратын айқындап, ұлттық рухани құндылықтарды идеал тұтып, өз шығармашылығын ел өмірімен тығыз байланыстырған суреткерлерді қазақ әдебиеттану ғылымында халық ақындары деп атау – қалыптасқан ұғым.

Ақындық өнер иелерін «халықтық» сөзімен тіркестіріп қолдану ежелгі түркі дәуірі әдебиеттануынан қалыптасқан әдеби дәстүр. Мәселен, Әбунәсір әл-Фараби «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» атты еңбегінде: «Мазмұнына қарай ғылыми тұжырымдау, шама-шарқынша тап басып болжау, поэзияны талдаушының, поэтикалық мәнді зерттеушінің, әр түрлі халық поэзиясы мен оның әрбір мектебін білетіндердің характеріне кіреді» [1, 22] – деп, халықтық поэзия өкіліне қояр суреткерлік талапты алға тартады.

Халық ақындарын ұлттық сөз өнері мұраларын жасаушылар әрі кейінгі әдеби даму жолына ұластыра сақтаушылар десек артық айтқандық емес. «Әдеби процесс дегеніміз – дәстүрлер ұласуын негізге ала отырып, үздіксіз

дамитын шығармашылық қозғалыстағы ұлттық сөз өнерінің кезеңдік және тарихнамалық жүйесі» [2, 120]. Ал, халықтық әдеби процесті үнемі дамытып көркемдік дәстүрге айналдыруда халық ақындарының маңызы зор. Алаш қоғамының қайраткері, өнертанушы Х. Досмұхамедұлы қазақ мәдениетінің болмыс мен бітімін танытар «Аламан» атты еңбегінде әдебиетті тудырушы және сақтаушысы халық екендігін тұжырымдай отырып, сол құнды мұраларды ұрпақтарға жеткізер суырып салма халық ақындарының еңбегін айрықша бағалайды.

М. Әуезов қазақ әдебиетінің көп ғасырлық тарихындағы сөз өнері тұлғаларын халық ақыны деп атап, олардың шығармашылық қызметіне тұңғыш рет ғылыми сипаттама беріп, әдеби тек пен түріне, эпикалық қарымына лайық ғылыми жүйелі квалификация жасады. Ғалым өз мақаласында: «Жалпы халық ақындарының типі әр алуан. Бір топтағы ақынның репертуары, жанр және кәсіптік шығармашылық дағдысы басқа топтағы осындай ақындардан мүлде өзгеше. Халықтық ақын-эпиктер (Марабай типі); әнші-лириктер бар (Біржан, Ақан, Жаяу Мұса типі); тек айтыстың ғана импровизатор – ақындары бар (Шөже, Құлманбет типі); сонымен қатар, халықтың уайымшыл ақындары бар (Асан Қайғы типі). Сонымен бірге, хандар мен патшаның итаршыларымен күресуге, қарсыласуға шақыратын өлеңдер мен тарихи жырларды шығарушы ақындарда өте әйгілі. Халық шығармашылығы үлгілері құрамындағы көрсетілген жанрларды өз ортасында жеткізуші көрнекті ақындардың әрқайсысы өз жанрының және осы себептен ақындықтың өзіндік типінің үстемдігін басым түрде жүзеге асырады» [3, 418].

Ұлттық әдеби мұрамыздың күрделі де бір тұтас бөлігін саналатын халық ақындары турасындағы М. Әуезовтің бұл тұжырымдамасы халық поэзиясын зерттеу ісінде пікір басшылығына алуға лайық.

Жыршы, жырау, ақын атты сөздердің біртұтас түсінілуі бұл қасиеттердің барлығы да жинала келіп ақынның халықтық келбетін құрайтынын ақиқат. Бұл турасында қазақ әдебиеті тарихын ғылыми тұрғыда тұңғыш дәуірлеген көрнекті зертеуші ғалым Б. Кенжебаев: «Ақындар өлеңді, жырды түрлі кезде түрлі мақсатпен шығарып, түрлі орынға, түрлі мақсатқа пайдаланған, соған қарай оларды халық әр кезде жырау деп, жыршы деп, ақын деп әр түрлі атаған. Мысалы ертеде қазақ хандығы тұсында ақындар өлеңді, жырды, толғауды ханға халықтың хал-жайын, мұң-тілегін айту, аңғарту мақсатымен, оны халықтың қамы үшін пайдаланған, құрал еткен. Ақын халықтың тілі, идеологы болған. Ол кезде халық ақынды жырау деп атаған» [4, 73], – дейді. Демек, халық ақыны атты шығармашылық тұлғалардың түрлі тарихи кезеңдердегі қоғамдық және танымдық-эстетикалық көзқарастар жүйесінде түрліше аталуы табиғи заңдылық болмақ. Жырау, жыршылар да халық сөзін ұстап, ел мүддесін қорғаған халық поэзиясының өкілдері десек қателеспейміз. Ал, халық ақындары халықтық поэзия даму эволюциясының биік тұғырына көтерілген көркем сөз зергерлері.

Профессор Т. Тебегенов «Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі» еңбегінде: «Халық ақыны – шығармаларын ауызша да, жазбаша да дүниеге келгеннен бастап қалың жұртшылықтың арасына кең тарап, жыршылардың, әншілердің, әңгімешілдердің айтуымен туындыларымен бірге автор, әрі тарихи-әдеби кейіпкер тұлғасында кең танымал болатын шынайы талант иесі. Халық ақындары – елдің тарихындағы оқиғалармен сабақтаса өріле туындайтын көркем шығармалары арқылы жұртының кейінгі ұрпақтарының да сөз арқауында өнеге, тағлымы төрінде үнемі есімдері аталатын әлеуметтік тұлғалар» [2, 16], - дейді. Осы орайда айтарымыз, біздіңше, халық ақыны атану дегеніміз - ақынның шығармашылық ізденісін халықтық поэзия негізінде құрып, рухани потенциалын ел-жұртының асыл мұратына жұмылдырған әдеби тұлғаның халық құрметі мен ризашылығына бөленуі деген сөз.

Қазақ әдебиетінің тарихында халықтық поэзияның көркемдік дәстүрін меңгерген Қалихан Алтынбаев шығармаларының тақырыптық-мазмұндық аясы өзі өмір сүрген дәуірдің тарихи-әлеуметтік жағдаймен тығыз байланысып, ұлт мүддесімен үндесіп, сол

кездегі сөз өнері эстетикалық мұраттарына сәйкес дамыды. Ақын туындыларында сол дәуірдің қоғамдық көріністері кеңінен суретелген. Сондықтан да, Қалихан туындыларын халық поэзиясынан бөле-жара қарастыра алмаймыз.

Қ. Алтынбаевтың әдеби мұрасы өте бай. Оның шығармашылығын жете тану үшін, ең алдымен ақын нәр алып, сусындаған рухани бастауларына қарастыру маңызды болмақ. Осы ретте айтарымыз, халық ақыны Қалихан – қазақтың ауыз әдебиетінің көркемдік дәстүрінен сусындап өскен тума талант. Неге десеңіз, халықтық поэзия мен Қалиханның ақындық өнері – бір-бірімен біте қайнасып жатқан дүниелер. Халықтың әлеуметтік-мәдени өміріне белсене араласқан ақын ел ішіндегі түрлі оқиғаларға, қоғамдық өзгерістерге ұлттық дүниетаным тұрғысынан баға беруге ұмтылып, ел мүддесі мен көзқарасын білдіруге күш салады. Қ. Алтынбаев өлеңдерінің басым көпшілігі экспромт түрінде шығарылғандықтан, оның поэзиясының табиғаты импровизациялық дарынын танытады.

Семейде менен басқа тоғыз ақын,

Бәрі де тілінен май тамызатын [5, 25], –

жырлағандай Семей өңірі – дарынды айтыс ақындардың молынан шыққан киелі мекен. Мәселен, С. Әлімбетов, Н. Баймұратов, Н. Тұңғатаров сынды ақындар – ел мерейін өсірген айтулы өнер саңылақтары. Міне, Қалихан Қалиасқарұлы Алтынбаев осындай халық поэзиясында үлкен із қалдырған ақындардың заңды жалғасы, әрі олар салған көркемдік дәстүрді ілгері дамытуымен ерекшеленеді. Сондай-ақ, халықтық поэзияның көркемдік дәстүр жалғастығын алға жетелеуші ақынның шығармашылық мұрасы идеялық-көркемдік мазмұнының бай болуымен де құнды.

Қ. Алтынбаев – халық поэзиясында ғасырлар бойына қалыптасқан көркемдік дәстүрдің ілгерлеуіне өз үлесін қосып, артына мол мұра қалдырған қарымды суреткер. Бүгінде халқымыздың рухани қазынасына айналып отырған ақын лирикасының тақырыптық аясы жан-жақты, эпикалық шығармалары кең тынысты. Айтыстары өткір де шешен тілді тапқырлығымен сипатталады.

Қ. Алтынбаевтың өлеңдері негізінен ауыз әдебиетінің табиғатын толықтай сақтап отырады. Бұл туралы Қалихан ақын мұрасына алғаш баға берушілердің бірі профессор Е. Ысмайылов: «Рас, халық ақынының творчестволық тәжірибесінде фольклордағы ортақ дәстүр, мотивтер үлкен орын алады. Бұрыннан сақталған ақындық өнер үлгісі, сюжет сарыны халық ақындарында қайталанып келеді де, жатқа, суырып салып айтқыштықта өзіндік сипат алады» [6, 286], – деп, дұрыс баға береді. Әрине, Ақын шығармалары фольклорлық ортақ дәстүрді негіз еткенмен, өзіндік түр-талғам, жаңа өрнек тапқан тұстарының молдығында айта кеткен жөн.

Ақын қазақ халқының кең пейіл де дархан қасиеттерін өзге жұртқа таныстыруда, мінез құбылысындағы озық сипаттарын жырлап, оның елмандық, ұлтжандылық қырын танытып, шынайы болмыс-бітімін ашуда үлкен ізденіс танытқан. Біздің елдің сан алуан роман, не түрлі дастанға арқау болар ұлт келбетін жасауда автор шағын көлемді шынайылығы мен халық образы тұтасып, күнделікті қазақ тұрмысында мол ұшырасатын қазақылық осы өлеңнің өміршеңдігін қамтамасыз еткен. Мәселен, «Халық қасиеті» деген өлеңінде:

Ауылдың қай үйіне келсең кіріп
Қош алар мол дастархан ертеңгілік.
«Төрлеттің» астына алып отағасы,
Жеңешең шай құяды көркем күліп.
Сол үйде ай, апталап жата аласың
Кеткенше «Қонақ бала» атанасың.
Кетерде ақша орнына алғыс беріп,
Жолыңа ақтілеулі бата аласың [7, 14].

Өлеңде бір шаңырақтың қонақжайлылығы суреттелгенмен, сол бір ғана отбасы тағылымы барша қазақ халқының қасиетін, этностық менталитетін айғақтайтыны өлең табиғатынан анық түйеміз. Өлеңдегі отағасының «Төрлеттің» астына алып жатқан» деген детальдан қонағы үшін құрақ ұшып, бар мәзірін силаған кеңдігі көрінсе, жеңешенің көркем күліп шай құйған әрекеті туындының штрихы ретінде ерекшеленіп, сыпайы да тартымды мінезінен хабар береді. Оймақтай ғана өлеңнен қазақ халқының қанына сіңген қонақжайлық мінезі толықтай ашылып, өлең өрімімен құйылысып, жұмыр да жинақы шыққан. Бұндай халық образын, этнографиялық көркем тәлкежатын танытатын поэзиялық туындылар Қ. Алтынбаев шығармашылығында молынан кездеседі.

Қ. Алтынбаевтің «Қазақстан» атты өлеңінің романтикалық леппен, реалистік шыншылдықпен өрілген поэтикалық өрнектері ұлттық-отаншылдық өр рухты қазақтың психологиялық тұрпатын танытады.

Қаз дауысты қазақпыз, Еңселіміз, азатпыз.

«Елу жылда ел жаңа» — Енді, міне, ғажаппыз.

Тегімізді сұрай бер, Бұлдыр да бұлдыр аңыздан.

Кегімізді сұрай бер, Қан құйысқан жауыздан [8, 28].

Ақынның «Туған жер әуендері» атты топтама өлеңдерінде қазақ ауылының берекелі келбетінің баламасындай қымыз туралы толғаныстар жырланған. Қазақ ауылының қымысызы ата-бабалардан кейінгі ұрпақтарға жалғасқан ұлттық мәдениет тағлымын байқатады.

Екіге бөлсе Жарманы

Жартысының Ақжал қорғаны.

Алтыны бітіп қалса да

Ақжалдың жоқ қой арманы.

Мен үшін Ақжал сыйлы атың

Үй түгіл ыстық зиратың.

Қажымұқанның ерніндей

Жырым-жырым бұйратың [8, 27].

«Лирика – белгілі бір уақыт пен ортаның жемісі, сол орта мен уақыт перзентінің көңіл күйі, жан тебіренісі. Оның бойындағы барша қасиет-қадірді нақты мезгіл рухы, дәуір мазмұны айқындамақ» [9, 21].

Қалихан ақынның поэзиясын сөз еткенде, табиғат турасындағы өлеңдерінің ішкі динамикасы, әр өлең жолы табиғаттың әр көрінісінен сәуле берсе де, шумақтардың ішкі байланысы өлең идеясының түпкі мәніне жұмылдырылғанын айтпай кетуге болмас. Табиғатты тек тіршілік ортасы деп қарамай, оны адам жасампаздығының сарқылмас қайнар ретінде толғайды. Сондай-ақ, сол табиғаттың ерен байлығын игілігіне жаратып, меңгеріп жатқан адамның еңбегінің қайрат-қажырын бейнелеуді жыр нысана ретінде қолданады.

Жансызы мен жандысы,

Өсімдігі, аң-құсы –

Сарқылмайтын қазына

Жатқан өлке жазыла.

Ізіне басқан гүл шықты.

Жер емшегін идірген,

Төбемізді көкке тидірген

Еңбек ері бесеуім:

Алпамса тұлға кесегім

Саяхимов сабазым,

Раевтай ардағым.

Бұзбай айтсам ырғағын

Анатолий Булгағым [10, 31], –

деп табиғат байлығын, еңбек адамдарының ерен істерін жыр етеді. Ақын өз заманының еңбекшілдері бейнесін аша отырып, адам мен табиғат арасындағы бірліктің бұзылмауына да үлкен мән береді.

Қалихан поэзиясы қарапайымдылыққа, тілге жеңіл құрылуы да оның өміршеңдігін анық көрсеткіші болмақ. Бұл ретте, М. Мағауиннің: «Ақын жырлары әдетте, жырау поэзиясындай нақыл, афоризм түрінде келмейді. Бұл тұрғыдан алғанда ақын туындылары мейлінше қарапайым. Алайда ақын поэзиясы жырау поэзиясына қарағанда әлдеқайда елгезек, сол себепті де ақын жырларының тақырыбы сан алуан. Өмірде күнделікті болып жатқан оқиғалар, тұрмысқа, салтқа байланысты жайлар, көңіл-күй, міне, осының бәрі назарына ілінуі мүмкін. Ақындар, тіпті жырау өлеңге қосуды айып көрген ұсақ-түйек мәселелерді де жыр ете берген», - деген пікірі Қалихан поэзиясының табиғатына толықтай сәйкеседі [11, 130].

Ақынның «Көркейген менің Көкпектім», «Тауларым, менің, тауларым», «Туған жер әуендері» деп аталатын өлеңінде өзінің туған жеріне деген шексіз махаббаты, Отанына деген сүйіспеншілігі анық танылады. Ақынның жүрегіне туған жердің әрбір тасы, бұтасына дейін тым ыстық. Мысалы, «Туған жер әуендері» атты өлеңінде:

Осы өлкенің, алыс-жақын маңайдың
Дәмін-тұзын татып жүрміз талайдың.
Исі аңқыған, бетіне май қалқыған
Қымызындай ас көрмедім «Малайдың».
Бозбала шағым – Ақжалым
Өзіңсіз бойда жоқ жалын.
Ақжалым тұрса көрініп,
Көңіл шат, менің тоқ жаным [10, 50], –

деп туған жерге деген ыстық сезімін асқақ пафоспен толғайды. «Қымызындай ас көрмедім «Малайдың», - деп ақын қазақтың ұлттық көңіл-күйінің қымызға арналған ықыласын романтикалық бояулармен әсерлі жырлайды. Тәрбиелік мазмұны жоғары, қарапайым да жеңіл тілге құрылған осы сарындағы өлеңдері оқырмандардың сезіміне әсер еткіш суретті болуымен маңызды.

Ақын «Көркейген менің Көкпектім» атты толғауында Көкпекті жерінің табиғатын, байлығын және ел үшін қызмет жасаған азаматтарды жырға қосады.

Қанат жайған ауданым, Қойнауында Қалбаның
Таныстырып шығайын, Ауданымның аумағын [10, 31], –

төкпе жырдың екпінімен басталған толғау өзінің ойға тез қонымдылығымен де әсерлі.

Ақын өзінің жырына арқау болған құтты ауылдардың мекендерін тебірене суреттейді, сол жердегі өзен, бұлақ суларының дәмі перзенттер үшін киелі екендігі өрнектеледі.

Халық мұратын жырлау, өз уақытының әлеуметтік идеалын таңбалау, адам бойындағы әр алуан қасиеттерді таразылау Қалихан шығармаларының негізгі лейтмотиві болып, тақырыптық аясын айқындайды. Туған жерді, табиғатты жырлау, өз заманының саяси – әлеуметтік жағдайын бағдарлау, сол тұстағы дәуір мен заман шындығын халықтық поэзия жанрына тақырыптық арқау етіп, осы әдеби түрдің ілгерлеуіне үлес қосқан Қ. Алтынбаев ұлттық әдебиетіміздің халықтық поэтикалық маңызын күшейтті.

Ақынның туған ауылының өмірін, туып-өскен ортасын жырлауы өзіндік азаматтық асқақ үнімен ерекшеленеді. Өлеңдерінде өз дәуірінің шындығын танытар колхоз еңбекшілерінің ерен еңбегі, ел шарушалығының гүлденуі жайы кеңінен көрініс тапқан. Туған жерден түлеп шыққан өнер иелерін санамалай отырып, бүгінгі күнгі дарын иелерін дәріптеу арқылы туған жердің даңқын арттыру ақын поэзиясының ең елеулі құбылыстардың біріне бағалануға лайық. Мәселен, «Төркін жұртқа», «Мың баланың әкесі» сынды өлеңдерінде:

Бұл елден Сапарғали, Әріп шықты,

Шынар боп шыңның үстін жарып шықты....

Бұл елден құдіретті Түбек шықты,
Сәдір, Қаумен, Ақшолақ түлеп шықты.
Баласы Тұңғатардың қарт Нұрғали
Дауылша өршеленіп үдеп шықты.
Әзілхан, Әдименен қабат шықты,
Халқының кәдесіне жарап шықты,
Роза немересі Ырымбайдың,
Эстрадалық жұлдыз боп сән-ақ шықты,
Бұл елден Тұрсынхандай ғалым шықты,
Есімі жарты әлемге мәлім шықты...
Осындай дарындылар, сарындылар,
Жармадан өрттей қаулап, қалың шықты [10, 30], –

деп ақын Сапарғали Әлімбетов, Әріп Тәңірбергенов, Түбек ақын, Нұрғали Тұңғатаров, Әзілхан Нұршайықов, Әди Шәріпов, Тұрсынхан Әбдірахманова, Роза Рымбаева сынды өнер саңылақтарының тал бесігі болған Жарма елінің рухани қуатын жас ұрпаққа өнеге етеді.

Халық поэзиясының көркем тілді, кең мағыналы, суреттілігі Қалихан шығармашылығының ұлттық нақышын белгілейтін әдеби шарттар болып табылады. Жалпы поэзияның суреттілігі мен нақыштылығы көркем тілінде десек, оның түп негізі суреткердің жан дүниесі мен қиялында, сезімталдығында, байқампаздығынан нәр алған образды ойлау жүйесінде жатыр. Қалихан ақын халықтық поэзияның асыл қағидаттарын верификациялап қана қоймайды, сонымен қатар халық, Отан, рух, ұрпақ сөздерінің терең мағынасы – оның шығармашылық мұрасының әдеби мотиві әрі негізгі айтар ойы. Барлық өлеңдері мен дастандарындағы идеялық мұраттар осы бір әдеби мотивтердің аясында өрбиді. Міне, Қалихан Алтынбаев шығармаларының уақыт кеңістігінде өміршеңдігі халықтық сипатында, ұлтжандылық мәнінде жатқандығын көреміз. Туған жерін, елін жырлауда, әнге қосуда автор Қалиханша жырлау, Қалиханша егіліп, өзіндік қолтаңбасын айқындай білген.

Қорыта айтқанда, ақын шығармашылығының көркемдік сипаты әдеби дәстүрдің ақын туындыларындағы жаңа заманға сай жетілген, түлеген үлгі өрнегімен, сөз шебері туындыларының идеялық тағылымдық, мазмұндық мәндерінің қалың жұрттың көркемдік талғамын, эстетикалық идеалын, ұлттық, адамдық құндылықтарды қастерлеуін ұштауға қабілеттілігімен танылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әбунәсір әл-Фараби. Трактат және өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1974. – 39 б.
- 2 Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. Монография. – Алматы: Білім, 2001. – 332 б.
- 3 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 18 т. – 448 б.
- 4 Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы: Жазушы, 1986. – 398 б.
- 5 Тұрысбекова Ж. Т. Көбдіковтің әдеби мұрасы. – Алматы, 2003. – 148 б.
- 6 Исмайылов Е. Ақындар. – Алматы: ҚМКӘБ, 1956. – 340 б.
- 7 Алтынбаев Қ. Қиял қанатында. (Алғы сөзін жазған Анарбай Бұлдыбаев). Өлеңдер, айтыстар, дастандар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 96 б.
- 8 Алтынбаев Қ. Шығармалар жинағы. (Құрастырып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған – Төлебаева Қ.Т.). - Алматы, 2009. - 512 б.

- 9 Шапаев Т. Ой түбінде жатқан сөз: Әдеби-сын мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1989. - 192 б.
- 10 Алтынбаев Қ. Қалбатау. Өлеңдер, толғаулар, айтыс-дастандар және зерттеу мақалалар. – Алматы: Мерей, 1997. – 179 б.
- 11 Мағауин М. Қобыз сарыны. – Алматы: Жазушы, 1968. – 155 б.

РЕЗЮМЕ

В истории казахской литературы тематическое содержание произведений Калихана Алтынбаева, овладевшего художественными традициями народной поэзии, гармонично с национальными интересами, тесно связано с историко-социальным положением и развивалось в соответствии с эстетическими идеалами искусства того времени. Произведения акына широко отражают социальные аспекты современной ему эпохи. В статье рассматриваются поэтический дар, традиции и нововведения Калихана Алтынбаева.

RESUME

The thematic area of Kalihan Altynbayev's works, which mastered the artistic traditions of folk poetry in the history of Kazakh literature, is closely connected with the historical and social situation of the era of his time, in harmony with the interests of the nation, and then develops in accordance with the aesthetic ideals of art. There are extensive images of the social phenomenon of the Soviet era. In the article traditions and innovation of the poetic world of Kalikhan Altynbayev are considered.

Аннотация

Мақалада автор Сыр бойының қаламгері Әбдікәрім Оңалбаевтың әңгімелеріне алғаш рет ғылыми талдау жасайды. Көркем әңгімедегі өмір үшін күресте, игі істердің орындалуында еңбектің пайдасы мен тәрбиелік мәнін ашады. Еңбек, бірлік – рухани сананы жаңғыртудың бір көзі. Ол – жазушының көркем әңгімелерінің негізгі идеясы. Автор сонымен қатар қаламгердің бірнеше әңгімелерінің көркемдік сипатын ашады. Қаламгердің стилі мен жазушылық шеберлігін нақты мысалдар арқылы дәлелдейді.

Түйін сөздер: әңгіме, арпалыс, еңбек, бірлік, фольклорлық сарын, әдеби деталь (түйін), портрет, ұлттық құндылық, сонар күні.

С. Тайманова

Болашақ университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Ә. Оңалбаев әңгімелеріндегі адами құндылықтар

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының басты мақсаты – мемлекеттік және азаматтық қоғамның өзара іс-қимылының негізінде барша руханиятты жаңғырту болып табылады. Ол – бүгінгі таңда ұлт болмысын таразылау, тарихына терең үңілу арқылы жүзеге аспақ. Кешегі өткен тарихымызды таразылағанда Сыр өңірі әдебиетінің де алар орны ерекше. Сыр елінің рухани өмірінде туған елінің жарқын болашағы үшін өнегелі өмір жолымен есте қалған ақындардың бірі Әбдікәрім Оңалбаев. Оның атасы Әзілкеш Шымырұлы (шын аты - Әзірбай) 1830-1895 жылдар аралығында өмір сүрген. Тегі - Кіші жүз. Оның ішінде Алшын – Қаракесек – Шөмекей – Сарыбай аталығы. Сарыбайдың Қаламынан Шымыр, одан Әзірбай, одан Оңалбай, одан Әбдікәрім елге белгілі кісілер болған. Қалам ел ішінде би атанған. Әзірбай - әнші, сауыққой, домбырашы, жыраулығы арқасында ел арасында Әзілкеш ақын деген атақпен белгілі болған. Оны Сыр бойының ақындары өзіне ұстаз тұтып, есімін жырға қосқан. Шораяқтың Омары: «Ұстаздарым» деп аталатын арнау өлеңінде:

Сарыбай Сәдір, Әзілкеш,
Және дағы би Бекіш.
Тайсалмаған таусылып,
Сағасы терең арналар, –

деп бекер жырға қоспаған. Әзілкеш Ешнияз салдың (1834-1902) қарындасына үйленген. Шығыс зерттеушісі орыс ғалымы Я. Лютштың 1883 жылы Ташкент-те жарық көрген «Түркістан өлкесі қырғыздарының халық әдебиетінің жинақ-тары» кітабында (128-129 беттер), «Әзілкештің Қыз Болықпен айтысы» түгел берілген. Бұл айтыс 1965 жылы «Айтыс» жинағының бірінші томына енді. Мардан Байділдаевтің «Ақындар творчествосы» (1959) деген кітабында Әзілкештің ақындық дәуірі ХІХ ғасырдың 60-70 жылдарында өткен. Ол Сырда туса да көбіне Қостанайда, Тобылда болып серілік құрғандығын айтады.

Ыбырай Алтынсарин 1883 жылы Қазан баспасы арқылы Әзілкештің өлеңдерін, Болық қызбен айтысын жеке кітап етіп бастырып шығарды. Бұл кітапша бізде жоқ. Ленинградта Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада сақтаулы. Немересі Әбдікәрімнің айтуынша, Әзілкеш ақын Болық қызды іздеп Арқаға барады. Болықтың жастармен отырған үйіне барған жерінде, қонақ келгенін білдіргенмен үйдегілерден ешқандай дыбыс болмапты. Сонда Әзілкеш:

Отырған қыз бен жігіт тізілісіп,
Алмадай сағақтарың үзілісіп.
Біреуің сөйлес десе, тырп етпейсің,
Иттей-ақ қалдыңдар ма ілінісіп, -

деген сөзімен айтыс басталыпты дейді. Әзілкеш кезінде Құрманғазы күйшімен дос болған көрінеді. Егізбай Нағмеддин Әбзәліұлы «Сыр түлегі» газетінде (2002 жыл, сәуір №4; 7-бет) [1] осы мәліметтерді Қармақшы ауданында өмір сүрген Қайнарбаев Әлқуат ақсақалдың архивінен алғандығын айта келіп, Әзілкештің екі өлеңін жариялады. Осындай текті, өнерлі әулеттің ұрпағы, Сыр бойының талантты ақындарының бірі – Әбдікәрім Оңалбаев. Ол өзіне дейінгі Сыр сүлейлері Балқы Базар, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Шораяқтың Омары, Нұртуған Кенжеғұлы т.б. ақын-жыраулардың эстафетасын жалғастырушы.

Журналист Ш.Төлегенұлы: «Әбдікәрім Оңалбаев – әдебиетміздің өршіл ақыны, ол қазақтың қара өлеңінің шаңын шығарған өр қасиетін өлеңдері арқылы көзі тірісінде-ақ дәлелдеп кетті. Өткен ғасырдың басында дүниеге келген ол, 30-жылдардың арпалысқа толы кезеңінде поэзияда өзіндік өрнек жасап, қолтаңбасын қалдырды. Ұжымдастыру уақытында ақын қалам күдіреті арқылы оқырманның жігер-намысын оятатын өлеңдерін бұршақтай жаудырды», - десе [2], әдебиетші ғалым профессор Әуелбек Қоңыратбаев: «Қиындықтан қаймықпай, жоқшылықтың тауқиметін көп көрген Әбдікәрім өлеңдері арқылы еңбекші халықты соңынан ерте білген шаруа ақыны», - деп жазды «Сыр – ананың бір арнасы» [3] деген мақаласында.

Әбдікәрім ақын ғана емес, жазушы және журналист. Бірнеше әңгімелер мен публицистикалық мақалалардың, очерктердің авторы. Шығармалары арқылы Сыр елінің көркем шежіресі болған сөз зергері.

Менің ойым, жүрегім – бәрі жарқын,
Тапқан тірлік олжама ие халқым, -

немесе:

Мақтанып маңғазсуды қаламаймын,
Ешкімнен өзімді артық санамаймын.
Дайынмын халқым қайда жұмсаса да,
Тіл алғыш, татауы жоқ баладаймын, -

деп жырлаған. Ә. Оңалбаев көзі тірісінде оқырманға төрт кітап ұсынды. Олар: «Сыр бойы» (1951), «Сыр диқаны» (1858), «Қырман тойы» (1960), «Таң ал-дында» (1963) кейіннен «Өсиет» (1969) (құрастырушы М. Байділдаев), «Атамекен» (1981), «Туған жер» (1992) кітаптары жарық көрді (құрастырушы С. Саржанов). Бұл еңбектер кезінде оқырман тарапынан жоғары бағаға ие болды. Осы туындылары арқылы Сыр бойының ақиық ақыны ұрпаққа мәңгі өлмейтін сөзін қалдырды. Сонымен қатар өзі қызмет еткен облыстық «Ленин жолы» газетінде көптеген публицистикалық мақалалары мен очерктері, фельетондары, өлеңдері, әңгімелері жарияланды. Десек те оның шығармашылығы жайлы М.Байділдаев, С.Шаймерденов, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Тәжібаев, Ш.Төлегенұлы, С.Жұмаділдаұлы, Т.Дайрабай, С.Тайманова тағы басқа ақын-жазушылардың, әдебиетші ғалымдардың жазған естеліктері мен мақалалары және ғылыми баяндамаларынан өзге ғылыми зерттеу еңбек жоқ. Осы мақаланың авторы «Ә.Оңалбаевтың әдеби мұрасы» деген оқу құралын (арнаулы курс пен семинарға арналған) ISBN 9965-726-05-1 2007 ж. 272 б.) жариялады. Осы оқу құралына ақынның жергілікті «Ленин жолы» газетінде жарияланған әңгімелерін енгізді. Бұл әңгімелерінен Ә.Оңалбаевтың тағы бір қыры – оның жазушылық қабілетін аңғару қиын емес. Қаламгер балаларға арналған бірнеше әңгіме жазған. Солардың бірі – «Арпалыс». Бұл әңгімесін автор ұзақ әңгімеден қысқартылып алынған үзінді деп жариялайды. Әңгіменің басты кейіпкері Нұрбала. Ол – екі баланың анасы, шопан Жарастың жары. Колхоздың малын бағады. Екеуі де «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» дейтін нағыз еңбек адамдары. Жолдасы Жарас шөп шабуға кеткенде және шаруашылыққа байланысты өзге тірлікте жүргенде қойға қарайтын Нұрбала. Жазушы өткен қыстағы аяқ астынан көтерілген бораннан колхоз малын аман алып қалған шопан жұбайының табиғаттың дүлей күшімен жалғыз өзі арпалысып малды аман алып қалғанын Нұрбаланың өткен күнді еске түсіруі арқылы оқырманның көз алдына елестетеді. Арпалыс – өмір үшін күрес. Тұтқиылдан соққан бораннан ыққа қарай кеткен тоқтыларды аман алып қалуға ұмтылған, өмір үшін, колхоз дәулетін сақтап қалу үшін боранмен алысқан Нұрбаланың ойына Борис Полевойның «Нағыз адам туралы аңыз» романындағы Алексей бейнесі елестейді. Алексей секілді «жеңемін» деп ышқынған боранға «жеңе алмайсың» деп тістенеді. Оның үстіне үйде қалған Бақыты мен Шолпаны да көз алдынан кетер емес. Таң атқанша арпалысқан, әлсіреген Нұрбала өзін іздеп келген Жарасты көргенде аузына түскен бірінші сөзі : «Бақы-ыт-ым!.. Шол-па-а-н-ым!..» болды. Қайсар ана малды аман алып қалды, балаларымен де қауышты. Автор өз еңбегіне шын берілген, қоғам алдындағы жауапкершілікті сезінген малшы қауымның қиын да қызықты еңбегін Жарас пен Нұрбала бейнесі арқылы береді. Олар қысқа әзірлікті ерте кезден ойластырып бірі шөп шауып, бірі мал бағып әрі оны күзетеді. Отбасындағы бірлік – берекелі тірліктің негізі. Міне, автор, осы бір ұлттық құндылығымызды шағын әңгіменің әдеби түйіні етіп алады. Қаламгер Әбдікәрім негізгі идеяны жеткізуде еңбек адамының жауапкершілігін шеберлікпен ұтымды жүзеге асырады. Жарас шөп шабу жоспарын 150 процент орындады. Нұрбала малды бағып әрі күзетті. «Малды жақсы баққаның, өзіңе абырой тапқаның» дегендей, абыройлы Жарас пен Нұрбаланың қоғам мүлкі мен отбасына адалдығы, замандастарына, жас ұрпаққа үлгі. Жастардың болашақта қоғамға пайдасы тиер азамат болып өсуіне ықпалы зор.

Балаларға арналған «Сонар күні» әңгімесінде автор қансонарда аңға шыққан Ұшардың жүйрік тазысымен қырдың қызыл түлкісінің арпалысын суреттейді. Жаратылыстың барлығы да өмір үшін күреседі, тіршілік үшін арпалысады. Осы бір түйін алғашқы әңгімемен сабақтасып, бірін-бірі толықтырып отырады. «...Ғажап нәрсені мен осы жерде көрдім. Шынында, Ұшардың ін қазу шеберлігі кімді де болса таңырқатқандай еді. Екі иіні бүлк-бүлк етіп, алдыңғы екі аяғымен іннің топырағын үңгіп алады да, оны кейін тартыңқырап, сосын артқы екі аяғымен сыртқа атады. Іннің астыңғы жағынан кеңіткеніне денесі сыймайтын болғандықтан, бірауық қырынан жата қалып, іннің бір

бүйірін кеңітеді, кейде екінші жанын солай кеулейді. Әсіресе оның шалқасынан жата қалып, іннің үстіңгі жағын кеңіткені таң қаларлық еді.

Сөйтіп ол іннің жан-жағын өзі еркін сиғандай кеңіте, әрі жылжи берді Жер қатқыл еді, сондықтан оған әрбір сүйем жер жылжу ауыр тигені сезіліп тұр.

Міне, біраз арпалыстан кейін әбден сілелеп шаршаған Ұшар сыртқа шықты да, алдыңғы екі аяғын айқастыра көсіліп жіберіп, оның үстіне басын салды, сөйтті де тілін құлаш шығара ентігіп; «не көмектерің бар» дегендей екеуімізге кезек-кезек жаутандап қарай бастады.

Біз өзіміздің аңқаулығымызды сонда ғана сездік. Аңға шыға тұра құр қол далақтап жүре беріппіз. Біз өз-өзімізден қысылдық та, Ұшарды да қатты аяп кеттік. Бар қолымыздан келгені екеуіміз екі жағынан келіп «күшім-күшім» деп сипай бастаған едік. Ол бізге өкпелегендей түре келді де, інге қайта түсті. Баяғысынша таңқаларлық қимылмен екі иіні бүлкілдеп, біресе іннің о жағын, біресе бұ жағын кеңітіп қаза берді. Біз екеуіміз ербиіп оның қызығына қарадық та тұрдық.

Бұта жырты ма әлде тоңнан болды ма бір кезде ол бір тырнағын қанатып шықты. Дәл манағыша жатып қанаған тырнағын жалай бастады. Аяп кеткен Әби енді оны жібергісі келмеп еді, тазы болмады, қолынан жұлып шықты да, қайта інге түсті. Ол әрбірден кейін көрінбей кеткен еді, кенет іннің түбінде әлде оқыс дүбір естілді де, артынша-ақ ырылдаған, бажылдаған дауыс шықты.

– Ұстады, - деді Әби қуанып.

Сөйткенше, шегіншектеп келе жатқан Ұшардың құйрығы да көрінді. Міне, енді ол қып-қызыл түлкіні мұрнынан тістеп сүйреп те шықты. Бірақ түлкі де ақысын жібермепті. Тазының астыңғы ернін біржола жұлып алыпты. Бұған қатты ызаланып өшіккен Ұшар кеңіс жерге шығысымен түлкіні сілкілеп-сілкілеп мойын омыртқасын үзіп жіберді. Сөйтті де құйрығын былғаңдада, көзін жайтаңдата еркелей бізге қарады. Мақтанып тұрғаны беп-белгілі». Міне, мақсат жолындағы күрес, арпалыс аң-құс арасында да бар. Мәселе, жеңіске жету үшін дұрыс жоспарлай білу, тиімді жолды, әдісті таңдай білуде болса керек. Ол үшін де білім мен төзімділік, сабырлық керек. Бұл көрініс Әби мен оның достарына ерекше әсер қалдырды.

«Қақпаншы шал мен Қаратай әңгімесінде» шынайы өмірді суреттеуде фольклорлық сарын бар. Қақпаншы шал сараң, Шығайбайды елестеді. Құрдастарына бір атам насыбай бермейді. Қаратай – мұрап Қодастың баласы. Жазушы әңгіменің басында оның портретін былайша береді: «Қаратай орта бойлы, дөңгелек бетті, тығыршықтай қара бала болатын. Үнемі ұшқын атып тұратын дөп-дөңгелек, өткір қара көзінің кірпіктері, мөлдір бұлақтың айналасына жағалай шаншып қойған қарағай найзадай боп көрінетін. Оның көзінің өткірлігі сонша, әлдеқалай қайшы келіп, ұрыссып қалған өзі теңдес құрбы балалары онымен тайталаса көз қадаса алмай, от шашқан көзін тіке қадағанда тайқып кете беретін» Осы суреттеудің өзі Қаратайдың бойында өз қатарластарынан өзгешелік бар екенін аңғартады. Ол әке тәрбиесін алған бала. Кішкентайынан әкесімен бірге диқаншылық еңбекпен араласып, оның қыр-сырын игерген. Әкесі жоқта барлық тірлікті өзі игеріп кетеді. Әкесінің құрдастарын да сыйлайды. Олардың көңіл-күйін аңғарады, сізімтал. «Қарынбайдан да жаман» сараң атанған, жанға жоламайтын жалғыз жатақ Қайыптан есебін тауып әкесінің құрдастары Дүкенбай мен Дабарға қалауын алып береді. Оның ойы ұшқыр. Қиыннан қиыстырып қырық өтірік айтатын Тазша баладай сараң қақпаншыны өтірік түсін айтып алдайды.

– ...Онан бері шыға бергенімде, бір қалыңның арасынан қақпанға түскен қасқыр шыға келіп, ар-р! ете қалғанда шошып оянып кеттім, әлгілер түсім екен,- деген сөзін естігенде қақпаншы сараң шал өзінің алданғанын біліп аңырап қалды.

Әңгіме көлемі шағын. Оқуға жеңіл әрі түсінікті.

«Балықшы қыз» әңгімесін автордың ең көркем жазылған шығармасы десек те болады. Шығарма Сыр бойының әсем табиғатын суреттеуден басталады. «Сыр бойының

жері көркемдік кемеліне тамыз айының ішінде келеді. Бұл мезгілде осы өлкеде өсетін шөптердің бәрі де бой жеткен қыздай барлық сұлулық қасиетін сыртына шығарып, құлпырады. Жыңғылдың «жемпірқосақ» түстес көкшіл, қызғылт-сарғыш гүлдері, шеңгелдің маржандай тізілген қып-қызыл қоңыраулары, қызылша мен қарамық мәуелері, қызылмия мен жантақтардың тамылжыған қызыл маржан сөктері, құрақ қамыстың желбіреген үкілері, ең аржағы шырмауықтардың аққудың жылғасындай жарқыраған әдемі шашақтары, басқа да толып жатқан гүлді, жапырақты шөптер бәрі қосылып, бүкіл өлкені тұтас бір ғажап жасыл кестеге айналдырады.

Сол сұлу табиғаттың ортасында, сол көрікті, гүлді өсімдіктерге айнымай ұқсаған үш қыз келе жатты. Олардың киімдері де гүл түсті», - деп басталған әңгіменің басты қаһарманы – Ақгүл. Ол – балықшының қызы. Екінші қыздың аты – Түйме. Ол – шопанның қызы. Үшіншісінің аты – Қарашаш. Ол – дүкеншінің қызы. Үшеуінің ата-аналары да еңбек адамдары, Ақгүлдің үйі Түйменің үйімен қысы-жазы көршілес. Бұлардың үшеуі де ауыл шаруашылық институтының бірінші курсы бітіріп, жазғы демалыста жүрген.

Ақгүл – мерген әрі балықшы. Бойында ер балаға тән өжеттік бар. Темір тұлпар мініп елге танымал болған қыздар секілді Ақгүл де өзінің өнерімен жолдас қыздарын таң қалдырды.

– Жаным, Ақгүл, сен нағыз жігітсің, неге ғана жігіт боп туманың екен, - деген Қарашашқа ол былай деп жауап қатады.

– Құлдығым, Қарашаш-ау, осы сөзің мүлде теріс. Бұл сөз маған мақтау емес. Сен мені жігіт деп, жігіт сияқтысың деп мақтап келесің. Қыз қалпыммен неге мақтамайсың. «Жігіт» деген атты жоғары санап, «қыз» деген атты әлсіз, төмен санау баяғының ауруы, қыз деген ат онда кемдік те, қорлық та емес. Қыз білімде де, күш-жігерде де, еңбекте де жігіттерден асып түспесе, кем түспеуі тиіс. Нағыз қыз бала бола білейік. Бірақ сен мылтықтан қорқып қашатын болсаң, мен жүгіре, секіре білмесем, мына Түйме суға жүзе білмесе, біз онда қыз атына кір келтіреміз. Нағыз қыз бола алмағанымыз.

Міне, кейіпкер сөзі уақыт үнімен үндескенмен, өзіндік ойы, талғамы бар. Жалғыз інісі Торытайды көп ойлайды. Шешелері биыл қайтыс болған. Алпыстан асқан әкесінің күні не болмақ? Осыларды ойлап, жүрегі елжіреп, тұла бойы босап, көзінен моншақтаған ыстық жас оның күш-жігерін көктем күнінде еріген мұздай ыдыратты. Осы ауыр сезім оған көлдің бетінде алай-түлей ағып келе жатқан құйын дыбысын естіртпеді. Құйын екпіні кенеттен соққан кезде, қайығы аунап кетті де, өзі ұстап тұрған ауына оратылып қалды. Өмір үшін айқас басталды. Жүзгіштік өнері оны қиын сәттен алып шықты, оған қоса бойындағы қайсарлық пен өжеттілік алға ұмтылдырды. Тіпті шыжымға түскен балығын да қалдырмады. Қиын сәтте достардың қиналысы, адал достық, мейірімділік қасиеттер жазушы кейіпкерлерінің бойынан табылады. Автор осы әңгімеде көңілге қонымды ойды теңеу сөздер мен эпитеттер арқылы шебер суреттейді. Мысалы: дөңгелек жүзді, қап-қара көзі, оттай жанған сұлу жігіт т.б.

Әңгімені диалог арқылы өрбіткен қаламгер көп жайтты аңғартады. Диалог – жазушының ұтымды бейнелеу құралы. Белгілі ғалым З.Ахметов: «Диалог арқылы кейіпкерлердің ішкі сыры аңғарылады, - дей келіп: – Жазушының ше-берлігі де оның әр кейіпкерді мінез-бітіміне, ой-өрісіне орай сөйлетуінен көрі-неді», - дейді [4, 198]. Олай болса, жазушы кейіпкерлерінің характерін пікірлесу, сөйлесу арқылы ашады. Жазушының әңгімесінде диалог одан әрі шығарманың оқиғасын дамытуға, енді бірде образдың ішкі жағдайы мен характерін ашуда, көңіл-күйін білдіруде, автордың идеясы мен суреткерлік ұстанымын анықтауда көркем қызмет атқарады.

Автордың шағын әңгімедегі диалогтың ұлттық бояуы қанық. Ол – халықтың әдемі әзіл-қалжыңы, бата-тілегі, ізеттілігін сәтті пайдаланған. Жеңіл әрі көңілге қонымды.

Қаламгер әңгімесіндегі кейіпкерлер сыр-сезімге де бай. Оған психологизм, эмоционалдық толғаныс, лирикалық, философиялық, публицистикалық қасиеттер тән.

Мысалы, «Орақ үстінде» әңгімесінде де кейіпкер психологизмін нанымды суреттейді. Табиғат суреті де қатар беріледі. «Жылы қошемет жастар-дың жанын рақатқа бөледі. Көкпеңбек тамаша дала, сайраған құстар, шаңсыз сахараның хош иісі, тоя-тоя жеген тәтті қауын, қанасының шашағы қыздың өрілген бұрымындай салаланған, желмен ырғалғанда билеген арудай бұраңдаған әсем күріш – бәрі де қызық көрініп көңілдерін тасытып, қуанышқа кенелтті. Күріш егісінің төңірегінде жаңа думан пайда болды. Бұл әңгімедегі оқиға желісі Серік сезімі арқылы беріліп отырады. Ата-анасының еркесі Серікті тәрбиелеген орта, досы Қаратайдың адал көңілі мен көмегі. Оны әңгімедегі: «Коллектив, еңбек – үлкен тәрбиеші. Көрдіндер ме кеше осында келгенде орақты қалай ұстауды білмеген, күріш орудың орнына саусағын орған Серік Қажымов бүгін озаттар қатарына қосылды», - деген комсомол ұйымының секретары Сара Сәрсенбаеваның сөзінен байқауға болады. Әңгіменің негізгі идеясы да осы. Кеңестік заманда жазылған бұл әңгімелерде автор жастарды ерте бастан еібекке баулу, оның тұлға ретінде қалыптасуына оң әсері барын аңғартса керек. Еңбек жастардың өз-өзіне сенімді, тәрбиелі, ерік-жігері мықты болып өсуіне де игі әсерін тигізеді. Ондай жастардың қоғамға пайдасы тиер азамат болып өсетіне сенімді.

Ә. Оңалбаевтың жоғарыда аталған әңгімелерінен өзге де әңгімелері болған. Кезінде ол әңгімелер жинағын шығаруды жоспарлаған, бірақ денсаулығына байланысты оны орындау мүмкіндігі болмады. Оны жинау, жариялау, зерделеу алдағы күннің міндеті.

ПАЙДАЛЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Егізбай Нағмеддин Әбзәлиұлы // «Сыр түлегі» газеті. – 2002. – сәуір. - №4.
- 2 Төлегенұлы Ш. Сыр – ананың бір арнасы // Ұлт тағылымы. – 2002. - №4.
- 3 Қоңыратбаев Ә. Ақиық ақын // Ленин жолы. 29 октябрь 1981. - №207 (12398).
- 4 Ахметов З. Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. - Алматы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Қазақстан даму институты, 1999. – 752 б.
- 5 Тайманова С.Ә. Оңалбаевтың әдеби мұрасы /оқу құралы, арнаулы курс пен семинарға арналған. - Қызылорда: «Тұмар», 2007. - 272 б.
- 6 Дайрабай Т. Өмірі де өнеге // Ұлт тағылымы. - 2002. - №4.

РЕЗИЮМЕ

В статье автор впервые анализирует рассказы писателя Абдикарима Оналбаева, раскрывает сущность пользы и воспитательный характер труда в борьбе за жизнь, в исполнении добрых дел, отраженных в произведениях. Труд и единство - один из источников духовного возрождения. Это основная идея рассказов писателя. Автор аргументирует стиль и мастерство слов писателя конкретными примерами.

RESUME

In the article, the author for the first time analyzes from a scientific point of view, the stories of the writer of the land of Syr Abdikarim Onalbaev. In his artistic stories, the role and educational significance of labor in the struggle for a freedom-loving life, for the performance of good deeds are revealed. Labor, unity are one of the sources of spiritual rebirth. This is the main idea of the writer's artistic stories, the artistic nature of some of his stories. The author's style and the skill of the writer are based on the examples.

Аннотация

Мақалада тарихи романдарда кездесетін қару-жарақ атауларының лингвомәдени негізі сипатталады. Лингвомәдениеттану – ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, эстетикалық, этикалық саяси, адамгершілік, руханилық, тұрмыстық қағидалар мен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізуді зерттейтін тіл білімінің бағыты.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, этнолингвистика, этнографизм, этнос.

Ж. Нұрсұлтанқызы

Болашақ университеті,
филол. ғыл. канд., доцент

Тарихи романдардағы қару-жарақ атауларының этномәдени негізі

Әр ұлттың ерекшелігі көбінесе, этнографизмдерінен байқалады. Этнографизмдер халықтың мәдени, тұрмыстық, психологиялық, дүниетанымдық жағдайларынан хабар беріп отырады.

Ұлт – тіл – мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Бұл үштікті соңғы жылдары қалыптаса бастаған лингвомәдениеттану пәні зерттейді. «Лингвомәдениеттану» термині В.В. Воробьев пен В.Н. Телияның зерттеулерінің негізгі ой желісі барысында туды. Бұл ғылым саласы лингвистика мен мәдениеттану пәндерінің бірігуінен пайда бола келіп, этнос мәдениетінің тілге әсер етуін қарастырады.

Лингвомәдениеттану (лингвокультурология) латынның *lingua* – тіл, *cultura* – мәдениет, *logos* – ілім деген терминдерінің жинақталуынан туындап, лингвистика мен мәдениеттану пәндерінің тоғысуында пайда болып, халық мәдениетінің тілдегі әсерін, ерекшелігін салыстыра зерттейтін сала. Ғалым В.В. Воробьев оны «менталингвистика» ғылымы ретінде танытуға ғылыми бағыт бұрып, бұл саланың тіл мен мәдениеттің өзара әсерінің негіздерінен туындағанын дәлелдейді, әрі мынадай ғылыми анықтама береді: «Лингвокультурология – комплексная научная дисциплина синтезирующего типа, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единиц в единстве их языкового и внеязыкового (культурного) содержания при помощи системных методов с ориентацией на современные приоритеты и культурные установления (система норм и обще человеческих ценностей)» [1, 37]. Ғалым В.А. Маслова бұл пәнді халық әдебиетін танытушы

ғылым деп санап, былайша анықтайды: «Лингвокультурология – это наука, возникшая на стыке лингвистики и культурологии, и исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» [2, 8].

Көріп отырғанымыздай, В. Воробьев, А. Маслованың бұл ғылыми тұжырымдарына арқау болған мәдениет пен тіл арасындағы байланыстың сыры американдық ғалымдар Э. Сепир мен Б. Уорфтың «Лингвистикалық ықтималдық теориясының» негізін танытқан «этнос дүниетанмындағы ерекшеліктің ізі халық тілінде сақталады» деген қағидамен астасып жатқандығы сезіледі.

Зерттеу нысанасы тіл мен мәдениет болып табылатын салалардың қатарына «лингвоөлкетану», «лингвоелтану», «лингвомәдениеттану», «этнолингвистика» жататыны мәлім.

Аталған пәндердің «тіл мен мәдениеттің» өзара байланысын зерттеудегі әдіс-тәсілдері, кейбір теориялық принциптері мен негіздері ұқсас болып келеді. Қазақ тіл білімінде профессорлар Ә. Қайдаров, Е. Жанпейісов, М. Копыленко, Ж. Манкеева және Н. Уәли т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерінің негізінде этнолингвистикалық зерттеулер ерекше қарқын алды.

Тіл ғылымында лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттанудың түйіскен тұсынан туындап отырған, әрі этнолингвистика мен елтануды да ортақтастыратын жаңа ғылым. Бүгінгі қазақ тілі білімінде лингвомәдениеттану ғылымы пән ретінде жаңа қадам басып жатқанымен, ұлттық мәдениетпен болымсыздық ерекшеліктерді таныту, лингвомәдениеттану пәніне қатысты Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Қ. Жұбанов, М. Әуезов еңбектерінен бастап ғалым-тілшілер І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жұбанов, Е. Жанпейісов, Т. Жанұзақов, Н. Уәлиев, Ж. Манкеева, А. Жылқыбаева, Қ. Рысбергенова, Р. Шойбеков т.б. ғалымдар еңбектерінде тіл фактілерінің сипаты ретінде танытылады.

Бұған дейін ұлттың тілі мен мәдениетінің ерекшеліктерін, олардың өзара байланысын ғалымдар этнолингвистика пәнінің негізінде зерттеп келді. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы И.Г. Гердер, В. Гумбольдт еңбектерінен этнолингвистикалық көзқарастар байқалады. Осындай көзқарастарды XX ғасырдың басында лингвист Ф.де. Соссюр біршама тереңдетіп, келелі пікірлермен дәлелдеді. Ф.де. Соссюр: «Әр халықтың салт-дәстүрі тілінде көрініс табады, екінші жағынан алғанда дәл тілдің өзі халықтың қалыптасуына септігін тигізеді», - деген тұжырым жасады [3, 16]. Бұдан кейін этнолингвистиканың ғылым ретінде қалыптасып, нығаюына 20-30 жылдарда жарық көрген Э. Сепир, Б. Уорф еңбектері әсер етті. Э. Сепир этностың тілі өзінің мәдениетінен тыс болмайтындығын, керсінше мәдениеттің маңызды бөлшегі болып саналатындығын еңбегінде көрсетті [4, 538]. Жалпы тіл білімінде: «Этнолингвистика – это раздел макролингвистики, изучающий отношения между языком и народом и этнических факторов в функционировании в развитии языках», - делінген [5, 529].

Қазақстанда бұл мәселе 70-80 жылдардан бастап Ә. Қайдаров, Е. Жанпейісов сияқты тілші-ғалымдардың еңбектерінде сөз бола бастады. Ә. Қайдаров ойына жүгінетін болсақ: «Этнолингвистика, егер оның түп-тамырына тереңірек үңілсек, этнография мен лингвистиканың жай қосындысы емес, бір шаңырақ астында әрқайсысы өз бетінше тон пішіп, өзінің жырын жырлайтын шартты түрде ғана қосарласқан дүние емес, этнолингвистиканың объектісі – этнос және оның тілі. Тілсіз этнос, этноссыз тіл өмір сүрмейді», - дейді [6, 18]. Бұл пікірлерден лингвомәдениеттану ғылымы этнолингвистика пәнімен байланысты екенін көруге болады.

Әрбір этностың ғасырлар бойындағы жеткен жетістіктері бүгінгі күнге жеткен мол қазына болып саналады. Тарихи романдардағы қазақ халқының қару-жарақ атауларын зерттеу арқылы этностың салт-дәстүрін, наным-сенімін, ұлт мәдениетін, болмысын тани аламыз. Енді романдарда кездесетін бірқатар қару-жарақ атауларына тоқталып өтсек.

Қазақ батырлары асынған бес қарудың бірі – алмас қылыш. Бесқару – ертеде батырлар бойына асынған қарулардың жалпылама атауы. Қылыш, найза, сауыт, шоқпар

және сойыл – ерлер асынып жүретін қару-жарақ. Алмас қылыш болаттың ең асылынан жасалады.

Сана-сезімі өсіп, тап тартысы күшейген сайын, халық бұрынғыдай хандардың, толып жатқан батыр, би, сұлтандардың қолындағы алмас қылышы болудан бас тарта берген (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Наркескен – алмас қылыштың бір түрі. Наркескеннің басқа қылыштардан айырмашылығы – асыл болаттан екі жүзді етіп жасалады. Наркескеннің сабы сүйек немесе мүйізден қондырылып, алтын, күміспен безендіріледі. Наркескенді хандар, хас батырлар ұстаған. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Болаттан соғылған екі жүзді алмас қылыш» деген түсінік берліген [ҚТТС, 613].

Қобыланды бір иығын сәл сілкіп жіберіп, беліндегі наркескеніне қол салды да, ханның аржағында жайбарақат тұрған Ақжол биге түйіле қарады (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Қанжар – болаттан соғылып жасалатын қос жүзді, ұшы өткір, қысқа сапты пышақ. Қазақ хандығында батырлар қанжарды ықшам қару ретінде пайдаланған. Қанжардың сабын күміс, алтынмен зерлеп, белге таққан.

Әбілқайыр құндыз жағалы, алтын зерлі көк мақпал шапанының ішінен байлап алған қорасан құрышынан жасалған болат қанжарының сабына қолының қалай барып қалғанын өзі де аңғармады (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Қылыш – имек келген, өткір жүзді, үшкір қару. Ол негізінен, атты әскер қаруы болып саналады.

Екі жақтарында, жебеге толған екі-үш қорамса, белдерінде қисық жүзді қылыш пен ұзын сапты айбалта, қамал бұзатын тас атқыштарды сүйреу үшін, ер қасына байлап алған жуандығы білектей қыл арқан (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Садақ – жебе атуға арналған қол қаруы. Садақты тобылғы, үйеңкі сияқты қатты ағаш шыбықтарын иіп, екі ұшын қайыспен керіп жасайды. Садақтың ішкі жағын мүйізбен қаптап, ортасы мен екі шетіне сүйек бастырма қағып әзірлейді. Тарихи романдарда «қарағай садақ», «қайың садақ», «үйеңкі садақ» сияқты садақ түрлері кездеседі. Ал садақтың оқ салып тартатын кермесін адырна дейді. Адырна – атылатын оқты ұшыру үшін садақтың екі басын керіп байлаған баулық. В.В. Радлов: адыр (азыр, айыр, айр) – бөлу, ажырату; адыры (адыр-ы, айр-ы) – екіге бөлу деп көрсетеді (Радлов. Опыт сл. I-IV). Адар – түркі-моғол тілдерінде «жан-жаққа шашырау, бөліну, ыдырау» мағынасын білдіреді (Пекарский, Сл. якут. яз.). Бұл деректерден адырна сөзінің түбірі адыр екендігін байқатады. Сөз соңындағы -на – етістіктен есім тудыратын жұрнақ болу керек [ҚТҚЭС, 21].

Құлаштап тартқан қайың садақтан ысылдай атылған ажал жебелері кімді болса да ат үстінен ұшырып түсіреді (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Берен мылтық – бір ғана ауызды, атпен алып жүруге ыңғайлы, жеңіл әрі дәл тиетін ұңғысы ұзындау мылтық. Академик Ә. Қайдар «Берен 1) болаттың ең сапалы түрі, құрыш, болат мағынасында, одан соң болаттан жасалған батырдың қару-жарағын білдіре келіп, кейіннен сол қару-жарақтың өз атауы ретінде жұмсала бастаған: а) берен сауыт «болаттың сапалы түрінен жасалған сауыт; ә) берен немесе берен мылтық (болаттың ең сапалысынан жасалған мылтықтың байырғы бір түрі): берен қанжар», - деп өз ойын тұжырымдайды [7, 295-296].

Қасымның көзі енді дәл қасынан ақбоз сәйгүлігін ойнатып өтіп бара жатқан, ақ берен сауыт киген жас батырға түсті (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Қорамсақ – садақ оғының сауыты. Ол белге байланады немесе иыққа асылады. Қорамса ішінен екі қатар көлденең таспа тартады, оған жебелерді қатарлай тізеді. Кейде қазақтар қорамса, қорам деп те атайды. Қорамсақтың алдыңғы жағында екі жерде қайыстан ызылған ілгегі болады, беттеріне ою-өрнек салынып әшекейленіп, алтын, күмістен жасалған жапсырмалар салынады. Матадан жасалған қорамсақтардың беттері

оюланып кесетленеді. Батырлардың түрлі әскери дәрежесінің белгісі ретінде қорамсаққа шашақ, аңның құйрықтары тағылады. Негізі қару-жараққа салынған ою-өрнектер бірнеше қызмет атқарған. Біріншісі – магиялық қызметі, қарудың сес арттырып, иесін жауының қаруынан қорғау. Екіншісі – жауынгердің әлеуметтік статусын, әскери дәрежесін көрсеткен.

Бірақ ханның қорамсасында жалғыз жебе қалды (І. Есенберлин «Көшпенділер»). Хан осылай шешім таба алмай абыржып тұрғанында, қызы Гүлбаһрам садағын алып, қорамсақтан қозы жауырын жебені әкесіне қарай кезей бастады (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Жебе – садақ оғының масағы. Жебелердің қандай ағаштан жасалғанына қарай оқтардың қу жебе, тобылғы сапты оқ, қайың оқ, қамыс сапты оқ деген атаулары болады. Жебеге қадалған қауырсынға байланысты екі қанатты, төрт қанатты жебе, сары жүн оқ, күшіген жүнді оқ, қауырсын жебе және үкілі оқ деп бөледі. Ал олардың жасалған теміріне қарай «көк жебе», «сұр жебе» болмаса «болат оқ», «шойын оқ» деп те атаған. Бұған төмендегі романдан алынған үзінділер дәлел.

Хан шақыруынан қатты сезіктенген Жәнібек, бешпентінің ішінен қорасан болатынан жұқа етіп тоқылған шағын сауыт киді. Алдаспанын қамсыз қайрап, садақ жебесіне жаңадан сұңқар қауырсынын қадады (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Сойыл – қол қаруы. Алып жүруге ыңғайлы, жеңіл. Ұзындығы 2-2,5 метр, диаметрі 6-7 сантиметр болады. Сойыл қатты ағаштан жасалады. Әбден кеуіп, көп ұсталғанын «қақ сойыл» деп атайды.

Ақжол сойылын да жөндеп сілтей алмай қалды (І. Есенберлин «Көшпенділер»). Нардай биік тұлпардың үстіне қарай соққан сойылы сауыт киген Қобыландының тек бүйір тұсынан барып тиді (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Шоқпар – басы домалақтанып келген, берік таяқ қару. Шоқпардың бас жағы темірмен де қапталады. Бас жағына қорғасын құйып жасалатын да шоқпар түрлері бар.

Болат наркескен, қисық алдаспан, көк құрыш сүйір ұшты найза, шойын басты шоқпар, жақтың бірнеше түрі... (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Жақ – сырт түрі малдың жақ сүйегіне ұқсас, оғы алысқа ұшатын, көлемі садақтан үлкен және серпер ағашы жуан, садақша иілген тұсы сірі таспамен орап қапталған соғыс қаруы. Оғын уығы деп атайды. Оны «жай» (найзағай) деп атап, ерекше қастерлейді.

Өзге ұлдарына әдемі киім, салтанатты ер-тұрман істетсе, бұған арнап найза, жақ, алдаспан жасататын (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Айбалта – ұзын сапты жарты ай бейнесіндегі кішірек балта. Қазақ ұсталары айбалта сабына ұлттық қошқар мүйіз тәрізді ою-өрнекпен безендірген. Қолға ұстау үшін саптың төменгі жағына қайыстан бүлдірге байлайды. Бүлдірге – қамшы, шоқпар сабына тағылатын қайыс бау. Айбалтаны белге байлайды немесе тебінгінің астына қыстырады.

Әрине, монғолдар алдаған-ды, қолға түсісімен князьді балаларымен бірге айбалтамен шауып өлтірген (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Алдаспан – сабында көлденең салынан болат қалқасы бар семсер. Алдаспанның салмағының ауырлығына байланысты қыны болмайды. Алдаспанды белге байлайды немесе иыққа асып алады.

Оларды Қыпшақтар арттарынан қуып жүріп садақпен атып, не болмаса болат алдаспандарын құлаштай сермеп қырып салатын (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Дулыға – батырлардың ұрысқа шығарда басына киетін темірден жасалған бас киімі. Дулығаның екі жағы мен артқы етегіне темір тор ілінеді. Ол адамның мойны мен иығын тымақ тәрізді тұтас жауып, қылыш, оқтан қорғайды.

Бұл Исфаған болатынан алдаспан, ұзын қылыш тағынған, Қорасан құрышынан сауыт-дулыға киген, мұздай боп қару-жарақ асынған, өз заманының әскери өнер-ғылымымен әбден суарылған, Әбілқайыр ханның бүкіл шығыс әлеміне белгілі атақты атты әскері (І. Есенберлин «Көшпенділер»)!

Кездік – қысқа сапты кішірек пышақ.

– Онда менің қызығымды сен емес, мына алмас кездік көреді,- деді алтын белбеуінің қынынан кішкентай қылшылдаған кездікті суырып (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Семсер – болаттан жасалған екі жүзді өткір қару.

– Жаған бике орнынан түре келіп баласының қолындағы жалаңаш ақ семсерді алды да ерніне тигізді (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Қазақты дәстүрлі қару-жарақтары тері, сүйек, мүйіз, тарамыс, қара және түсті металдар – шойын, темір, болат, алтын, күміс, қорғасыннан жасалған. Қару-жарақты қолданатын адамның әлеуметтік дәрежесіне сай алтынмен, күміспен қақтап, кейде маржан, меруерттен де көз салған. Ал теріден жасалған қару-жарақ түрлері ою-өрнекпен әшекейленген.

Қорыта келгенде, қару-жарақ атаулары халықтың дүниетанымымен тығыз байланысты. Сондықтан халық мәдениеті мен тілінің кендігін, тереңдігін танытуда қару-жарақ атауларының лингвомәдени көрінісін тілдік тұрғыдан зерттеу бүгінгі күннің талабы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – М.: РУДН, 1997. – 331 с.
- 2 Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М., 1997. – 194 с.
- 3 Ф.де.Соссюр. Труды по языкознанию. – М., 1977.
- 4 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – 656 с.
- 5 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – 571 с.
- 6 Қайдаров Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. – 1985. – №10.
- 7 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 303 б.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются лингвокультурные основы наименований оружия в исторических романах. Лингвокультура - это отрасль лингвистики, которая исследует национально выраженные социальные, когнитивные, эстетические, этико-политические, моральные, духовные, бытовые принципы и закономерности посредством языковых инструментов.

RESUME

In the article the linguo-cultural basics of the weapons' names in historical novels are described. Linguistic culture is a branch of Linguistics which investigates the national, social, cognitive, esthetic, ethic-political, moral, spiritual, domestic principles and regulations by means of language tools.

Аннотация

Мақалада психология саласында «диалог» ұғымының қолдану аясы сөз етіледі. Тұлға аралық іс-әрекет ретінде диалогті түсіну мәселесі, психологиялық зерттеулер мен тәжірибелерде келтірілетін диалогтің негізгі бес негізгі тәсілдері ерекшеленеді: диалог – сөйлеу тілінің өзара қатынасы; диалог – бірлескен ойлау үдерісі; диалог – тілдесушілер арасындағы қарама-қайшылықты жеңуге бағытталған бірлескен іс-әрекет; диалог – іс-әрекеттің нақты қажеттілік деңгейіндегі тілдесу; диалог – тұлғалық байланыс сипатындағы тілдесу.

Түйін сөздер: диалог, қарым-қатынас, сөйлесу формасы, ойлау үдерісі.

Г.О. Беркінбаева

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
PhD докторанты

Ж.И. Исаева

Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
филол. ғыл. канд.,
қауым. профессор

Психология ғылымындағы диалогтің зерттелу жайы

Психология ғылымында және өмірлік тәжірибеде диалог тұжырымдымысының даму тарихы адамның өзгелермен диалог жүргізу барысында өзіне деген сенімділіктің жетіспеуі негізінен тұлға қабілеттілігіне күмән келтіріп, адам мен оның өміріне басқаша көқараспен қараған шетелдік ғалымдар жұмыстарынан бастау алып, шетел психологтарының назар аударуымен байланысты қарастырылады. 1970–80 жылдары психологияда «диалогті» зерттеуген көптеген ғылыми жұмыстар пайда болған (А.У. Хараш, Г.М. Кучинский А.А. Бодалев, А.Г. Ковалев, А.Ф. Копьев, Т.А. Флоренская, Л.А Радзиховский және т.б.).

Жалпы психология мен әдістеменің шеңберінде сананың диалогиялық құрылуы мен адамның өзіндік санасы, ойлау мен диалогтің байланысы, диалогті зерттеудің әдістемесі ретінде, диалогтің жаратылыстану және гуманитарлық білім құрылымындағы орны жайлы сұрақтар көптеген дамуларға әсер етті. Жасаралық және педагогикалық психология онтогенездік диалогиялық сөйлесудің қалыптасу мәселесі, диалогтің тәрбиелеу және білім беру әдістемесі ретіндегі мүмкіндігі қызықтырған, әлі де қызықтырып келеді.

Әлеуметтік психологияда диалогтік және монологтік сөйлесудің түрлері, қарым-қатынастағы диалогтің рөлі, әлеуметтік қабылдау мен топтық іс-әрекеттің ерекшеліктері зерттеледі. М.М. Бахтиннің

тұжырымдамасына негізделе отырып Т.А. Флоренская психотерапияда рухани-бағытталған байланысты [1], А.Ф. Копьев – кеңес берудегі диалогтік байланысты [2], ал А.Б. Орлов – «триалог» бөліміндегі қалыптастырушы сапа ретінде ерекшелік триалогиялық байланысты [3] жасап шығарды. Алайда, М.М. Бахтиннің философиялық-антропологиялық ойының қолданыста кең тарағандығына қарамастан, олар «диалогке» көп мағыналы сипат беріп келеді. 1985 жылы А.В. Петровский М.М. Бахтиннің тұжырымында енгізілген ұғымның қолданылу аясы жайлы орынды сыни пікір білдірді. Автордың пікірінше «свободное перемещение категорий из одной отрасли знания в другую – в данном случае из поэтики в психологию – чревато серьезными методологическими недоразумениями» [4] дей келе, ұғымдардың қолданылу өрісі бір саладан екіншісіне еркін ауысуы – берілген жағдайда поэтикадан психологияға – әдістемелік қателік екендігін нақтылаған. А.В.Петровскийдің пайымдауынша, диалог философиясының негізгі ойлары мен түсініктері ғылыми психология негіздеріне түпкілікті қарсы келеді.

М.М. Бахтиннің философиялық ойлары көптеген психологтардың қарсылығын туғызды және өз ойларын ғылыми еңбектерімен әлемге таныта білді. Бахтиндік диалог философиясының қабылдау таңғажайыптылығы «диалог» түсінігін қолдану белгілі бір жүйеге бағынбайтын, сан қырлы сипаты бар дәлелді шартты ұғым ретінде қалыптасты. Соның нәтижесінде бүгінде ғылыми еңбектерде «диалог» ұғымына көптеген дефинициялар анықталып, терминді қолдану аясында тұрақтылық жоқ.

«Диалог» ұғымының әлеуеті кеңейіп, авторлар оны түрлі мақсатта және әртүрлі мағынада қолданып келеді: бір жақты тар мағынасы (мәселен, сөйлесудің белгілі сәті ретінде), ауқымды мағынасының (адамның бар өмірі диалогтен тұрады) түсіндірілу принципі мен феномен ретінде кең тарады. Кейбір авторлар «диалог» саласын толықтай факультативті ретінде [5], ал басқалары – парадигмалық ретінде қолданады [6].

М.М. Бахтин мен М. Бубер еңбектеріне сүйене отырып, авторлар диалогтер жайлы түрлі пікірлер айтады. Диалогиялық философияны түсінудің түрлі «сатыларын» саралай келе, «бидайды арпадан ажырата алу» сияқты тапсырманы қоя отырып, олар «диалог» мағынасын психологиядағы түсінік тұрғысынан қарайды.

М.М. Бахтин үшін диалог шынайы сөйлесу екендігін ескереміз, оны күнделікті өмірдің көрінісі ретінде бағалауға болады. Автор өз еңбегінде: «Один человек, остающийся только с самим собою, не может свести концы с концами даже в самых глубинных и интимных сферах своей духовной жизни, не может обойтись без другого сознания. Человек никогда не найдет всей полноты только в себе самом»- деп, адам баласы рухани құндылығын жоғалтпай, «жалғыздың үні шықпас» кейпінде қалып қоймай, толық қанды өмір сүруге адами қарым-қатынастың маңыздылығын көрсеткен [7, 183]. Өзгелермен диалогтік қарым-қатынаста болу М.М. Бахтин үшін өмірде ең маңызды жағдай ретінде қарастырылады. «Один голос ничего не кончает и ничего не разрешает. Два голоса – minimum жизни, minimum бытия» [7, 74]. «Жалғыз ағаш орман болмас» дегендей, тіршілік ету үшін кем дегенде екі жақты қатынас орнауы керек. Бұл өмір заңдылығы.

«Диалог – бұл не?» сұрағына жауап беруге талпыну мақсатында осы мәселені қарастырған авторлардың ғылыми жұмыстарына қорытынды жұмыс жүргізілді. Соның нәтижесінде диалогті түсіну тұлғааралық іс-әрекет ретінде бес негізгі тәсілдер ерекшеленді:

1. диалог – сөйлеу тілінің өзара қатынасы;
2. диалог – бірлескен ойлау үдерісі;
3. диалог – тілдесушілер арасындағы қарама-қайшылықты жеңуге бағытталған бірлескен іс-әрекет;
4. диалог – іс-әрекеттің нақты қажеттілік деңгейіндегі тілдесу;
5. диалог – тұлғалық байланыс сипатындағы тілдесу;

Ерекшеленіп алынған категориялардың әрқайсысын ретімен қарастырамыз.

Диалог – сөйлеу тілінің өзара қатынасы

Диалог ұғымын коммуникативті-лингвистикалық сипаты тұрғысынан түсіндіретін авторлардың еңбектерін топтастырдық (Г.М. Андреева, Е.Н. Голунова және т.б.). Диалогтік тілдесудің орын алуы несеме болмауы қарым қатынастың негізгі сипаты ретінде қарастырылып, тілдесу әрекетінің сапасына мән берілмейді. Егер тілдесушілер белгілі тақырып бойынша ақпарат алмасатын болса және сонымен қатар, бір-біріне пікір білдіруге, тыңдауға, жауап беруге мүмкіндік берсе, онда олардың арасында диалог бар деген сөз. Диалогтің мұндай сипатын авторлар тілдесу үрдістерінің өзара тәуелділігі ретінде тілдесушілердің логикалық, мағыналық, психологиялық байланысын қарастырады.

Сонымен, Г.М. Андреев диалогтік сөйлеуді «әңгімелесудің» ерекше түрі ретінде қарастырып, диалог ақпарат алмасуда кезектесіп жүргізілетін сөйлеу әрекетінің жоғарғы сатысы деп пайымдайды [8]. Диалог бағаланатын (сын, түзету, ризашылық білдіру, қолдау) немесе бағаланбайтын (қайталап сұрау, нақтылау, қосымша ақпарат алғысы келетіндігін білдіру) кері байланыстардың көмегімен жүзеге асады. Диалогтің әсерлі болуы мына жағдайларға байланысты:

- жалпы мазмұндық әрекеттердегі тілдесушілер мен ақпарат алушылардың қатысуына,
- серіктестердің ақпарат тақырыбына бағытталуын қамтамасыз етуіне
- ақпараттың екі жақты мазмұнды сипатына,
- тілдесушілер арасындағы қашықтыққа,
- тыңдау және сөйлеу стиліне негізделеді.

Диалогті өзара сөйлесу формасы ретінде қабылдау М.М. Бахтинге сүйенетін авторлардың жұмысында да, оның ойын дамытатын психологтарда да кездесетіні анық. Мысалы, М.М. Бахтиннің еңбектеріне сүйенетін Е.Н. Голунова Т.А. Флоренской мен А.Ф. Копьеваның жұмыстарында жасалынған диалогтік байланыстың кеңес беру, ақыл айту сипатына аса үлкен мән берген. Зерттеудің мұндай бағыты диалогтік қарым-қатынас – бұл диалогті зерттеуде үлкен қырағылықта танытып, оның ерекше сипатын ашу мақсатын көздейді. Алайда, зерттеу жұмысының мазмұнын тереңдей түссек диалог анықтамасы авторлардың берген түсініктемелері түп нұсқа бола алмайды. Автор өз зерттеуінде «диалогтік адымды» тілдесушілер арасындағы диалогтік динамика (Реплика-стимул – Реплика-реакция) ретінде қарастырады [9]. Бұл зерттеудегі «диалог» сөзі «әңгімелесу», «сөйлесу іс-әрекеті» ұғымымен алмастырылуы мүмкін, мұнда диалогтік байланысты сипаттайтын ешқандай ерекшелік байқалмайды.

Осылайша, диалогті сөйлеу іс-әрекетінің көпсалалы түрі ретінде қарастыратын авторлар оның мынадай маңызды белгілерін көрсетеді:

- сөйлеу мен тыңдау үрдістерінің алмасуы;
- тілдесушілердің бір-бірінің хабарламасының мәнін түсінуі;
- ақпараттың көбеюі;
- субъектілердің өзара кері байланысының болуы (әңгіменің мазмұны, сапасы, көңіл-күйге әсері жоқ);
- тілдесушілердің әңгімелесудегі үйлесімділігі;
- талқылаудың өзара қосымша сипаты;
- тақырыптың ортақтығы;
- тақырыпқа деген өзара қызығушылық.

Диалог - бірлескен ойлау үдерісі

Авторлардың бірқатары (Г.М. Кучинский, Е.С. Белова, В.Т. Ополев және т.б.) диалогті негізінен когнитивті үдеріс ретінде қарастырады. Егер жоғарыда қарастырылған топта диалог сөйлеу арқылы анықталатын болса, ал бұл жерде – әңгімеге қатысушылардың ұстанымдарын көрсететін тақырып маңыздылыққа ие болған. Тілдесуші

әрекетінің мазмұны мен ой-толғамының әсері (диалог мәні мен тақырыбы) – диалогтің негізін құрайды. Бұл тәсіл адамды ойлау субъектісі ретіндегі қарастырған.

Атап айтқанда, жалпы психологиялық дәстүр шеңберіндегі диалогті түбегейлі зерттеген Г.М. Кучинский болатын. Сөйлеу тілі мен ойлаудың байланыс мәселесіне қызығушылық таныта отырып, автор ақыл-ой тапсырмаларын бірігіп шешу барысында «диалог пен ойлау» мәселесін қарастырады. Сыртқы диалогті субъект-субъект арасындағы байланыс ретінде бағаланып, сөйлеу тіліндегі түрлі ұстанымдар көбейіп және олар әртүрлі сөйлеушілер арқылы орындалады [10].

В.Т. Ополеву те диалогтік тілдесуді екі немесе одан да көп интеллектуалды ұстанымдардың өзара әрекеттесуі деп қарады. Автордың айтуынша, «В диалоге интеллектуальные позиции дополняют друг друга и образуют такое целое, которое нельзя свести к простой сумме составляющих» [11, 108]. Яғни, диалог –мәселені шешу барысында әрекеттердің маңыздылығын анықтайтын өзара іс-әрекет. Диалогтің маңызды шарты ортақ мәселе бойынша тілдесушілердің әртүрлі көзқарастарындағы айырмашылықтың болуы, интеллектуалды ұстанымдардың бір-бірінен ажырамастай болуы. Автор диалогтың екі кезеңін ерекшелейді, олар мынандай ретпен орындалады:

1) ұстанымдардағы нақтылы айырмашылықтардың орнатылуы (түсінісу фазасы);
2) жалпы мәселелерді шешу жеңілдеуі (ойлау фазасы) [11, 108-109]. Сонымен, бірлескен ойлау үрдісі ретінде диалогтің маңызды белгілері:

- өзара әрекеттің сөйлеу тіліндегі сипаты;
- тақырыптың ортақтығы;
- ортақ мәселе бойынша тілдесушілердің жеке көзқарастарының болуы;
- пікірлердің айтылуы және өзгеруі;
- өз ұстанымы түсіндіру;
- серіктес ұстанымын түссінісу қабілеттілігі;
- ортақ шешім табу.

Диалог - тілдесушілер арасындағы қарама-қайшылықты жеңуге бағытталған бірлескен іс-әрекет

Диалог жайлы көзқарас тілдесушілердің татуласуға бағытталған әдеттегі үйреншікті сана қозғалысы ретінде қалыптасты. Мәтіндерде кездесетін «диалогқа түсу» тіркесі тілдесушілердің келіссөз жүргізуге арнайы үстел басында жиналу деген мағынасында қолданылады.

Диалогті қайшылықтарды еңсеру әрекеті ретінде түсіндіретін көзқарасты Н.В. Гришинаның еңбектерінен байқаймыз. Мұнда автор негізгі мәселені саралай отырып Г.М.Кучинскийдің диалогке берген анықтамасынан бас тартып, диалогте екі теңдей сөйлеу құқығына ие саналы ұстанымдардың пікірлесуі деп көрсетеді.

Н.В. Гришина «диалог» түсінігін «қарсылықты ұстанымды біріктіретін интегративті шешім жасау, оны салыстыратын ымыра немесе мәселе шешудің оңтайлы балама түрінде іздеу мақсатында қолданылатын стратегия» мағынасы тұрғысынан зерттейді [12, 205].

Автор үшін диалогтің негізгі белгілері ретінде:

- мағыналық ұстанымдардың өзара әрекеті;
- өз ұстанымдарын білдірудегі тілдесушілердің мүмкіндігі
- симметриялық әрекет ету;
- қайшылықты ығыстыруға әрекетін тілдесушілер арқылы іске асыру. Алайда, диалог бұл жерде тілдесушілер тек ақ пейілмен сөйлесіп немесе бір-бірінен сөз алдыртып отыру деген мағынада емес, олардың тілдесулері сөз таластыру сияқты сипаттарға да ие болуы мүмкін. Ең маңыздысы тілдесушілердің ортақ келісімге келу басты назарға алынады.

Диалог іс-әрекеттің нақты қажеттілік деңгейіндегі тілдесу

Диалогті іс-әрекеттің шынайы негіздері деңгейінде тілдесу ретінде түсінуді М.М. Бахтиннің философиялық мұрасы төңірегінде жасалынған алғашқы қадамды А.У.

Хараштың зерттеулерінен табамыз. А.У. Хараш адамдардың бір-бірімен әрекет ету үрдісі мен қабылдауын субъекаралық диалогиялық үрдіс ретінде қарастырды. Өз еңбектерінде ол субъекаралық байланысудың табиғатын ерекше атап өтіп, коммуникацияға қатысушыла өздерін көрсете алатын, өз ойлары мен пікірлерін жеткізе алатын өз әрекетінің мәнін жасыруға тырысатын немесе шынайы ашық айта алатын сенімді тұлғалар екендігін тілге тиек етеді [13].

А.У. Хараштың әрекеттік диалогтік сөйлесу тұжырымдамасын ұстанған А.М. Айламазьян еді, автор «диалог» мәселесін зерттеуде диалогті сөйлесуді белгілі бір мәселе мен тапсырманы шешу барысында субъектілердің біріккен іс-әрекеті ретінде түсіндірген. Мұндай тілдесуде сөйлесу пәні маңыздылыққа ие, себебі белгілі мәселе шешілуінің қажеттілігінен адамдар диалогтік қарым қатынасқа түседі. Осы тұста автор мынаны атап өтеді, тілдесу — манипуляторлық емес, диалогтік іс-әрекет, ол дәл «екі субъектінің кездесуі мен олардың арасындағы өзара байланыстың орнығуы» көзделеді [14, 24]. тілдесушілер арасындағы ерекше байланыстың пайда болуы әрекет пен олардың бір-бірімен ашық сөйлесуі қажеттілік болған кезде орын алады.

А.У. Хараш пен А.М. Айламазьянның еңбектерінде «адам» әрекет субъектісі ретінде қарастырылады.

Қорытындылай келе, диалогтің негізгі сипаттамасын қажетті әрекет деңгейіндегі байланыс тұрғысынан қысқаша тізіп өтеміз:

- субъект – субъекттік сипаттағы тілдесуші серіктестердің байланысы;
- шынайылық сипаттың бар болуы;
- хабарламалар арқылы өз әрекетіндегі нақты қажеттіліктердің айтылуы;
- тілдесушінің күнделікті әрекетіндегі нақты қажеттіліктерге серіктестің қатысы болуы;
- тұлғалық ұстанымдар мен мәндердің түйісуі;
- сенім, өзара шығармашылық, жауапты қолдау көрсету
- бір-біріне көмектесу байланыстары;
- екі тілдесуші үшін де диалог тақырыбының аса маңыздылығы;
- серіктестердің санасындағы жаңа мазмұнның пайда болуы.

Диалог тұлғалық байланыс сипатындағы тілдесу

Диалогке деген көзқарас серіктестер арасындағы ерекше сипатқа ие тілдесу ретінде қарастырған Г.А. Ковалев, И.И. Васильева, С.А. Шеин және т.б. авторлардың еңбектерінен қарап көреуге болады.

И.И. Васильеваның диалог ұғымына енгізген негізгі мағынасы – серіктестер бір-бірінің коммуникативтік мақсаттарын түсінісуі және жауаптарына қанағаттанады, коммуникативті серіктестік байланысы орнайды [15].

Сонымен, диалогті тұлғалық сипатқа негізделген байланыс ретінде сипаттайтын белгілерді атап өтейік:

- серіктестердің бір-біріне жеке қатынасы (ұстанымдардың тең мойындалуы, бағаланбай қалмауы, адамға құндылық ретінде, еркін тұлға ретінде қарау);
- өзара сыйластық, бір-бірінің коммуникативтік құқығын сақтау;
- бір-бірінің коммуникативті мақсатын түсініп, оларды қанағаттандыруға келісу;
- серіктестердің эмоционалды шынайылығы мен адалдығы;
- бір-біріне сенімділік;
- серіктесінің ағымдағы жағдайына дайын болу, көңіл білдіру, қолдау;
- серіктестердің психологиялық кеңістігі мен уақыт арасындағы жағдайы;
- өзара әрекеттесудің эмоционалды жайы;
- әріптестік байланыс. Диалогтік қарым-қатынастың ең маңызды психологиялық ерекшелігі серіктестердің сөйлеу мінез-құлқының, сөйлеудің тілдік рәсімделуінің сипатын айқындайтын оның жағдаяттылығы.

Жоғарыда айтылғандардың түйіні, диалог -ақпараттық құбылыс ретінде (заттық белгі – өзара әрекеттің алмасу сипаты) түсіндірілуі мүмкін;-когнитивті үдеріс ретінде – сөйлесу барысында байқалатын тілдесуші миының шиеленіскен жұмысы (негізгі белгі-тілдесушілердің сөйлеу тіліндегі мағыналы ұстанымын білдіру); -әріптестікке бағытталған әрекет ретінде (негізгі белгілер – өз ұстанымын білдіруге мүмкіндігі, келісімге жету мақсатын көрсету);-шынайы қарым-қатынас ретінде (белгісі – өз әрекетінің шынайы көрінуі, диалогтік сипаттағы хабарламалармен алмасу);

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии (методология, теория, опыт): автореф. дисс. ... докт. психол. наук. – М.: ПИ РАО, 1993 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.childpsy.ru/dissertations/id/19936.php>
- 2 Копьев А.Ф. Особенности индивидуального психологического консультирования как диалогического общения: дисс. ... канд. психол. наук. - М., 1991. - 182 б.
- 3 Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека: Парадигмы, проекции, практики: учеб. пособие для студ. психол. фак. вузов. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 272 б.
- 4 Петровский А.В., Бахтин М.М. Ф.М.Достоевский: психология вчера и сегодня // Вестн. Моск. Ун-та. - Сер. 14. - Психология. - 1985. - № 3. - 56-58 б.
- 5 Байметов В.А. Диалог в профессиональном самоопределении (в контексте психологического консультирования по выбору профессии): автореф. дисс. ...канд. психол.наук. - М.: МГУ, 1990. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.childpsy.ru/dissertations/id/18055.php>
- 6 Копьев А.Ф. О прототипах психотерапевтического опыта // Гуманитарные исследования в психологии и психотерапии: Труды по психологическому консультированию и психотерапии (вып. 1) / под общей ред. Ф.Е. Василюка. - М.: МГППУ, ПИ РАО, 2007. – 146-158 б.
- 7 Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. - М.: Советская Россия, 1979. - 320 б.
- 8 Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений. - М.: Аспект Пресс, 2008. - 363 б.
- 9 Голунова Е.Н. Особенности динамики диалога в ситуации психологического консультирования: дисс. ... канд. психол. наук. - М., 1998. - 158 с.
- 10 Кучинский Г.М. Диалог и мышление. - Минск: Изд-во БГУ, 1983. – 190 б.
- 11 Человек в мире диалога: Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной конференции. - Л.: АН СССР, 1990.
- 12 Гришина Н.В. Психология конфликта. - СПб.: Питер, 2005. - 464 б.
- 13 Хараш А.У. Смысловая структура публичного выступления (об объекте смыслового восприятия) // Социальная психология: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов / сост. Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. – М.: АспектПресс, 2003. – 71-84 б.
- 14 Айламазьян А.М. Метод беседы в психологии: Учебное пособие. - М.: Смысл, 1999. – 222 б.
- 15 Васильева И.И. Психологические особенности диалога: дисс. ... канд. психол.наук. - М., 1984. – 181 б.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется вопрос употребления понятия «диалог» в психологии. Приводятся результаты теоретического исследования, позволившего выделить основные способы понимания понятия «диалог» в психологических исследованиях общения и психологической практике: диалог как форма речевого взаимодействия; диалог как совместный мыслительный процесс; диалог как совместная деятельность собеседников по преодолению противоречий между ними; диалог как общение на уровне действительных мотивов деятельности; диалог как общение, основанное на личностном характере отношений.

RESUME

The authors of the article analyze the use of the concept of "dialogue" in psychology. The results of a theoretical study allowed to identify the basic ways of understanding the concept of "dialogue" in psychological studies of communication and psychological practice: the dialogue as a form of speech interaction; dialogue as a joint thought process; dialogue as a joint activity of interlocutors in overcoming contradictions between them; dialogue as communication at the level of actual motives of activity; dialogue as communication, based on the personal nature of the relationship.

Аннотация

Мақалада сөз зергері жазушы Оралхан Бөкейдің «Бура» және «Ардақ» әңгімелері талданады. Зерттеу барысында жазушының тілдік тұлғасын әр қырынан ашуға талпыныс жасалады және нысанға алынған екі әңгімеде қолданылған тілдік бірліктер және олардың ағылшын тіліне аударылу тәсілдері, сәйкестігі мен алшақтығына сараптама жасалады. Бұл өз кезегінде жазушының тілдік тұлғасын айшықтауға септігін тигізетіні сөзсіз.

Түйін сөздер: Оралхан Бөкей, тілдік тұлға, аударма тәсілдері, трансформация, сөз шебері

Н. Жұмай

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

О. Бөкейдің «Бура», «Ардақ» әңгімелерінің тілдік ерекшеліктері және аудармада берілуі

Тіл білімінің соңғы антропоэзектік парадигмасы адам болмысын әр қырынан тануға талпынып, түрлі зерттеулерге жол ашқаны белгілі. Тілді таным кілті тұрғысынан қарастыра отырып, жаңа парадигма ұлтты, ұлт мәдениетін тілі арқылы анықтай, айшықтай түсуге талпындырады. Тілді тұтынушы халық тілінде кездесетін тілдік бірліктерден өзгеше жалпы жағдаяттар, амал-әрекеттер, ым-ишара т.б. барлығы тілшілер назарына түсіп, түрлі зерттеулердің нысанына айналып келеді. Адамзат арасындағы байланыс барысында қолданысқа түсетін түбі туыстас емес тілдер қатынасы да зерттеушілер назарынан тыс қалған жоқ.

Жарты ғасырлық қысқа ғұмырында жасындай жарқ еткен жазушы Оралхан Бөкей туындылары тілдік бірліктердің молдығымен ерекшеленеді. Қаламының қарымы қайталанбас жазушы Оралхан Бөкейдің «Ардақ» атты әңгімесі алғаш рет хикая ретінде «Лениншіл жас» газетінің 1969 жылғы 4-7 маусымдағы сандарында жарық көрген [1].

Классик жазушы Оралхан Бөкейдің «Ардақ» әңгімесі - жарыққа шыға салысымен өз оқырмандарын баурап алып, әдебиетші, зерттеушілердің ол жайында тұшымды ойлар туғызуына себепкер болған туындыларының бірі. «Сарыарқаның самалы», «Қамшыгер», «Бура» сынды алғашқы әңгімелерінің қатарынан табылатын «Ардақ» әңгімесі жазушының шығармашылық даралығын көрсете білген. «Бұл

шығармалардағы сентиментальді-романтикалық сарын мен себепсіз шалыс (пафос) астаса келе сөзсіз, ыммен ғана қазақ ұлтының тауқыметті, кейде үмітсіз тағдыры туралы мұңлы сезім татын тұщындыратын», - дейді белгілі әдебиетші ғалым Тұрсын Жұртбай [2, 5]. Осы секілді тұнық ойлар көптеген зерттеушілердің зерттеу жұмыстарына нысан болған еді.

Қазақ әдебиетінің үздік классикалық үлгілері қорына қосылған небір жауһар туындылар қалдырған Оралхан Бөкейдің есімі бүгінде иісі қазақ қастер тұтып, қадірлейтін киелі есімдердің біріне айналған. Оның шығармалары дүниежүзі әдебиетінің алдыңғы қатарлы шығармаларынан орын алып, орыс, ағылшын, француз, неміс, жапон, араб, қытай тілдеріне аударылып, дүниежүзі оқырмандарының талғам таразысынан өтіп, шынайы рухани сұранысқа айналды. Өткен ғасырдың орта тұсында әдебиетке келіп, проза жанрында белсене еңбек еткен қаламгер Оралхан Бөкей туындыларының көркемдік сапасы, идеялық бітімі, әлеуметтік мәні, тақырыптық салмағы көпқырлы. Жазушы көп ізденіп, ел, халық әдебиетін жете таныған ерекше шеберлігін кейіпкерлер бейнесін сомдауда байқатады.

Жазушы Оралхан Бөкейдің өзге де туындылары секілді «Бура» және «Ардақ» әңгімелері де түрлі тілдік құбылыстарға бай. Бұл ретте әсіресе қанатты сөздерді, мақалдар мен мәтелдерді автордың ішкі монологын түйіндеуде, баяндалып отырған оқиғасын бір сөзбен тұжырымдауда орынды қолданғанын көреміз. Мәселен, «Ардақ» әңгімесінде *Аш құлақтан – тыныш құлақ* (ағылшын тілінде түсіріліп қалған). *Бар байлығы – бір шайлығы* (...his entire fortune barely covered the cost of providing guests with tea as is right and proper). *Кісі өлімі – тіріге сын* (аудармасы түсірілген). *Есің барда – еліңді тап* (Go back to our native village). *Аспаннан былғары жауса, құлға оқшантайлық тимейді* (Some are destined to have fine leather fall into their laps, but a poor man never has enough to even patch a hole in his coat). *Таспен атқанды аспен ат* (The only way to beat someone who throws stones is to kill them with hospitality). *Тіріде сыйласпаған, өлгенде жыласпайды* (аудармасы түсірілген). *Қызыңның көргенділігін көршіңнен сұра* (аудармасы түсірілген), *Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі* (If a war drags for forty years, only those who are fated to be killed will perish) сияқты қанатты сөздер, жазушының ішкі монологында кездесіп, оқиға бояуын қалыңдатуға қолданылып, айтылып келе жатқан ойдың жазушы тобықтай түйінін түзеді. Мұнда әңгіменің бас кейіпкері Қожаның қызы Ардақтың қиянатқа ұшырап, қиындыққа тап келген сәтін жазушы «қызыңның көргенділігін көршіңнен сұра» деп, ағайын болса да араздасып, ат ізін салыспай, алыстап кеткен ағайындары жайлы «тіріде сыйласпаған, өлгенде жыласпайды» деп, араласпай кетсе де төбесін көрсеткен Шалабайды «таспен атқанды аспен ат» деп қарсы алып, өлім аузында жатқанда жалғыздығы жанына батқан Қожаны анасының ағайынына қосылуын аңсап «есің барда – еліңді тап» деп өсиет етуі, Қожа ақтық сапарға анасын үшеу болып қана аттандырғанда «кісі өлімі – тіріге сын» екендігін түсінуі көркем бейнеленген. Ағайыннан тартқан әділетсіздік ана мен баланы «аш құлақтан тыныш құлақ» жақсы дегізіп, ауылынан қоныс аударуға мәжбүрлесе, жаңа қонысы жайлы болған Қожаның «бар байлығы – бір шайлығы» болып, ырысы артқан. Алайда ағылшын тіліндегі нұсқасында бұл қанатты сөздердің ағылшын мәдениетіне тән болмағандықтан баламасы болмай, тек түсіндірілуі немесе түсірілуі арқылы берілгенін көреміз. Дәл осы тәріздес тілдік оралым жазушының «Бура» әңгімесінде де көрініс тапқан. *Түйе атаулы жылауық* деген мәтел «as weery as a double-humped camel» түрінде берілген.

Сонымен қатар, «Бура» және «Ардақ» әңгімелерін талдау барысында көзге түсетін тағы бір ерекшелік - автордың тұрақты тіркестерді молынан пайдалануы. Бұл ретте авторлық қолданыстағы тұрақты тіркестерді де, жалпы халықтық қолданыстағы тұрақты тіркестерді декөптеп кездестіруге болады. Фразеологизмдердің халық даналығының жемісі екендігін білеміз. Осы ретте жазушы Оралхан Бөкей халықтың осы құнарлы сөздерін өз биігінде құбылтып, жан бітіре, шеберлікпен қолданады. Мәселен, «Бура» әңгімесінде мынадай тұрақты тіркестер көрініс табады:

1. Қазір де құтын қашырмай жапырайған отаны табанының астына тастап, маң-маң басып барады. (He paced on ahead and the hill flowed by beneath his hooves)

2. Құрықтай мойнын созып, ендігі асатын асуға ұзақ телмірді. (He extended his long neck and looked at length at the pass)

3. Тасшоқының қамшылар жақ ықтасынында ескі қыстау бар. (On the right, the old wintering ground stood in the foothills of Tasshoky Mountain)

4. Сарсыған саздаудың сасық иіс-қоңысы қолқаны қабады. (The air reeked of the stench of marsh rot)

5. Қара Бураның есіне әлдене түскендей, артына қайта қайрылып, ескі жұрттың орнына көз сата тағы да қараған... (And then the black Bura appeared to recall something)

Мұндағы жазушы қолданған тұрақты тіркестер құтын қашырмау – байлығын, бақытын кетірмеу, бірлік, ынтымағын сақтау деген мағынада қолданылса; табанының астына тастау – басу, жаншу, зулау мағынасында; ұзақ телмірді – көп қарады; қамшылар жақ – оң жағы; қолқаны қабады – жаман иіс танауын жарады; қайта қайрылу – қайта оралу, қайтып келу; көз сату – телміру, тілену мағыналарында қолданылып тұр. Бұл сөйлемдердегі тұрақты тіркестер ағылшын тіліне мағынасы жеткізіліп қана, басқа сөздермен алмастырылып аударылғанын байқаймыз.

Ал «Ардақ» әңгімесінде де осындай тұрақты тіркестер еш өзгеріске ұшырамаған күйде кездеседі. Олардың бірсыпырасына назар аударсақ,

1. Төрт түліктің қай-қайсысынан да құр алақан емес. (аудармасы түсірілген)

2. Бір қызығы, осы түлік бет-бетімен бытырап жайылмай, жұптарын жазбастан үйір қосып өретін. (аудармасы түсірілген)

3. Ертеңді-кеш таудың сонысына таскенедей жабысып, оттап жүрген қой-ешкінің топ ортасында қарауыл боп танауы саңырайған ақ бас атан тұратын (Goats, sheep and calves were joined in a single, cohesive herd, never dispersing and rising up above them, like an attentive shepherd, stood a white camel with broad, keen nostrils).

4. Туырлықтай жерге таласып, туысынан ат құйрығын кесіскендер тек ағайынның ғана жанжарасы ма, исі қалың жұрттың басын оңдырмай торлаған айықпас бұлты зой. (аудармасы түсірілген)

5. Жиырма беске толғанда Есіркеген қайтыс болды да, жамағайындары: Шалабай мен Далабай «Есіркеген саған әке болса, бізге аға» деп, еніні қылдай ғып бөлісін алған (When Kozha was just twenty-five and his father, the youngest son of Kozha's grandfather Yesirkegen, passed away, his uncles Shalabai and Dalabai descended down on him, split the property of the deceased into three parts...).

6. Содан бері атмай зулап ширек ғасыр өткен екен (A quarter of a century had passed by in a hard work...).

7. Біздікі әншейін битке өкпелеп тонымызды отқа салу екен (We are like the fools in the story who, exasperated by the bed bugs, end up burning their entire house down!) [4].

8. Басқа тәнсе де жұртыңның қасында жүрсең, басың ауырып, балтырың сыздағандай болса, қол ұшын беруге жарар.

Бұл мысалдарда құр алақан емес – дәнеңесіз емес, ештеңесі жоқ емес тіркесі ағылшын нұсқасында түсіріліп қалған; жұптарын жазбау – айырылмау, бірге жүру «disperse», яғни айырылмау, тарап кетпеу сөзімен аударылған; таскенедей жабысу – ұстаған жерінен айырылмады, жібермеді мағынасындағы тіркес түсіріліп қалған; туырлықтай жер – шағын, кішкентай жер; ат құйрығын кесісу – араздасу, араласпау; исі қалың жұрт – жұрт атаулының бәрі, барлық ағайын мағынасындағы тіркестер де түсіріліп берілген; ал келесі бесінші мысалда берілген қылдай бөлісу – теңдей бөлу мағынасындағы тұрақты тіркес мағынасы түсіндіріліп, мүлкі үш бөлікке бөлінді мағынасын беретін «split the property into three parts» тіркесімен берілген; атмай зулау – жылдам өтіп кету had passed; битке өкпелеп тонын отқа салу – жоқтан өзгені сылтауратып өз үлесіңнен құр қалма мағынасын беретін тұрақты тіркес ағылшын тілінде кездесетін битті өртеймін деп

үйін өртеп алған ақымақтар мысалындағыдай деп, ағылшын тілді оқырман түсінігіндегі сәйкес келетін мысалмен сәтті аударылып берілген; *басқа тебу* – шеттетті; *басы ауырып, балтыры сыздау* – ауырып сырқады, науқастанды; *қол ұшын беру* – көмектесті; мағыналарында қолданыс тапқан тұрақты тіркестер аудармада түсіріліп берілген. Оқырманға оқиға желісін тұнық жеткізуде тұрақты тіркестер толығымен орынды қолданылған, бұл тіркестер шығармаға экспрессивті–эмоционалды бояу үстеп тұр.

«Ардақ» әңгімесінде басқа да шығармалары сияқты жазушы жаңа тұрақты тіркестер жасап, кейіпкерлерін жан жағынан толық сипаттау барысында өзінің авторлық қолданыстағы тұрақты тіркестер туындатқан [3]. Мысалы:

1. *Шарықты бұлақтың Марқакөлге құяр айлағында сыңарын атып тастаған сарала қаздай болып, жалғыз гана қараша үй отыр (Many years ago, a modest yurt stood on the banks of Lake Markakol, at the point where the Sharykty stream flows in).*

2. *Ол әкесіне тартып нысық, біртоға болып өсті де, әкеден қалған шағын шаруаны дөңгелек айналдырып, шалқытып әкеткен (Kozha was never one to be lazy and, in a few years, he had multiplied his share of his fathers's property).*

3. *Кешегі мұрнының қаспағын жия алмай жүрген жаман Қожаның өз ақылымен іштеніп, төрт құбыласын сай етіп алғаны жамағайындарының көңіліне қызғаныш құртын түсіріп, көре алмасқуңкіл-қуңкіл сөз тудырды.*

4. *Інісі арғы ауылдан біреудің бүлдіршіндей жас қызын алып, ұлы жіңгір той жасап жатқанда «өзі болған қыз төркінін танымас деп, бізбен ақылдаспай қатын алып отыр зой. Бармаймыз!» деп, үш рет ат сабылтып кісі жібергенде аяқтарының басын қайқайтып жатып алған (He found himself a decent bride and arranged an opulent wedding feast, even though he had only recently been walking around in tatters and rags. The uncles Shalabai and Dalabai, although invited, refused to come, saying “That snotnosed brat got married and didn't even seek our advice. We won't go!”).*

5. *Дүниеден кемпір кеткенімен Ардақ амты қыз келді (The old woman Kadisha had long since departed this world, but into it came the comely, strong Ardak).*

Берілген сөйлемдердегі қарамен белгіленген тіркестер – авторлық тұрақты тіркестер болып табылады. Енді олардың мағыналарына үңілер болсақ, *сыңарын атып тастаған сарала қаздай болу* – жалғыз қалу, жалғызсырау мағынасын береді, алайда ағылшын тіліндегі аудармасында аталған тұрақты тіркес аударылмаған, тек сөйлемнің жалпы мағынасы ғана жеткізілген; *шаруаны дөңгелек айналдыру* – шаруаны, жұмысты, істі жақсы атқару, қолынан келу мағынасындағы *шаруаны шыр айналдыру* тұрақты тіркесімен мағыналас бұл сөз тіркесі ағылшын тілінде көбейту, арттыру мәнінде жұмсалатын «multiply» етістігімен ғана аударылған; *мұрнының қаспағын жия алмау* – жас болғандықтан қолынан ештеңе келмеу, *төрт құбыласын сай етіп* – қажетті нәрсенің барлығына ие болу, яғни әдеби тілдегі «төрт құбыласы түгел» тіркесімен мағыналас, *көңіліне қызғаныш құртын түсіру* – қызғану, іштарлық қылу, *көре алмас* – басқа адамға тән нәрсені қызғану тәрізді үшінші мысалда берілген тұрақты тіркестер ағылшын тіліндегі нұсқасында түсіріліп қалған; *өзі болған қыз төркінін танымас* – шыққан тегін ұмытып кету мағынасындағы тұрақты тіркес ағылшын тілінде осы мәндес болап келетін *snotnosed brat* тұрақты тіркесімен сәтті аударылған; *ат сабылту* – әуре сарсаңға түсу, арам тер болу; *аяқтарының басын қайқайтып жатып алу* – орнынан тұрмай, қозғалмай жатып алу мағынасындағы тұрақты тіркестер ағылшын тіліндегі нұсқасында аударылмай қалған; *дүниеден кету* – өлді, қазаға ұшырады тұрақты тіркесі *departed this world* яғни қайтыс болды мағынасындағы тіркеспен аударылған;

Мұндай авторлық қолданыстағы тұрақты тіркестер жазушының «Бура» әңгімесінде де жиі ұшырасады. Мысалы:

Кең даланың суығына тоңып, ыстығына көнген хайуан тіршілік кешкен жерін сүреңсіз сұсты күй жайлап, жұтынған жұрттың тықыры таянған сайын шиыршық

атып, жауынға тиген қыл арқандай ширап алатын. (ағылшын тіліндегі нұсқасында аудармасы түсіріліп қалған).

Жүк арта-арта әбден ығыр қылып, мылжа-мылжасын шығарып тастаған атан мен інгендердің өркешіне дейін жауыннан кейінгі жауқазындай едірейісе қалатын. (*Even the working camels, who knew no peace, had fat, healthy humps.* Бұл сөйлемдерден «суығына тоңып, ыстығына көнген», «жауынға тиген қыл арқандай ширап алатын», «жауыннан кейінгі жауқазындай» түріндегі тұрақты тіркестер - автордың өз туындысы. Жалпыхалықтық қолданыста бұл тұрақты тіркестер «ыстығына күйіп, суығына тоңу», «жанбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптау», «қыл арқандай ширығу» түрінде ұшырасатынын білеміз.

Осы мысалдардан байқағанымыздай, жазушы Оралхан Бөкей бір сөйлемде бірнеше тұрақты тіркестерді жалпыхалықтық қолданыстағы тұрақты тіркестермен үйлестіре отырып, өз әуеніне салып, құбылта қолданған. Халықтың әдеби тіліндегі тұрақты тіркестер еш өзгеріске түспей, дайын күйінде де жазушы туындыларында қолданыс тауып, берілген ойды шеберлікпен жеткізуде орынды қолданылып тұр.

Жазушының осы «Ардақ» пен «Бура» атты әңгімелеріндегі тұрақты тіркестер біріншіден, еш өзгертілмей, даяр қалпында сөйлемнің әртүрлі орындарында қолданылып, оқиға желісін, кейіпкер бейнесін сомдауда қолданылса, екіншіден, сол жалпыхалықтық тілдегі тұрақты тіркестерді сол мағынада, бірақ өзінше құбылтып өзгертіп қолданады, ал үшінші бір жағдайда, өз қаламынан бейнелі, тың тұрақты тіркестер жасап, сөздік қордың баюына өз үлесін қосады.

Осы әңгімелерді зерделеу барысында тағы бір көзге түсетін тілдік құралдардың бірі – қос сөздердің көп кездесетіндігі болса керек. Аталған «Ардақ» әңгімесінде жазушы барлығы 300-ден астам қос сөздерді қиыстыра қолданған. Оқып отырған оқырманын осындай орамды сөз иірімдерімен баурай түсетін жазушының шеберлігіне тәнті боламыз. Мұнда қосымшасыз қос сөздерді де *қой-ешкі, алды-арты, үш-төрт, ауыл-аймақ, ел-жұрт, ет-бауыр, қиын-қыстау бала-шаға, үйір-үйір, жақ-жақ, аң-таң, төрт-бес* және т.б.; қосымшалы қос сөздерді де *қай-қайсысынан, бет-бетімен, ертеңді-кеш, жалғыз-жарым, құйрық-жалсыз, күңкіл-күңкіл, айына-жылында, болар-болмас, таласып-тартысып* және т.б; күшейтпелі буынды қос сөздер *жұп-жұмыр, қып-қызыл, ұп-ұзын, сұп-суық, қап-қараңғы, жым-жырт* т.б. молынан қолданылған. Ал «Бура» әңгімесіндегі қос сөздерді жасалу тәсіліне қарай қосарлама қос сөздер: *қараң-құраң, ағайын-туғандарын, ар-ожданды, емін-еркін, қойын-қоншы, жым-жылас, құйрық-жалдан, құрбы-құрдассыз, жапа-тармағай, бұта-қараған, иіс-қоңыс, ырғап-ырғап, үңірейіп-саңырайған, қара-құрым, үміт-арманы, ашу-кегі, ұғым-түсініктері, ер-азамат, қашып-пысу, мінгесіп-ұшқасып, ұзақ-сонар, ізім-ғайым, мәз-мейрам, емін-еркін, көңіл-күй, қу-мекиен, иен-тегін, өкіріп-бақырып, мұңсыз-қамсыз, құйын-перен, темір-терсегі, күш-қуатын, өлген-тірілгеніне, ұшып-қонған, сай-сүйек, өкпе-наз, етек-жең, ұшты-күйді, ит-құсқа, тайлы-таяғы, әрі-бері, тасыр-тұсыр;* қайталама қос сөздер, соның ішінде: 1. қосымшасыз қайталама қос сөздер: *талай-талай, үйір-үйір, мылжа-мылжа, сояу-сояу, тым-тым, бөртеқ-бөртеқ, бірсін-бірсін;* 2. бір сыңары қосымшалы, бір сыңары қосымшасыз бір түбірдің қайталануы арқылы жасалған қайталама қос сөздер *шым-шымдап, бел-белестер, жиек-жиегі, телім-телімдерін, қойнау-қойнауы, бостан-бос, ери-ери, ұзыннан-ұзақ, зілдей-зілдей, самаладай-самаладай, ырсып-ырсып, қажай-қажай, ойдым-ойдым, арта-арта;* 3. бір түбірдің әртүрлі қосыша жалғанып қайталануы арқылы жасалған қайталама қос сөздер *бу-булап, тәй-тәйлап;* 4. еліктеуіш сөздер арқылы жасалған *былш-былш, күрт-күрт, изең-изең, ызың-ызың, морт-морт, итің-итің, будақ-будақ, зу-зу, гу-гу, дір-дір, сырт-сырт, тарпаң-тарпаң, дүңк-дүңк, маң-маң, быт-шыты;* 5. екінші сыңары бірінші сыңарына еліктеу мәнінде келіп, дауыссыз дыбыстан басталатын сөздің дауыссыз дыбыстың қосылуы арқылы жасалатын қайталама қос сөздер *анда-санда;* 6. күшейткіш

буын арқылы жасалған қайталама қос сөздер: *жып-жылы*, сияқты 88-дей қос сөздер қолданыс тапқан.

Сонымен қатар жазушының осы «Ардақ», «Бура» әңгімелерінде кездесетін жалқы есімдер транслитерация әдісі арқылы берілген. Мысалы, Шарықты бұлақ – the Sharykty stream, Марқакөл – Lake Markokol, Қожа – Kozha, Есікеген – Yesirkegen, Шалабай – Shalabai, Далабай – Dalabai, Қадиша – Kadisha, Ардақ – Ardak; Бура – Bura, Қазақбай – Kazakbai, Бұқтырма өзені – the Bukhtarma River, Алтай – Altai, Тасшоқы – the Tasshoky Mountain, Қайрақты – the Kairakty, Ұлытау – Ulytau, Әбіш – Abish, «Елім-ай» – Yelimai, «Қорлан» – Korlan, «Жанбота» – Zhanbota, «Меңді қыз» – Mendy kuz, «Айшажан» – Aishazhan т.б.

Бұл туындының ағылшын тіліндегі нұсқасында қазақ ұғымында елеулі орын алатын сөздердің ағылшын ұғымында кездеспеуінен *түсірілу*, ағылшын мәдениетіне сай басқа сөздермен *алмастырылуы*, мағынасының тек қана *түсіндірілуі* сияқты аудару тәсілдерінің қолданылғанын байқаймыз. Мәселен, «Ардақ» әңгімесінде *торы шолақ* – chestnut (сәтті аударма), *құйрық-жалсыз емес* – without kith and kin (сәтті аударма), *енші* – property (алмастырылу), *ұлы жіңгір той* – opulent wedding feast (сәтті аударма), *төркінін танымас- he didn't even seek our advice* (алмастырылу), *он екі өрім қамшы* – twelve-tailed crop (сәтті аударма), *адалбақан* – yurt pole (түсіндірме), *саптама* – boot (алмастырылу), енесі інген – she-camel (түсіндірме) түрінде қарапайым сөздермен ғана жеткізілген. Сол секілді, «Бурада»: *күйіс қайтару* – rhythmically chew (түсіндірме), *теректен ырып жасаған науа* – wooden trough (алмастырылу-жартылай түсірілу), *тобылғы түсті су* – rusty water (алмастырылу-түсірілу), *ашылаған түйе* – Bura (алмастырылу-түсірілу) т.б.

Өз ортасында өзгеше шеберлігімен, сөз ұсталығымен танылған Оралхан Бөкей шығармаларының әлем тілі – ағылшын тіліне аударылып, ағылшын тілді аудиториядан өз оқырмандарын табуы қуантарлық та, құптарлық та іс. Алайда сөз зергерінің тамаша туындыларын түпнұсқаға барынша жақын ету үшін ағылшын тілімен қатар қазақ тілін де жетік меңгерген аудармашы ат салысса аудармадағы алшақтық азаяр еді. Бұл – бүгінгі аударматану ғылымының негізгі талаптарының бірі. Белгілі жазушы Әбіш Кекілбайұлы: «Оралхан Бөкей – жиырмамыншы ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең сүлей суреткерлерінің бірі ретінде әлемдік танымалдылыққа ие болды. Оралхан азғантай ғұмырында сондай асқаралы биікке өзін де, елін де, туған әдебиетін де шығарып үлгерді» десе, Халық Қаһарманы атақты Қасым Қайсенов: «Оралхан өзі туған табиғатына ұқсас еді. Алтайдай асқақ, оның оқ жетпес құзар шыңдарындай биік еді! Заңғар тауларынан құлап аққан өзендеріндей тасқын еді. Тауларының сілемдерін жайлаған ерке еліктеріндей елгезек еді. Өркеш – өркеш тастарындай ірі еді. Қалам сілтеген алыптардың бірі еді. Шығыстан жарқырап шыққан жұлдыз еді» деп жоғары бағалаған еді. Жазушының шет тілдеріне аударылған туындылары әлі де түбегейлі зерттеулердің нысаны болары сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Шығыс Қазақстан: танымал есімдер <http://imena.pushkinlibrary.kz/kz/pisateli-i-poetykz/697-.html>.
- 2 Тұрсын Ж. Жалған мен жалғыздық жыршысы // Түркістан газеті. – 2013. – 9.09
- 3 Оралхан Бөкей туралы он бес пікір. Massaget.kz. <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/kkzhiek/30388/>
- 4 Бөкей О. Кербұғы. – Алматы, 2003. – 201 б.
- 5 Bokeev O. Theman-deerandotherstories. - Алматы, 2017. – 441 p.

РЕЗЮМЕ

В данной статье на основе произведений Оралхана Бокея, таких как «Бура» и «Ардак», анализируются способы перевода и их своеобразие при раскрытии языковой личности писателя. Автор статьи также подчеркивает своеобразие приемов и методов Оралхана Бокея при выражении авторской позиции.

RESUME

The author of this article analyzes the works of OralkhanBokei, such as "Bura" and "Ardak", the ways of translation and their originality in exposing the linguistic personality of the writer. The author of the article also points out the peculiarity of the methods and ways of OralkhanBokei's position expressing his heroes' description and inner dialogues.

ӘОЖ 82.09:821.512.122

Э.С. ҚұрманғожаеваАлматы менеджмент университеті,
филол. ғыл. канд., доцент**Б.Ш. Құралқанова**Павлодар мемлекеттік
педагогикалық университеті,
филол. ғыл. канд., доцент**А.С. Сатыбалдин**Павлодар мемлекеттік
педагогикалық университеті,
филология магистрі**Түркі тілдерін
ортақтастырған
ұстындар****Аннотация**

Мақалада ХХ ғасыр басындағы әдеби-тарихи процесте түркі ұлттарының өзара әдеби-мәдени тығыз қарым-қатынастар жасауының арқасында тіл ортақтығына негізделген басылымдарға талдау жасалған. Бұл рухани алмасуда кітап басу ісінің белгілі бір дәрежеде үлкен рөл атқарғанын атап өткен жөн. Олай дейтініміз, кеңестік кезеңде қазақ әдебиетінде «кітаби ақындар» атанған сөз өнеріміздің көрнекті өкілдері өздерінің кітаптарын Қазан, Үпі, Орынбор шаһарларында бастырып шығарды. Еділ-Жайық бойындағы баспаханалардан жарық көрген әдебиеттер тек татар тіліндегі ғана емес, түркі қаламгерлері оқи да, жаза да білетін араб, парсы және орта ғасырлық түркі тілдеріндегі туындыларды құрады. Көркем шығармалардың, асыл дүниелердің басылып шығуының, жұртшылыққа таралуының қажеттігі – уақыт талабы екені рас. Тіпті ұлттық баспасөзіміз де осы тұста қалыптаса бастады. Жарық көрген әдебиеттер мен басылымдар тек татар тіліндегі ғана емес, бүкіл түркі жұртының оқығандары білетін араб, парсы және орта ғасырлық түркі тілдеріндегі туындыларды құрады.

Түйін сөздер: әдеби-тарихи процесс, тіл ортақтығы, рухани алмасу, «кітаби ақындар», баспасөз, басылым, әдеби-мәдени қарым-қатынас.

ХХ ғасыр басындағы түркі халықтарының өзара қарым-қатынасында кітап басу ісі белгілі бір дәрежеде үлкен рөл атқарды. Бұған, біріншіден, тағы да сол қоғамдық-әлеуметтік жағдай түрткі болды. Олай дейтініміз, екі ғасыр аралығында түркі қоғамында жүріп жатқан оң өзгерістер тарихи-мәдени процеске өз әсерін тигізгені мәлім. Соның соны сипатын сол тұстағы баспасөз ісінің өркендеуінен байқау қиын емес.

Ұлттық тәуелсіздік, әлеуметтік қанау, үздіксіз басқыншылық жағдайында ғасырлар бойы күрес үстінде түркі жұрты екі ғасыр аралығында (ХІХ-ХХ ғғ.) баспасөз бостандығына ие болды. Дерек көздерінің көрсетуінде, түркі

халықтарының арасында татарлар бірінші болып кітап бастырумен айналысты. Сондай-ақ татар қайраткерлері қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр және тағы басқалардың ұлттық кітап басу ісінің қалыптасуына көмек қолын ұсынды.

Көркем шығармалардың, асыл дүниелердің басылып шығуының, жұртшылыққа таралуының қажеттігі – уақыт талабы екені рас. Сөйтіп, ұлттық баспасөз қалыптаса бастады дедік. Ол 1870 жылдан бастап шыға бастаған «Түркістан уалаяты» газетімен (қазақ, өзбек тілдерінде) және алғашқы қарлығаш басылым «Дала уалаяты» газетімен (1988-1902, қазақ, орыс тілдерінде) байланысты еді. Бұл – қазақ баспасөзінің жандануына бастау болды. 1911 жылы бірінші төл журналымыз – «Айқап», ал 1913-1918 жылдар аралығында «Қазақ» газеті жарық көрді. Бұдан бұрын, не кейін пайда болған – «Қазақстан», «Алаш», «Сарыарқа», «Бірлік» секілді басылымдар ғасыр басындағы баспа ісінің дамуына демеу болды. Бірақ олар аз ғана данамен (тираж) әрі бөтен, әрі басқа жерлерде басылды.

Өз жерімізде баспахана болмауы себепті басылымдармен қатар, кітап өнімдері де елден тыс, бірақ Ресей аймағындағы қалаларда жарық көрді. Тек 1912 жылы ғана Семейде «Жәрдем» («Ярдэм сериктиш») баспаханасы ашылды. Оны құрушы әрі ұйымдастырушылар – татардың көпес-саудагерлері ағайынды Нигматуллиндер еді. Баспахана 1918 жылға дейін жұмыс істеп, бірнеше қазақ кітаптары шықты.

Еділ-Жайық бойындағы баспаханалардан жарық көрген әдебиеттер тек татар тіліндегі ғана емес, түркі қаламгерлері оқи да, жаза да білетін араб, парсы және орта ғасырлық түркі тілдеріндегі туындыларды құрады. Татар кітаптарының бір бөлігі басқа түркі тілдес Ресей халықтарының да ұлттық рухани қазынасына айналды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап ана тілінде оқулықтардың жоқтығына байланысты қазақ балалары ескі татар тіліндегі әліппемен дүнияуи пәндерді оқып үйренді. Бұны екі ғасыр аралығында шыққан қазақ кітаптарынан байқау қиын емес. Төңкеріске дейін баспа бетін көрген әрі татар бай-көпестерінің иелігіндегі баспаханаларда шыққан төл туындыларымыздың көбінің тілі шұбарланып, араб-парсы, татар сөздері араласып, әдеби тіл нормасы бұзылды.

Сондай-ақ, екі ғасыр аралығында Еділ-Жайық бойындағы мектеп, медреселерде оқитын қазақ, қырғыз, қарақалпақ, түрікмен, т.б. ұлт жастарының саны күрт өсті. Бұл белгілі бір деңгейде түрік, татар тілдеріндегі кітаптардың туысқан халықтар арасына кеңінен таралуына, сатылуына түрткі болды. Және қазақ ауылдарында татар мұғалімдерінің ұстаздық етуі мен медресе шәкірттерінің жазда алыс аймақтарда бала оқытуы араб әрпінде ортақ түркі тілде шыққан оқулықтар мен түрлі әдеби шығармаларға сұраныс тууына жағдай жасалды.

Тілші-ғалымдар XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін тілдік құрамы жағынан екіге бөліп қарастырады. Бірі – түркі әдеби тілі дәстүрін сақтаған әдебиет те, екіншісі – Ыбырай, Абай дәстүрін дамытқан әдебиет [1].

Әрине, бұл шартты емес. Алайда, біздің түсінігімізше, мұндай топтастыру шындыққа саяды. Олай дейтініміз, бірінші топ өкілдерін құрайтын Ақмолла, Әбубәкір, Нұржан, Мәшһүр Жүсіп, Шәді, Мақыш т.б. шығармаларында ертедегі шығыс әдебиетінде кездесетін араб, парсы сөздері мен діни лексика көбірек қолданылды.

Мысалы, Қазан қаласында 3 кітап бастырып шығарған М.Ж.Көпеевтің «Хал-ахуал» жинағына енген өлеңдерінде мынадай жолдар кездеседі:

Ынтымаққа мүшәурә әрбір жерде,
Талабы әркімнің-ақ биік өрде ...

... Хакімде хүкіметші ғаділдік жоқ,
Параны көп жейтұғын сол өңірде...

... Бұл сөзім бәрі де шындық, емес мақтан,

Әлхәри мақтап болмай болсын ақтан [2, 39].

Сондай-ақ Н.Наушабаев өлеңдерінің жолдарында да араб, парсы сөздері жиі ұшырасады. Мәселен:

Ғаһымсыз бір камәрт пен болса саудаң,
Муапық ақыл серік болмаса егер ...

... Нәмматлы ғазиз ерің болса дұрыс,
Өзгертпей қалыбында сөзге тұрыс

Тілектің қасиеті кемігені,
Хилаплық уағаданда болса бір іс [3, 52], -

деген тармақтардағы ерекшеленген сөздердің тілімізге жат, бөтен екенін байқаймыз.

Мұндай орта азиялық түркі әдеби тілінің әсері ғасыр басында қазақ тілінде жарық көрген кітаптармен қатар, қисса, дастандарда да орын алды. Бұның басты себебі кітап шығарушы баспагерлер мен әріп терушілер татар, башқұрт болғандықтан деп білеміз. Олар басқа түркі тілдерінде жазылған кітаптарды татаршалап, түрікшілеп басып шығарды.

Түркі әдеби тілінде жазу стилі өте-мөте газет-журналдар беттерінде айқын бедерленді. Бұл, біріншіден, татар баспасөзінің әсер-ықпалы болса, екіншіден, қазақ, қырғыз, тағы басқа халықтардың оқыған зиялыларының бәрі дерлік сауатын татар молдалары мен мүддаристерінен ашты.

Демек, тіл мамандарының айтуынша, Алтын Орда дәуірінен бері қарай қалыптаса бастаған ортақ түркі әдеби тілі тектес халықтар арасында кеңінен қолданылып келді. «Кітаби тілдің де өзіне тән, белгілі нормаса бар, сондықтан жазу тілінде бұл стильде Абай заманынан басталған жаңа әдеби тілмен қатар белгілі бір дәстүр бойынша қалыптасып, көне түркі тілінің ізі бойынша жазылып, Қазақстан топырағындағы Октябрь революциясына дейін қолданыс тапқаны айқын. Сондықтан «кітаби тіл» қазақ халқы жақсы түсінетін, бұқараға кең тараған тіл болды» [4, 165], - деген Ғ. Мұсабаевтың пікірімен келіспеске болмайды.

Жалпы, бұл кітаби тіл дәстүрінің бастау көзі ортақ әдеби тілде жазылған әдеби-мәдени мұралар болып табылады. Ғалым С.М.Исаевтың ойынша, XX ғасыр басына дейінгі кезеңдерде сөйлеу тілі мен ортақ түркі әдеби тілі алшақтығы бірде айқындалып, бірде жымдаса түсті. Мәселен, Абай, Ыбырай негізін қалаған жаңа әдеби тіл де осы сияқты әр түрлі тілдік дәстүрдің жақсы жақтары мен жалпы халықтың сөйлеу тілінің сұрыпталуы негізінде қалыптасты. Демек, «кітаби тіл» деп аталып жүрген жазба дәстүрі – ортағасырлық дәуірде жасалған үлгі. Бұл дәстүрдің басты ерекшелігі – сөздердің көне тұлғаларын, көптеген түркі тілдеріне ортақ формалары барынша сақталынды. Аталмыш ғалым өз ойын былай сабақтайды: «Қай кезеңнің тілін зерттесек те, сол кезең тұрғысынан қарап, пікір айту керек. Демек, кітаби тіл мен XX ғасырдағы мистикалық сарында жазған ақын-жазушылардың тілін бір тіл деп қарауға әсте болмайды. «Кітаби тіл» - ол жазушылардың өзінен бұрын қалыптасқан тілдік дәстүр» [5,17], - дей келіп, автор кітаби тілдің негізі – көне түркі тілі екенін және оның құрамында араб, парсы, түрік, татар тілдерінің элементтері көптеп кездесуін тілдік дамудың бір заңдылығы ретінде қарастырады.

Сондай-ақ, С.М. Исаевтың көрсетуінде, Қазан төңкерісіне дейінгі жалпы әдебиетте, оның ішінде мерзімді баспасөзде әдеби тіл құрылысы жөнінде екі бағытта өріс алды. Бірі – көне «кітаби тіл» дәстүрін сақтауды негіздеп, араб, парсы сөздерін молынан қолдануды қуаттаса, екіншісі – керісінше әдеби тілдің аясын олай тарылтпай, қайта тілдің өрісін кеңейту мақсатында оның ішкі мүмкіндіктеріне орай, оған (тілге) жаңа элементтер енгізіп, шетел тілдерінің сөздерін қолдануды көздеді.

Бұл екі түрлі бағыттың пайда болуы мерзімді баспасөз редакциясы мен көркем шығарма авторларының ұстанған концепциясымен ұштасып жатты. Сөйтіп шығарманың мазмұны мен идеясы оның тіл құрылысына әсер етпей қоймасы белгілі.

«Бірінші топтағылар – Ыбырай, Абай негізін қалаған әдебиетті ілгері апарушы ізбасарлар – Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов, С. Торайғыров, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, С. Дөнентаев, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин т.б. ағартушы бағыттағы ірі ақын-жазушылар болса, екінші топ өкілдеріне діни қисса-дастандар шығарушыларды әрі ислам ілімін уағыздаушыларды жатқызамыз» [6, 97].

Ал, ғасырлар тоғысындағы кітап өрісіне тоқталатын болсақ, бұрын халықтарға ортақ түркі тілінің қалыптасуымен қатар, туысқан елдер арасындағы мәдени-әдеби қарым-қатынастардың одан әрі нығаюуына сара жол ашылғанын аңғарамыз. Бұл тұрғысында ғалым А.Каримуллин былайша ой сараптайды: «Если учесть, что до революции для многих тюркских народов существовал «интернациональный» язык средневековых «тюрки», что на этом языке печатались не мало книг, нашедших широкое распространение, вполне допустимо что часть книг одного народа может считаться национальной книгой и других народов» [7, 244].

Біздің өз тілші-ғалымдарымыз М. Балақаев, Р. Сыздықова, Б. Жанпейісов мынадай тұжырым жасайды: «Олардың шығыс әдебиетімен таныстығы, мұсылманша оқып, хат тануы өз шығармаларында Орта Азиялық түркі әдеби тілінің кейбір элементтерін пайдалануларына себеп болды» [6, 106].

Ал, қазақ тіліндегі әдебиеттер көбі осы кітаби-жазба тілде жарық көрді. Екі ғасыр аралығында шығармалары баспа бетін көрген қаламгерлердің біразын «кітаби ақындар» дейтініміз де сондықтан.

Шынтуайтқа келгенде, түркі халықтары тілдерінде кітаптардың шығуына сол кезеңде өмір сүрген ресейлік түркі ғалымдарының үлес-салмағы өте зор болды. Кітаптарға цензор қоюшы патша шенеуліктері шығыс-түркі тілдерін білмегендіктен, түркітанушылардың пікірімен санасуына тура келді. Ал, олар (түркітанушылар) өз тұрғысында әділ, оң шешім қабылдап, үлкен абырой-атаққа ие болды. Мысалы, ғалым Ә. Жиреншин бұл жөнінде өз топшылауын жасай келіп, И. Хальфин, Ф.И. Эрдман, А. Казембек, И.Н. Березин сынды ғалым, профессорлардың есімдерін ілтипатпен еске алады.

Қазан, Орынбор, Үпі қалаларында кітап бастыру ісі Ш. Хұсайынов, ағайынды Каримовтар, М.В. Чиркова, Б.Л. Домбровский, И.Н. Харитонов сияқты жеке меншік баспаханалар мен «Мағариф», «Өрнек», «Сабах» және тағы басқа басылымдар орталықтары іске қосылғаннан бастап ерекше қарқындады. Олардың ішінде аса қуатты Хұсайынов пен ағайынды Каримовтар баспаханалары қазақ тіліндегі кітаптарды ең көп шығарушылар ретінде саналды. Төл басылымдарымыздың енді бірқатары Үпі, Астрахан, Орал, Троицк қалаларында шықты.

Қазақ жерінде басылған шығармалар саны өте аз болды. Жоғарыда келтіргеніміздей, Семейде «Жәрдем» баспаханасы ашылып, тек 1913 жылы ғана өнім бере бастады. Осы жылы 13 кітап шығып, оның 1-уі орыс тілінде, ал 2-уі қазақша басылды.

Сонымен қазақ жазбагерлері де баспасөз арқылы көрінуге белсенділік танытып, кітап басу ісінің тууы мен қалыптасуына айтулы үлес қосты. Бұлар кезінде «кітаби» ақын-жазушылар атанып, біразы қараланып, енді біразы қақпайланған К. Шахмарданов, А. Сабалұлы, Ж. Шайхысламов, М. Қалтаев, Ш. Жәңгіров, Т. Жомартбаев, М.Ж. Көпеев, С. Көбеев сынды майталмандар еді. Қазақ тіліндегі әдебиеттердің басылып шығуына Ф. Халиди, Ф. Амашев, Ф. Катеев, И. Шамсутдинов, ағайынды Сулейменовтар және тағы басқа татар мәдениетінің қайраткерлері мен баспагерлері белгілі бір дәрежеде көмек күшін берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілі. - Астана: Елорда, 2000. – 344 б.
- 2 Көпеев М.Ж. Таңдамалы. I том. - Алматы: Жазушы, 1990. – 271 б.
- 3 Наушабайұлы Н. Алаш. – Қостанай: ЖШС «Баспа үйі», 1997. – 191 б.
- 4 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазмем ОПБ, 1962. – 316 б.
- 5 Исаев С. Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 240 б.
- 6 Балақаев М. Сыздыкова Р., Жанпейісова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1968. – 240 б.
- 7 Карамуллин А. Татарская книга пореформенной России. – Казань: ТКИ, 1983. – 320 с.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются издания, основанные на общности языка, благодаря тесному литературно-культурному взаимодействию тюркских народов в литературно-историческом процессе начала XX века. Следует отметить, что в этом духовном обмене в определенной степени большую роль играет книгоиздательское дело. Так, в советское время в казахской литературе видные представители казахского искусства, ставшие «книжными поэтами», выпустили свои книги в городах Казань, Уфа, Оренбург. В литературе, изданной в типографии городов, расположенных в окрестностях Волги и Урала, содержатся произведения не только на татарском, но и на арабском, персидском и средневековом тюркском языках, на котором умели читать и писать тюркские писатели.

RESUME

The article is devoted to the analysis of publications based on the language commonness thanks to the close literary and cultural interaction of the Turkic peoples in the literary and historical process of the early XXth century. It should be noted that book publishing plays a major role in this spiritual exchange. Thus, in the Soviet times in the Kazakh literature outstanding representatives of the Kazakh art, who became “book poets”, published their books in Kazan, Ufa, and Orenburg. The literature published in the printing houses of the cities located in the vicinity of the Volga and the Urals contains works not only in the Tatar, but also in Arabic, Persian and medieval Turkic languages, in which Turkic writers could read and write.

А.Е. Алимбаев

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

Көне түркі әдеби мұралары – мәңгілік ел идеясының жаршысы

Аннотация

Мақалада көне түркі әдебиетіндегі мәңгілік ел құру жолында қаһармандар бойындағы асыл қасиеттер мен қатар олардың үлгі боларлық іс-әрекеттерінің мән-мағынасы қарастырылған. Сонымен қатар Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласындағы ұлттық құндылықтардың қайнар көзі көне түркілерден бастау алатыны жайлы ойлар айтылған.

Түйін сөздер: мәңгілік ел, рухани жаңғыру, көне түрк, түркі жазба ескерткіштері.

Бүгінгі таңда «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында қоғамда көптеген игі істер жүргізіліп жатыр. Халықтың тарихын, тіл мен әдебиетін, мәдениетін, әдет-ғұрпын, жалпы рухани мұрасын насихаттаумен қатар оған зор құрметпен қарау, бүгінгі жаңа көзқарас тұрғысынан өскелең ұрпақ бойына сіңіру рухани жаңғыру үдерісі барысында іске асуда.

Рухани жаңғыру үдерісі жүріп жатқан тұста дәуір шындығын, заман ақиқатын қалпына келтіріп, көне дәуір мұраларын, соның ішінде қазақ халқын құраған әр алуан тайпалар мен тайпалық бірлестіктердің ежелгі тарихымен байланысты олардың көркем шығармаларын зерттеудің мәні зор.

Жоқтан бар пайда болмайды. Сол секілді қазақ әдебиеті бүгінгі биігіне бір күнде көтерілген жоқ. Қазіргі қоғамда жан-жақты дамып, әлемдік әдебиет көңістігінен орын алған қазақ халқының көркем сөз өнері бүгінгі дәржесіне жету үшін сан ғасырлық қалыптасу, есею кезеңдерінен өткені анық.

Әдебиет тарихы ең алдымен сол халықтың қоғамдық-әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты. Сондықтан да қазақ әдебиетінің тарихы да қазақ халқының қоғамдық, әлеуметтік және саяси өмірінің көрінісі. Әдебиетіміздің түп-төркінін танып білу үшін, оның тарихынан өсу даму жолынан хабардар болуымыз керек. Ұлтымыздың сан ғасырлар бойы сақтап келген рухани қазынасын, әсіресе әдеби мұраларын зерттеп, оны «Мәңгілік ел» мұратының түп қазығы етіп алу елімізде жүргізіліп жатқан идеологиялық саясатының басты мақсаты.

Жоғарыда сөз еткен тарих – қандай тарих, кімдердің тарихы деген заңды сауал туатыны сөзсіз. Демек, біз әдбиеттің қайнар көзі қайда жатыр деп түсінгеніміз абзал. Әрине, барша түркі халықтарына ортақ кезеңдегі әдебиет нұсқаларында. «Орта Азиядағы көптеген тайпалық одақтардан бірігіп пайда болған осындай ежелгі феодалдық мемлекеттердің бірі Түрк қағандығы (552-745 жылдар)» [1,24]. Түрк қағандығының бүгінгі ұрпақтары – тұтас түркі әлемі.

«Түрк» этнонимі алғашқы кезде белгілі бір адамның ата-тегі шонжар топтан немесе әскери ақсүйектерден шыққанын білдірген. Кейінірек, бұл сөздің семантикасы бірте-бірте ұлғайып, билік жүргізуші, үстемдік етуші, яғни «патша» шыққан тайпаның символы болған. Бертін келе сол билік етуші тайпаға бағынышты болып қалған тайпаларды да көршілері түркілер деп атап кеткен» [1,24]. Бүгінгі қазақ халқы да осы билік жүргізуші, үстемдік етуші бабалардың ұрпағы. Сол себепті де, ата-баба дәстүрін жалаң сөзбен жалаулатып-алаулатпай нақты әдбиет нұсқаларында кездесетін хан-патша, батырлар бейнесін бүгінгі таңда жаңғырту заман талабы. Ұрпаққа үлгі етер істері молынан екені тайға таңба басқандай сол кезде тасқа қашап жазған жазулармен қатар Иран, Парсы, Қытай т.б. жазба дерекерінен табатынымыз анық.

Әдебиеттанушы ғалым А. Қыраубаева «Қазақтың ілкі ата-бабалары – түркілер, ғұндар, сақтар. Солар жасаған мәдениетке ортақпыз. Өз алдына қазақ хандығы құрылғанға дейінгі (ХҮ ғ.) дәуірлерде бізді жалпы атпен түркілер деп атаған. Көк Тәңіріне табынып, Көк бөриден тарағандықтан, Көк Түркілер атанғанбыз» [2,3].

Түркі әлемінің бір бөлшегі ретінде өмір сүріп жатқан Қазақ елі – жоғарыда атап өткен мемлекеттердің асыл ұрпағы. Бұл тарихи сананы жаңғырту жолында Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылғы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және 2018 жылғы «Ұлы даланың жеті қыры» қос мақаласының маңызы зор. Президент өз сөзінде «Зор мәдени жетістіктер шоғыры даламызға сырттан келген жоқ, керісінше, көпшілігі осы кең-байтақ өлкеде пайда болып, содан кейін Батыс пен Шығысқа, Күнгей мен Теріскейге таралды» [3]. Сол себептен де, осы өлкеде пайда болған әдебиет нұсқаларын жан жақты зерттеу бүгінгі гуманитарлық ғылымдардың назарынан түспейтіні анық.

Көне түркі әдебиеті нұсқаларының сюжеттік байланыстар мен кейіпкерлер табиғатын жан-жақты, жүйелі қарастыру керек. Жалпы, қазақ филологиясы ғылымында бұл тақырып төңірегінде белгілі әдебиеттанушы және лингвист ғалымдар А. Аманжолов, Ғ. Айдаров, М. Жолдасбеков, С.А. Қасқабасов, Н. Келімбетов, А. Қыраубаева, А. Егеубаев және т.б. ғылыми еңбектер жазған. Сақтар, ғұндар және түрк қағанаты дәуірі туғызған қаһармандық дастандар атап айтар болсақ «Алып Ер Тоңға», «Шу», «Аттила», «Көк бөрі», «Ергенекөн», «Күлтегін», «Тоныкөк» және т.б. Бұл жырлардың біразы құлпытастарға өте мәнерлеп жазылған. Бұларды тасқа жазылған кітап деуге болады.

Сақтар дәуірі жайлы ғалым Н. Келімбетов «Орта Азия мен Қазақстан және Шығыс Түркістан жерінде сақтар тайпасы ғұндардан сан ғасырлар бұрын мемлекеттік бірлестік дәрежесіне дейін көтеріліп, өзіндік жоғары мәдениетке ие болғанын дәлелдейтін тарихи деректер Қытай мен Иран жазбаларында сақталған. Біздің заманымыздан бұрынғы VII ғасыр сақтар мәдениетінің мейлінше гүлденген, алтын дәуірі саналады. «Сақтар мемлекетін кезінде «Сақ елі» немесе «Шу елі» деп те атаған. Сақтардың астанасы Тянь-Шань тауының орта тұсында болған» [4,9]. Сақтар мәдениетінің гүлденгенін олардың жоғарыда аталған дастандардан көре аламыз. Жырлардың көбінің толық нұсқасы сақталмаған, жекелеген үзінділері ғана жеткен. Дегенмен сол үзінді түрінде сақталып келген жыр жолдарының өзінен-ақ дастандардың сюжеттік желісін, басты идеясын көркемдік дәрежесін аңғару қиын емес. Дастандардың басты қаһармандарының есімдері аңызға айналған тарихи тұлғалар. Аңызға айналған тарихи тұлғаларға тән қасиеттер өз елінің билеушісі, әскербасы, ержүрек батыр, қаһарман. Тұлғалардың есімдерінің мағынасы да осы қасиеттерді білдіргенін атап өтуіміз керек.

Түркілердің елдік мұрат пен бейбіт өмірді сүйетіндігін төмендегідей дастандарда көрініс табатынын аңғарамыз.

Сақ патшасы «Тұмар патша» туралы аңыз – солардың бірі. Ғалым А. Қыраубаева «Ежелгі әдебиет» еңбегінде Геродоттың «Тарих» атты кітабынан үзінді келтіреді. Тұмар патшаның он алтыдан асқан ұлын бір шайқаста Кирдің әскері тұтқынға алады. Тұмар Кирге сәлем жолдап «Сен менің тұтқындағы ұлымды қайтар, аман-сауыңда еліне кет. Бұл айтқанымды тыңдамасаң, қанға тоймас басыңды қанға тұншықтырам!», - дейді [2,10]. Тұмар патшаның Кирге сәлемдеме жолдауының өзі – түркілердің бейбітшілікті, тыныштықты сүйетініне дәлел. Әскер күші жағынан кем түспейтін Тұмар патша ескертусіз-ақ Кирдің басын алуына болар еді, алдымен ескерту жасау арқылы шайқасқа аттанады.

Мұндай отансүйгіштік қасиеттерді Дарий әскерін алдап, шөл далада қырғынға ұшыратып өзі мерт болған Шырақ батыр жайлы аңыздаулардан да көре аламыз. Жалпы, елін, жерін қорғау үшін – ел басқарушының да, батырдың да, қатардағы кісілікті азаматтың да бас қасиеті деп саналған.

Құланның үйірін қуып жүрген түркілердің арулары жау қоршауында қалып қойып, Мидия патшасының баласы ханзаданың қолына түскен Зарина сұлу жайлы аңыздауларда бұл идея айқын көрінеді. Тұтқындағы Зарина ханзадан қашып бара жатқанда патша баласы жетіп алып, қыз екенін көріп, ғашық болып қалады. Қыз да жігітті ұнатып, бірақ ел, жер, атамекен тағдырын ойлаған қос ғашық қосылмайды. Бұның себебін Заринаның сөзімен келтірсек, «Мен сені ғана ұнатамын. Бірақ әйелің бола алмаймын. Оның себебі, екеуіміз қосылсақ, сен хан боласың, мен ханым боламын. Менімен қоса артымдағы елім де саған бағынышты болады. Мен сүйгеніме қосылып, бақытты болғаныммен, елім тәуелсіздігінен айырылып, бақытсыз болады. Мен үшін елімнің еркіндігінен артық ештеңе жоқ. Қош сүйіктім» [2,12]. Бұдан байқағанымыз, түркілердің елі мен жері үшін жеке басының пайдасынан гөрі елдік мұратты жоғары қоятынын байқаймыз.

Ел мүддесін бірінші орынға қоятын тағы бір тарихи тұлға – Мөде батыр. Батыр жайлы аңыздаулар тарихи деректерде көптеп кездеседі. Мөдемен жауласқан көршілері Мөдеден әкесі Түмен ханнан қалған, күніне мың шақырым жүгіретін тұлпарын сұратады, ел тыныштығын ойлаған Мөде тұлпарды беріп жібереді. Бұған тоймаған жаудың билеушісі Мөденің бір ханымын сұратады. Халықтың жайын ойлаған хан бір ханымын беріп жібереді. Үшінші рет жау мың шақырым болатын жерін сұрайды. Сонда Мөде «Жер – елдің байлығы. Өз байлығымды берсем де, ел байлығын бермеймін» - деп жауға шабады [2,12].

Бұдан байқанымыздай, халқымыздың ата-бабадан мұраға қалып, тарихи сабақтастықта жетілген жеке тұлғалық қасиеттер, елдің гүлденуіне, оның экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани жетілуіне бірден бір әсер етуші фактор екенін түсінуге болады.

Көне түркі қаһармандық дастандарындағы тарихи тұлғалар, яғни батырлар мен ел билеушілерінің бойындағы асыл қасиеттер *данышпан, еңсегей бойлы, қақпақ жауырынды, өткір көзді, түсі суық, шашы ұзын, білектерінде бұлшық еттері ойнаған, хас батыр* сынды сипаттаулар ортақ болып келеді. Мысалы: Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде Алып Ер Тоңға жайлы

Ол әр данышпан, әрі ержүрек болуға міндетті еді,

Өйткені билікті онсыз нығайту мүмкін емес...

Хас батырлар туралы айтқан жақсы сөз:

«Қиын түйінді нағыз ерлер ғана шешеді».

Ел әміршісі қашанда айбарлы болу керек:

Өйткені тек үрейлі арыстанға ғана

құлан мойынсынады [4,17].

Ал Күлтегін ескерткішінің үлкен жазуында қағандар мен бектер туралы былай деп жазады.

Білге қағандар екен.
Алып қағандар екен.
Әміршілері де бірге болған екен,
Алып болған екен.
Бектері де, халқы да
Сенімді екен.
Сол үшін де елін сонша (ұзақ) билеген екен,
Ел ұстап, төрелік еткен,
Өздері қаза болған [5,49].

Бұл аталған екі қаған тұсында көк түрк елінің атақ-даңқы артып, елдің іші де, сырты да бейбіт өмір сүргендігін көре аламыз. Бейбіт өмір сүру салты түркі халықтарының ата-бабаларынан, яғни сақтар заманынан бастау алса, қазақ халқы тарих сахнасына «Мәңгілік ел» идеясы ретінде жалғастырып келеді.

Жоғарыда біз түркілердің рухани-идеологиялық ұстанымына айналған бейбітшілік пен мәңгілік ел сипаты мен дәстүрге берік ізгілік элементтеріне, олардың адамгершілік-рухани құдыретіне талдау жасадық. Бұдан түйгеніміз түркі халықтары бейбітшілікті сүюлерінің арқасында елінің гүлденуін қалаған. Өздері жауыздықпен соғысты бастамаған. Қарапайым мораль философиясын терең ұғыну арқылы мемлекеттерінің «Мәңгі ел» болуын армандаған.

«Мәңгілік ел» идеясының басты алғышарты – түркілік дүниетаным мен оның тарихи кезеңдердегі қалыптасуы...» [6,5]. Түркілік дүниетаным дегеніміз жалпы көк түркілердің тал бесіктен, жер бесікке дейінгі уақытты қамтитын болмыс бітімі.

«Мәңгілік ел» идеясы барлық түркілердің бір тарихи кезең YIII ғасырда, бір шаңырақ астында тұрғанда қабылданған және жарияланған идея болатын. Ендеше, тарих сынынан өткен бұл идея бүкіл түркі дүниесі үшін ортақ және осы идея төңірегіне бірігу қазіргі замандағы түркі тектес халықтардың мұраты десек, қателеспейміз» [6,6]. Бұл жерде елдің тарих сахнасынан кетпей, сақталуын тілейді. Мәңгілік ел дегеніміз – мемлекеттің ғасырлар тоғысында, ірі державалар арасында бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстану деп түсінуге болады. Тарих сахнасында ұзақ өмір сүруді армандаған түркілердің жай ғана қиял емес екеніне дәлел бола алатын туындылар бар. Атап айтар болсақ «Ергенекон» дастаны. Бұл дастанда «Көк түркілердің елін Иль деген хан басқарыпты. Ханның балалары көп еді. Бәрі соғыста қаза табады. Тек кенжесі Қаян мен ханның жиені Тоғуз деген тірі қалады. Бұлар соғыста аман қалып, тұтқынға түседі. Бір күні Тоғуз бен Қаян әйелдерімен тұтқыннан қашып шығады. Бұлар қашып шығып өздерінің ескі жұртына келіп, жайылып жүрген төрт түлік малды көреді. Олардың әрқайсысынан бір-бір жұптан алып, артынан келген жау іздеп таба алмайтын, шөбі шүйгін жайылымы бар, жанға жайлы жерұйық мекен іздейді. Түркілер ақыры айналасын аса биік көгілдір таулар қоршаған, сарқырап ағып жатқан асау өзендері бар жерге тап болады. Сол үлкен дарияның бір жағы – жеміс ағаштары жайқалып тұрған бау бақша, екінші жағы шүйгін шөбінен түйе көрінбейтін кең жазира жайлауға келеді. Бұл жұмақ тектес жерді «Ергенекон» деп атаған. Бұл жер түркілер үшін құтты қоныс болыпты [4,57].

Мұнда «ергене» сөзі көне түркі тілінде тау арасындағы «өткел», «шатқал» мағынасында, ал «кон» сөзі қоныстану, яғни «қону» мағынада қолданылған. Сонымен Ергенекон сөзі «шатқалдағы қоныс» дегенді білдіреді». Ал Махмұт Қашқаридың «Диуани Лұғат ат-Түрк» еңбегінде мекен мен уақытты білдіретін атау деген мағына білдіреді [7,767].

Бұл дастандағы сарын «Күлтегін» жырында Өтікен деген қасиетті мекен жайлы сөз болғанда кездеседі. Кейбір деректерде Өтікен Түркілердің астанасы болған деп айтылады. «Күлтегін» жырының кіші жазуында,

«Тоғыз оғыз бектері, халқы,
Бұл сөзімді мұқият тыңда.

Терең ұқ.

Ілгері – күн шығысында,

Оң жақта – күн ортасында

Кейін – күн батысында,

Сол жақта – түн ортасында

Осының ішіндегі халықтың бәрі

Маған қарайды, халықты

Осынша көп еттім. Егер қазір баяғы кексіз түрк қағаны Өтүкен қойнауында отырса, (онда) ел мұнсыз» [5,45].

«Ергенекон», «Күлтегін» дастандарына өзек болған идея – халыққа құтты қоныс, жерұйық, бақытты өмір іздеу сарыны араға сан ғасырлар салып Асан Қайғы жыраудың толғауларында қайталаанады.

Ұлы Түрк қағанатын ешбір жау әскер күшімен жеңе алмағаны тарихта жақсы жазылған. Алайда, жұдырықтай жұмылып отырған түркі елінің ішіне жау жағы ғасырлар бойы іріткі салып келді. Ақыры Ұлы Түрк империясы екіге бөлінеді. Бұндай ауыр кезеңдер де жырларда баяндалады. Дегенмен, тек қана жақсылыққа үміттенген халықтың жігерін қайрау мақсатында елдің мүшкіл халін суреттейді.

«Ақылды кісілерді, батыл кісілерді

табғаштар қозғай алған жоқ.

(Егер) бір кісі алданса (онда) руы,

халқы тұқымына дейін қалмас еді.

Тәтті сөз, асыл дүниесіне

көп алданып

Түрк, халқы, қырылдың,

Түрк халқы, жойылдың,

Түстікте Шұғай қойнауы түгіл,

Түн жазығына қоныстансақ десуші ең.

Түрк халқы, жойылдың...» [5,46]. Бұл жолдар арқылы түркі халқы ақылды, батыл кісілердің арқасында сақталып қалатынын түсінуге болады. Елдің жігерін көтеру мақсатында жазылатын жырлардың бастауы осы кезеңдерден нәр алатынын байқаймыз.

Тасқа қашап жазған жырларда, Парсы, Қытай деректерінде кездесетін аңыздауларда Түрк елінің бүкіл әлемді аузына қаратқан айбарлы да абыройлы дәуірі суреттеледі. Бұның өзі мәңгі тастар арқылы болашаққа ата-бабаларының жүріп өткен соқпақ жолдарын және жеткен жетістіктерін болашақ ұрпақ біле жүрсін деген ниетпен жасалған іс деп ойлаймыз. Бұны «Күлтегін» жырының мына жолдарынан көре аламыз:

«Биікте көк Тәңірі,

Төменде қара жер жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы жаралған.

Адам баласы үстіне ата-тегім Бумын қаған,

Істемі қаған отырған.

Отырып, түрк халқының ел-жұртын

Қалыптастырған, иелік еткен

Төрт бұрыштың бәрі дұшпан екен,

Сарбаздарымен аттанып,

Төрт бұрыштағы халықты

Көп алған, бәрін бейбіт еткен,

Бастыны еңкейткен,

Тізеліні бүктірген,

Ілгері – Қадырқан қойнауына дейін,

Кері – Темір қақпаға дейін жайлаған [5,48].

Мәңгілік ел – түрк жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк негізін қалаған идея. Елтеріс Құтлық қаған екінші Түрк қағанатын құрғаннан кейін Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясын қолға алды. Мәңгілік ел – мақсаты түрк елінің билігі деп осыдан 13 ғасыр бұрын мәңгілік идеясын ұсынған. Елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасап, мәңгілік ел саясатын Көк Түркілер іске асырды. Сол идея, сол мұрат бүгінгі қазақ елінің бас ұранына айналды. Күлтегін жазуының қазіргі қазақ тілінің нормасына келтірілген Ғұбайдолла Айдаровтың нұсқасында: «Көктегі түркі тәңірісі, түркінің қасиетті жер-суы былай депті: Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін...» — деген жолдар бар [8,63].

Тоныкөк ескерткішінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырамауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйтқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. Түркі халқының елдігінен айрылып, қағансыз қалып, тағы да басқаларға бағынып, одан қайта көтеріле бастағаны, жаңа қаған отырғаннан кейін елдің басын біріктіру шаралары, яғни «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай, түркі елі үшін қызыл қанын ағызып, қара терін төккені, күш-қуатын бергені» паш етіледі. Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғаны көрінеді. Сонымен қатар, бұл жерде «Мәңгілік ел» ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр.

Мәңгілік ел, мәңгілік бейне, мәңгілік өмір, мәңгілік тас осы сынды т.б. тіркестер көптеп кездеседі. Әрине, мәңгі ештеңе болмайтыны ақиқат, оны дәлелдеудің қажеті жоқ. Бірақ, көне замандардан ұрпақтан ұрпаққа рухани және материалдық тұрғыда беріліп келе жатқан құндылықтар бар. Ілкі дәуірлерден қазіргі күнге дейін діңгегінің өзегі үзілмей келе жатқан дәстүрлер, мәдениеттер болады. Ол атаның қанымен, ананың сүтімен берілетін қасиеттер. Осыны түсінген түркілер әлемді билеп, үстемдік құрды. Сол өзек бүгінгі түркі тектес халықтармен біте қайнап жатыр.

Осы тұрғыдан қарастыратын болсақ, көне түркі жазба ескерткіштері біріншіден, олардың заттық, яғни материалдық сипатқа ие болып, еркіндік, азаттық пен тәуелсіздіктің нышандарын айғақтайтын мемлекеттік рәміздер белгілерін көруге болады. Мысалы, Күлтегін ескерткішінің ұшар басы бөрі бейнелі бесбұрышты қалқан түрінде ойылуы кездейсоқ емес. Көк бөрі – түркі халықтарының ежелгі тотемдік нанымна негізделгендігі белгілі. Түркілер әулетінің негізін қалаған Ашина Алтай тауына қоныс тепкеннен кейін, «өзінің тегін ұмытпайтындығын елге жария ету үшін қақпасына қасқыр басты туын іліп қойды» – делінген қытай жылнамаларында. Толық бөрі бейнесін оның басы арқылы беру «тұтастықты бөлшек арқылы беру» деген ғылыми принципіне негізделген. Мұндағы бөрі бейнесі көркемдік емес, саяси-әлеуметтік, яғни елдік пен еркіндікті, тәуелсіздік пен азаттықты айшықтайтын тудың рәміздік нышаны. Бөрінің бейнесі көптеген түркі тайпалары мен руларының таңбасы болған [9].

Мәңгілік бейне яғни, жоғарыда аталған дастандардағы батырлар мен хандардың қаһармандық бейнелері «мәңгілік бейне» десек болады. Әдебиеттану ғылымында «мәңгілік бейне» деген терминге ғалым М. Базарбаев «Мәңгілік бейнелер бір заманда, қоғамдық ортада қалыптасқан мінез-ерекшелігі бар, сонымен бірге бойынан жалпы адамзатқа тән сипат-қасиеттер де айқын танылатын типтік тұлға дәрежесіне көтерілген әдеби бейнелер. Олар адамгершілік пен әділетсіздік, махаббат, зұлымдық, қызғаныш секілді жағымды және жағымсыз мінез, іс-әрекеттер арасындағы қайшылықты, тартысты көрсетеді. Ғасырдан ғасыр ауысып, заман өзгерсе де, мұндай бейнелер өзінің танымдық, тәрбиелік мәнін жоғалтпайды. Және бір халықтың әдебиеті көлемінде қалмай, дүние жүзі мәдениетінде танымал бейнелер болады» [10,233]. Мәңгілік бейнелер арқылы «Мәңгілік ел» идеясы өшпей жасай береді. Ендеше, «Мәңгілік ел» болу жолында қан төккен ата-бабаларымыздың адал да, таза сара жолын жалғастыру біздің міндет. Көне түркі әдебиетіндегі қаһарман тұлғалардың адамгершілікке, махаббатқа, ізгілікке, бейбітшілікке,

әділдікке талпынуы мен күресуі мәңгілік бейне болуымен қатар мәңгілік елдің негізін салып кеткені мәлім.

Қорытындылай келе, мақаламызда сөз болған көне түрк қаһармандық дастандары – түрк халықтарының ежелгі ерлік тарихын аңызға айналған шежіре-деректер негізінде баяндайтын қаһармандық жырлар. Осы тарихи жырлар арқылы түркілердің дүниеге көзқарасын, олардың ел билеу жүйесін, батырлар мен хандар тұлғасын тануда біз мәңгілік сарынын көре аламыз. Демек, «Мәңгілік ел» идеясы құр қиял-арман ғана емес ата-баба салған жолды жалғастыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Жоғары оқу орындары филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. 264 б.
- 2 Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. Жоғары оқу орындарының филология және журналистика факультеттерінің студенттеріне арналған оқу құралы. - Астана: Елорда, 2001. - 224 б.
- 3 <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanynh-zheti-qty>
- 4 Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы (Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары) Зерттеу. – Астана: «Елорда», 2000. - 288 б.
- 5 Жолдасбеков М. Асыл арналар. I том. Зерттеулер. Мақалалар. – Астана: Күлтегін, 2012. – 344 б.
- 6 Сыздықов С., Қанаев С., Жеңіс Ж. «Мәңгілік ел идеясы: қалыптасуы, үш негізі тарихи сабақтастық. – Астана: Фолиант, 2013. – 320 б.
- 7 Махмуд ал-Кашгари Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.А. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
- 8 Күлтегін Тонкөк: Ежелгі түркі рун жазбалары (Әдеби нұсқасын жасаған Қадыр Мырза Әли..) - Алматы, «Өлке» баспасы, 2001. — 144 б.
- 9 «edu.e-history.kz» № 4(08) <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/546>
- 10 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст.: З. Ахметов, Т.Шаңбай/ - Семей-Новосибирск: «Галер-Пресс», 2006. - 398 б.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается сущность благородных качеств героев, а также образцы их действий для подражания на пути создания мәңгілік ел в древнетюркской литературе. Также повествуется о том, что истоки национальных ценностей в программной статье «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Елбасы Н.А.Назарбаева имеют начало со времен древних тюрков.

RESUME

The essence of favourable qualities of the main characters and their actions for imitating on the way of creating мәңгілік ел in the ancient literature are disclosed in the article. It is also pointed out that the sources of the national values in the programme article «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Елбасы N.A.Nazatbayev are initiated from the time of ancient Turks.

УДК 81

С.М. СултановаЕвразийский гуманитарный институт,
магистр гуманитарных наук

Продуктивные и непродуктивные аффиксы, характеризующие человека, в структуре русского, казахского и английского языков

Аннотация

В статье отмечается важность изучения словообразования и сопоставительное описание словообразования русского, казахского и английского языков. Проведённый нами анализ суффиксов, характеризующих человека, даёт возможность выделить словообразовательные аффиксы, связанные с такими языками, как русский, казахский и английский. Все это определяет актуальность исследования словообразования в свете языковой картины мира. В работе были использованы имена существительные, в лексическом значении которых присутствует компонент значения “наименование лица”. То есть продуктивные и непродуктивные суффиксы с наименованием лица и деятеля в русском, казахском и английском языках. Исследование словообразовательной системы в разноструктурных языках, может помочь обнаружить национальные особенности языковой картины мира того или иного народа.

Ключевые слова: словообразовательный формант, словообразующие аффиксы, суффиксы со значением лица, характеристика человека, контрастивная лингвистика, русский язык, казахский язык, английский язык.

Языковая ситуация в мире, которую диктует укрепление и расширение интеграционных процессов в международных отношениях и вхождение в мировое сообщество большого числа молодых государств, актуализирует задачи формирования трёхязычия и расширения практики перевода. Их решение требует разработки теоретической научной базы, в которой значимое место занимает контрастивная лингвистика. Таким образом, существует социальный запрос на сравнительно-сопоставительное изучение и описание языков, без которых невозможно совершенствование языкового образования. С учетом современных тенденций словообразование несет большой вклад в развитии теории языкознания [1, 7].

Однако проблема описания словообразовательной картины мира до сих пор является актуальной. Это обусловлено, на наш взгляд, тем, что, несмотря на то, что словообразование является «строительным» уровнем языка и оперирует в основном структурными единицами - морфемами для создания новых слов, оно также не лишено культурологически значимого содержания [2, 89].

Тенденции словообразования и применения суффиксов, почти в каждом языке, отличаются национальным характером. Специфика этого процесса может проявляться не только в многообразном «комплексе» суффиксов, но и в особенной продуктивной способности суффиксов, в их комбинаторных возможностях сочетаться с основами базисных слов. Немногие английские суффиксы предполагают наличие своих абсолютных русских эквивалентов. Поэтому, этот факт мотивирует поиск и подбор разных способов и вариантов для передачи слов, сформированных при содействии подобных суффиксов.

Исходя из вышесказанного, актуальность настоящего исследования заключается в выявлении суффиксов с лексическим значением лица.

В работе мы используем имена существительные, в лексическом значении которых присутствует компонент значения «наименование лица». То есть продуктивные и непродуктивные суффиксы с наименованиями лица и деятеля в русском, казахском и английском языках.

Цель нашего исследования - выявить существительные с компонентом значения «наименование лица» из разных словообразовательных словарей.

Вопрос о словообразовательных аффиксах иноязычного происхождения так или иначе затрагивается во многих исследованиях по словообразованию в русском, казахском и английском языках. Преимущество исследования данного аспекта на материале одного тематического разряда заключается, как нам кажется, в том, что словообразовательные аффиксы выявляются в ходе комплексного изучения многочисленных лексем, объединённых общей тематикой. В результате легче угадываются мотивирующие основы в лексемах с затемнённой этимологией и ярче проявляются мотивирующие значения.

Проведённый нами анализ лексем, характеризующих человека, даёт возможность выделить словообразовательные аффиксы, связанные с такими языками, как русский, казахский и английский.

Характерной особенностью продуктивных аффиксов является многообразие и широта их связей, что дает возможность активно образовывать новые слова и новые формы.

В русском языке суффиксы выполняют важную роль как в процессе номинации так и в пополнении словарного запаса. С их помощью образуются не только новые слова, но и грамматические формы. Суффиксы также служат для передачи эмоциональной составляющей речи.

В английском и русском языках выделяются продуктивные модели аффиксального словообразования. Однако в русском языке аффиксация развита сильнее, чем в английском и казахском языках [3, 73].

Таблица соответствия морфем казахского, английского и русского языков

<i>Морфемы русского языка</i>	<i>Морфемы казахского языка</i>	<i>Морфемы английского языка</i>
<i>-ист</i>	<i>-шы, -ші:</i>	<i>-er, -or, -man</i>
<i>моторист, баскетболист</i>	<i>моторшы, баскетболшы</i>	<i>motorist, basketball player</i>
<i>-ник, ниц(а):</i>		<i>advisor, adviser</i>
<i>советник, советница</i>	<i>кеңесші</i>	<i>fisherman, sailor</i>
<i>-ак, -як: рыбак, моряк</i>	<i>балықшы, теңізші</i>	<i>researcher</i>
<i>-тель: исследователь</i>	<i>зерттеуші</i>	<i>storekeeper</i>
<i>-щик, щица: кладовщик</i>	<i>қамбашы</i>	<i>milkmaid</i>
<i>-к: доярка</i>	<i>сауыншы</i>	<i>dressmaker</i>
<i>-их(а): портниха</i>	<i>тігінші</i>	<i>locksmith</i>
<i>-арь: слесарь</i>		<i>seller [4, 29]</i>
<i>-ец: продовец</i>	<i>сатушы</i>	

Кроме продуктивности - непродуктивности, аффиксы различаются по их регулярности. Те аффиксы, которые повторяются в языке и образуют определенный словообразовательный или формообразующий тип, называются регулярными. Так, в русском языке словообразовательный тип существительных мужского рода с суффиксом –ист- (футболист, пессимист, тракторист, активист) и коррелятивная форма женского рода с суффиксом –к-(а) (трактор/ист/к/а, актив/ист/к/а), безусловно, регулярный тип словообразования.

Регулярные аффиксы противоположны нерегулярным, которые в словах встречаются от случая к случаю, чаще всего единично. Они вне конкретного слова непонятны и не образуют воспроизводимого типа словообразования и словоизменения. Например: Суффикс -енёк- в слове муж/енёк единичный; в русском языке нет слов, в которых повторился бы этот суффикс. То же относится и к суффиксам -анёк- в слове куманёк, -авец- в словах крас/авец, мерз/авец, -юх- в слове кон/юх.

Регулярность и продуктивность - это разноплановые, но соотносительные понятия. Когда говорят о регулярности аффиксов, то имеют в виду их повторяемость. Например: писать - писатель; читать - читатель; любить - любитель и т. п.

Если же эти регулярные аффиксы активно участвуют в новых образованиях, то мы имеем дело с продуктивными словообразовательными аффиксами. Следовательно, все нерегулярные аффиксы - одновременно можно назвать непродуктивными, но не все регулярные аффиксы являются продуктивными.

Словообразовательная система языка непрерывно изменяется. Именно этим можно объяснить наличие в языке продуктивных и непродуктивных, регулярных и нерегулярных аффиксов. Следовательно, словоформообразовательные типы не являются раз навсегда данными [5, 243].

Словообразовательные суффиксы казахского языка служат для образования новых существительных от основ других существительных, глаголов, прилагательных или числительных.

Наиболее часто употребляются следующие из них: большому разнообразию русских суффиксов со значением лица противостоит один казахский словообразовательный формант - шы / -ші. Как известно, в русском языке часто наблюдается омонимия словообразовательных суффиксов, т.е. одни и те же суффиксы могут употребляться в разных значениях. В казахском языке омонимичные суффиксы редки. Например, -лық / -лік может употребляться в значении положения или отношения лиц: әкелік - отцовство, аналық - материнство.

Не столь богато и разнообразно представлены и уменьшительно-ласкательные суффиксы. В современном казахском языке наиболее распространены следующие

уменьшительно-ласкательные суффиксы: -жан: Еркежан, -қан: ботақан, -шық\ -шік: ұйшік, -тай: апатай-еке: атаеке, -ша\ -ше: кітапша, көрпеше, -шық\ -шек: інішек, құлыншақ. Данные суффиксы являются непродуктивными, потому сфера их употребления ограничена. Вследствие этого почти все русские существительные с уменьшительно - ласкательным суффиксом на казахский язык передаются описательно при помощи слов кішкене, кішкентай - маленький: гвоздик – кішкенешеге, ключик – кішкентай кілт, замочек – кішкентай құлып.

В казахском языке категории грамматического рода все русские существительные с суффиксами со значением лиц женского пола на казахский язык передаются описательно, при помощи слов қыз, әйел: руководительница – жетекші әйел, ученица – оқушықыз, докладчица – мәлімдеме жасаушы әйел адам, покупательница - сатыпалушы(қыз, әйел), домработница - ұйжұмысындағы әйел адам и др.

-еке/-қа/-ке являются не регулярными и непродуктивными словообразовательными формантами, выделяющимися в существительных с уважительно-ласкательным значением как нарицательных «эжеке» - бабуля; атаеке - дедуля, дедулечка; апеке - (в некоторых регионах: сестрица в некоторых регионах: бабуля, бабулечка). Так и в именах собственных, обозначающих имена, как уважительного отношения (у казахов): Бәке (от Берік, Бекзат, Батыр, Бахыт), Тоқа (от Тоғжан, Тоқтасын), Төке (от Тілеген, Төлепберген) и т.д. Присоединяется: а) к нарицательным существительным (зат есім+еке: эже+еке-бабуля), б) в именах людей – к первому слогу: Ас(қар) + еке.

-лас/лес~дас/дес~тас/тес - эти суффиксы, присоединяясь к имени существительному, образуют название предметов или лиц, объединенных чем-либо:

замандас	современник	coeval
жолдас	спутник, товарищ	companion; fellow traveller
әріптес	коллега	colleague, partner
дәмдес	приятель, знакомый	friend

Словообразовательная единица -шыл, -шіл достаточно регулярно, но непродуктивная и употребляется:

а) в именах существительных со значением лица, характеризующихся качеством, названным мотивирующим словом: ұйқышыл-засоня, шыншыл-правдолюбец, көпшіл-коллективист, мәтелшіл-любитель цитровать пословицы, өсекшіл-сплетник.

-паз - образует от существительных или прилагательных название лиц, для которых исходное существительное характеризует отличительное свойство:

жеңімпаз	победитель	winner
өнерпаз	ремесленник	artisan
әсемпаз	модник	fashionist [6];

Суффиксы в английском языке гораздо в большей степени, нежели префиксы, связаны с основами или корнями английских слов. Суффиксы могут присоединяться к основам английских слов случайно, но, будучи уже однажды присоединенными, они будут иметь тенденцию к постоянству. В то же самое время, один суффикс может быть многофункциональным: может выполнять несколько функций. Так, суффикс -er обозначает одновременно исполнителя действия в словах: driver, worker and hunter; инструмент (средство) - harvester, chopper and roller; жителя какой-либо местности (страны и т.д.) в словах: Icelander, Londoner, и Trobriander.

Лингвистические исследования наглядно показывают, что в английском языке, на современном этапе его развития, фразовые глаголы занимают лидирующие позиции в системе английского глагола. Причем, если рассматривать литературные произведения начала XX века, глаголы этого типа в основном встречаются в диалогической, разговорной речи. Но, начиная с середины XX века, появляется и крепнет тенденция к употреблению фразовых глаголов в повествовании, в описательной речи, а также для

описания чувств персонажей. Это говорит о все более возрастающей роли фразовых глаголов в современной английской лексике [7].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Жаналина Л.К. Сопоставительное словообразование русского и казахского языков / Л.К. Жаналина. – Алматы: РИК, 1998. - С. 131-134.
- 2 Рахимова А.Р. Аффиксальный способ образования тюркских лексем, характеризующих человека // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. - 2013. - Т. 155, кн. 5. - С. 152-165.
- 3 Хайруллина Р.Х., Пожидаев Р.А. Картина мира в русском словообразовании (микрокосм) // Культурология и филология // Социосфера. - 2013. - № 4. -С.74.
- 4 <http://www.textologia.ru/>
- 5 Мустаева М.Ш. Словарь морфем казахского и русского языка. - Алматы, «Print-S». 2006. - 352 с.
- 6 Султанова С.М. Национально-лингвистические особенности словообразования в казахском, русском и английском языках (на материале суффиксов со значением наименования лица) // «Мир науки, культуры, образования». - Горно-Алтайск. – 2018. - № 3. - С. 514-518.
- 7 Литневская Е.И. Русский язык: краткий теоретический курс для школьников МГУ. – М.; 2000. – 487 с. // http://studopedia.ru/5_32816_raspredelenie-po-rodam-inoyazichnih-nesklonyaemih-sushchestvitelnih-i-abbreviatur.html
- 8 Козырялова А.С. Аффиксация в современном английском языке // Материалы VIII Международной студенческой электронной научной конференции, Международный школьный научный вестник. – М., 2017. – № 1. – С. 180-184.

ТҮЙІН

Мақала сөзжасамның өнімді және өнімсіз жұрнақтарына арналған. Автор қазақ, орыс және ағылшын тілінің сөзжасамдық құрылымы мен салыстырмалы сипаттамасының маңыздылығын атап өтті. Қазақ, орыс және ағылшын тіліндегі адам атауын бейнелейтін сөздердегі жұрнақтарға сөзжасамдық салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасалынды. Осының барлығы сөзжасамды тілдік ғалам бейнесі аясында зерттеудің өзектілігін анықтайды.

RESUME

The article is devoted to the productive and unproductive affixes. The author notes the importance of studying word formation and a comparative description of word formation of the Russian, Kazakh and English languages. We carried out a comparative analysis of the name suffixes. All this determines the relevance of the study of word formation in the light of the linguistic picture of the world.

Қ.М. Әшірханова

Нииде Әмер Халисдемир
университеті,
Түркия Республикасы,
PhD докторанты

Қазақ халық емшілігінің фольклордағы көрінісі

Аннотация

Жалпы, халық емшілігінің тарихы өз бастауын адамзаттың өте көне замандардағы кезеңдерінен алады. Бүгінде хайуандар, бауырмен жорғалаушылардың өзі де өз жарақаттарын тілімен жалап залалсыздандырып жатқанын көреміз. Мұның өзі адамзат баласының да ауру түрлеріне қарсы тұруға деген білім қорының өте көне замандардағы адамзаттық рефлкторлық дәрежедегі танымымен сабақтасып жататынын көрсетеді.

Қай халықтың болсын, ғасырлар бойы қалыптасқан халық емшілігі сол халықтың рухани мәдениетімен тығыз байланыста дамығаны сөзсіз. Міне, сондықтан да халық емшілігін тек медициналық тұрғыдағы құндылық ретінде қараудан ары барып, халық емшілігінің қатпарларында қалған халықтың тарихы, мәдениеті мен әдебиетінің іздерін, ондағы сақталып отырған халықтың қуанышы мен арманын, қорқынышы мен үрейін бейнелейтін жалпы ұлттық танымын зерделеуге ұмтылуымыз қажет. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ халық емшілігі тарихының да ұзақ дәуірлермен астасып жатқанын байқаймыз. Оның негізгі үлгілері халықтың ауыз әдебиеті қорында да өз ізін қалдырған.

Түйін сөздер: қазақ, халық емшілігі, фольклор, шамандық, бақсы, сарын, жын, әруақ.

Қазақтың бақсылық өнерін зерттеп-зерделеу XVII ғасырдан басталады. Халық емшілігінің қалыптасқан дәстүрлері мен бақсылық өнері жөніндегі алғашқы анықтамаларды, қазақ даласын кезген орыс пен басқа елдердің саяхатшылары мен зерттеушілері және қазақ ғалымы Ш. Уәлихановтың қолжазбалары арқылы білеміз. Бұл мәселені кеңінен сөз еткендердің қатарында Ә. Диваев, Қ. Жұбанов, С. Сейфуллин, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Х. Досмұхамбетұлы, Ә. Марғұлан, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ә. Қоңыратбаев секілді оқымыстыларымыз бен В. Зелинский, А. Левшин, В. Карамзин, Г. Потанин, В. Васильев, А. Янушкевич секілді ғалымдар, саяхатшылар

болды. Аталған қолжазбалық зерттеулер қазақ халық емшілігі жайлы естеліктердің жазбалық негізін қалады. Ұзақ уақыттан бері халық медицинасын зерттеуші медицина ғылымдарының докторы, профессор Е. Әбілқасымовтың: «Халық медицинасы дегеніміз - өсімдіктер мен жануарлардан алынатын шипалы өнімдер мен минерал заттардың емдік қасиеттері алуан түрлі аурулардың белгілері мен сол аурулардың емдеу тәсілдері және олардан сақтану жолдары туралы тарихи даму барысында халық жадында қалыптасқан тәжірибелік білімдердің біртұтас жүйесі» [1, 3] деген тұжырымы да халық емшілігінің танымдық қырына баса назар аударуымыз қажет екенін айқындайды.

Халық емшілігінің тарихи жетістіктерін зерттеп жүрген, медицина ғылымдарының кандидаты, ғалым Бекен Тұрсын: «Халық емінің өрлеу кезеңдері жазба деректердің жоқтығынан әлі зерттеліп біткен жоқ. Қазақтың халық емінің де тамыры көне дәуірден ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан халық мұрасы. Халық емі жоқ ұлттың бүгінге дейінгі өмірі де, болашағы да болмас еді», – дейді [2, 41]. Мұндай ғылыми тұжырымдама да өмір шындығынан алынғандығын аңғартады. Емшілік саласының тылсым құпиясына философиялық танымдық көзқарасымен тұжырымдарын жазатын профессор Ж. Молдабеков өзінің «Емшіліктің философиялық мәселесі және мәні» деген ғылыми танымдық мақаласында: «Емші елімен бірге көгереді. Емшілік адамға деген жаңа түсінікті, абыройлықты, кең түсінікті, сенімділікті, пайымдаушылықты, мейірімділікті насихаттайды, адамгершілікті әр қырынан пайымдайды. Адам жетілу үшін парызға деген сезімталдық пен сенімділікті иемдену керек. Емшілік дәстүр, әсіресе, шығыстық дәстүр, меніңше зерттеуді күтіп тұрған өзекті мәселелердің санатында», – дей келе, ғалым халық емшілігі жайлы ғылыми талдаулардың аздығы мен болжамдардың жинақталмай жатқандығы туралы тоқтамды білдіреді [3, 203-206].

Шындығында, қазақтың халық емшілігі түгелдей дерлік практикаға негізделген. Оның тәсілдері мен әдістері өмір тәжірибесінен, ғасырлар бойғы байқаудан, жалпы тұрмыс салтынан алынған. Емшілік жайындағы халықтың бар жиған-түйгені, білімі оның халық ауыз әдебиеті үлгілері, фольклорында да көрініс тапқан. Ондай фольклорлық үлгілердің қатарында *бақсылық сарындар*, *арбау өлеңдері*, *бәдік өлеңдерін* атауымызға болады. Себебі фольклордың белгілі бір жанрларын халықтың ескілікті наным-сенімдерінен, салттарынан, әдет-ғұрыптарынан айыра қарау мүмкін емес. Халық шипагерлігінің алғашқы сатысында бақсы-балгерлердің сиқырлы әсерлері мен қарапайым емдіктің халықтық шипалық сипаты қатарласа, адамның ауруын емдеуге үлестерін қосып отырды. Сондықтан да, халық шипагерлері алғаш рет ауруды емдерде көбінесе діни сенімдер мен әдеп-ғұрыптарға негізделді. Тұрмыс-салт жырларының ішіндегі ғұрыптық өлеңдер қатарында аталып жүрген бұл түріне қатысты М. Әуезовтің «Дінмен байланысты өлеңдер» деген мақаласынан да білеміз. Ғалымның айтуынша, мұндай салт жырлары діни мейрамдарға қатысты ораза айы аяқталған соң ораза айт мейрамында орындалатын салт. «Дін өлеңдерінің ендігі бір түрі – ислам дінімен байланысқан өлеңдер» - дей келе, ғалым қазақта мұндай өлеңдердің түрі көп еместігін айтады [4, 46-49].

Қазақ емшілігіндегі бақсылық өнерінің бастау көзі көне түркі заманындағы шамандықта жатыр. В.Г. Богораз шамандық дамудың төрт түрлі кезеңін атайды: бірінші және ең ерте кезеңі – үй ішіндегі бақсылық (отбасылық шамандық). Бұл – шамандықтың рулық қоғамға дейінгі сатысы болса керек. 2-кезең маманданған бақсылар (кәсіби шамандар) пайда болады. Дегенмен, бұл кезеңде олар өз алдына бөлініп шыққан әлеуметтік топқа айнала қоймаған. Тұқым қуалаушылық жолына да бақсылық әлі түспеген. Бақсылардың арнайы тігілген ғұрыптық киімдері жоқ, дабылдарында арнайы нышандық белгілері жоқ, күнделікті тұрмыста қолданылатын дабылмен бірдей. Бақсылық дамудың бұл кезеңі эксимостар мен чукшаларда сақталғанмен бірдей. 3-кезең рулық қоғаммен байланысты (мысалы, тұңғыстар, ненецтер, нивхлар). Бақсының көмекшісі болады. Бақсылардың әлеуметтік және экономикалық ықпалы бұрынғыдан әлдеқайда күшті. Ол енді өндіріске және өнімді бөлуге жетекшілік етеді. Ерекше бақсылық киімі,

ерекше дайындалған дабылы болады. Бұл кезең тайпалық қоғамға немесе ерте таптық қоғамға ұласады. Бұл бақсылықтың түрі сахалар мен буряттарда бар. Мұнда бақсы қоғамдық мерекелер мен құрбандықтарды өткізуде белгілі бір қызметтерді атқарады [6]. 4-кезең – дамыған тайпалық және таптық қоғамда – бақсылық ыдырап, іріп-шіриді. Міне, бақсылықтың бұл типі шорларға, әсіресе қазақтарға тән. Қазақтағы бақсылық туралы Ш.Уәлиханов: «Қазақтар болжаушы сәуегейді бақсы дейді. Бақсылар адын ала болжамын өздерінің рухы атынан айтады. Бақсы кейін келген мұсылман дініне ыңғайластырып, рухтарын періште деп те атайды. Бақсы ойны Қорқыт әулие қобызы күйі арқылы іске асырылады. Ең алдымен, бақсы көмекке жын рухтарын шақырады. Әрбір жынның аты болады... Бақсылар аурудың иесі «зұлым рухтар» деп, олардың қатарына албасты, көнаяқ, жез-тырнақ, сөрел, орман перісі, жын және шайтандарды жатқызған», - дейді [7,159-160].

Халық емшілігін зерттеуші Б. Абылқасымовтың айтуынша, бақсы ойынында жүйелілік, бірізділік болады. Ойын бақсылық ғұрыптар негізінде өткеріледі: бақсының айтар сөзі де, атқарар іс-әрекеті де дәстүрлі ғұрыптарға қатаң бағынады. Қазақ бақсылық өлеңдері әулие-әмбиелерге сыйынудан басталады, аруақтарды шақыру, олармен ақыл-кеңес құру, жындарға тапсырма беру Бақсылық емдеу салттарында олар қағу, көшіру, сабау, жын қайтару т.б. түрлерін жасаған. Сондықтан да бақсы ойынындағы сөз бен әрекетті бөле-жаруға болмайды. Олар бір медальдың екі жағы сияқты [1, 154]. Бізге мәлім жазбаша бақылауларға қарағанда, XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ бақсылығының аясы емдеу, болашақты болжау, жоғалғанды іздеу сияқты қызметтермен шектелетінін аңғарамыз. Қазақтың аса талантты ақыны С. Торайғыров өзінің «Айтыс» дастанында халық шипагерлерінің шипасы жөнінде:

«Мен айтсам сар даланың емшілерін,	Себебі, олар емдейді басшы болып,
Оларды жаратпаған құдай тегін.	Өткендердің өмірі бергендерін.
Қонғызған тәуіптікті тұқымына,	Ел оны сыйламайды тіпті жайға,
Талайға өмір берген қолы жеңіл.	Келмейтін болса егер ешбір пайда.
Оқымаған, тоқыған дарып кеткен,	Теңей жаздап сөйлейтін кейбіреуін,
Еш қазақ жамандамас қылған емін.	Ауруды жазуын да бір құдайға»

- деп [8, 183], халық шипагерлігінің маңызы мен қажеттілігін жырға қосу арқылы, шипагерлік құдіретіне сенімін білдіреді, тоқтам жасайды. Жалпы, «бақсы сарын», «сарын» терминін ғылыми әдебиетте тұңғыш қолданған Шоқан Уәлиханов болатын. Ол бақсының ойыны кезінде қобыздың сүйемелімен орындалатын өлеңді «сарын» дейтінін 1854-1855 жылдар шамасында жазған. Бақсының сарындары ертегі, батырлық жыр немесе мақал-мәтел сықылды кез келген сәтте орындала бермейді, белгілі бір ғұрыпты атқару кезінде ғана орындалады және оны орындайтын кісі – бақсы ғана. Бақсы сарыны бақсы ойынының үстінде орындалады. Бақсы ойыны дәстүрлі ғұрыптар жиынтығынан тұратын сеанс болса, оны өткеруші орталық тұлға – әрине, бақсы. Бақсылар осыларға қарсы өзінің перілері мен жындарынан құрылған әскерлері арқылы ауру адамның денесіне енгенарудың иесі «зұлым рухты» қуып шығарам деп зарлы үнді зікірін салып, Алладан көмек сұрап жылап зарлаған. Бақсылар өзінің ойыны зікірі кезінде көбінесе қыл қобыз, домбыра, аса таяқ, т.б. сазды аспаптар мен әртүрлі қару-жарақтардың (қамшы, пышақ, қанжар, темір) көмегімен және өзіне халықты тез қартату үшін дыбысты күшейтетін темірден жасалған сылдырлақтарды пайдаланған. Бақсылар жөніндегі арнайы жазбаларында ақын С. Сейфуллин өзінің ұғымын ұсынады: «Бақсылар айбатты, әруақты суреттерді елестеткендей сырлы сөздерді үйлестіріп, сабалап, бураша күркіреп, шабынып, әртүрлі жат қимылдар істеп, жылап-сарнап, тыңдаған халықтың сесін басып, өзіне бағындырып, иландырып алады. Қазақ арасындағы бұрынғы бақсылардың ең зоры, ең ескісі атасы Қорқыт саналады» [9, 14].

«Бақсының сарындары әдетте импровизацияға негізделеді» [10, 31]. Ойын алдындағы дайындық рәсімдері толық атқарылып болған соң, бақсы қолына қобызын алып, ойынын бастайды. Алдымен қобыз күйлері орындалады. Күй ырғағына беріліп,

біраз қызып алғаннан кейін бақсы қобыз үніне өзінің мұңлы, зарлы дауысын қосады. «Бақсы, – дейді А.Левшин, – қобызын ойнап, сарнап, ақырын теңселе бастады. Сосын оның денесі музыка ырғағына сай қимыл-қозғалысқа түсті. Дауысы біртіндеп күшейген сайын, оның теңселуі де күшейді». Бақсы, әдетте, өзінің сарынын әулие-әнбиелерге сыйындан бастаған. Тәңірі, Құдай, Алла және де Мұхаммед пайғамбардан бастап, Омар, Оспанға дейінгі сахабалар – бәрі аталады. «Мен оның сөзінен түк те ұққаным жоқ, – дейді А.Янушкевич, – бірақ әртүрлі құдайлардың, әулиелердің ішінде Ысырайыл мен Жебірейіл де болды». Бақсы әулие- әнбиелерге сыйынып болдым-ау деген кезде сарынын аз-кем тоқтатып, отырғандарға: «Ля алла иль алла» (Алладан басқа Алла жоқ) деңдер, – дейді, қатысушылар мұны бір ауыздан қайталайды. Бұдан кейін ол аруақтарды шақыруға кіріседі. Аруақтарды шақырудың бірнеше типі бар. Бақсы кейде тікелей өз ата-бабаларының аруағын шақырады, кейде атақты деген өзге бақсылардың аруағын шақырып жалбарынады. Ал, кейде бұрын-соңды өткен атақты хандардың, батырлардың, бай-мырзалардың аруағын шақырып жалбарынады. Мысалы:

Уақ атасы Ер Көкше,
Ерлігінің белгісі –
Садағына келген сан кісі,

Мылтығына келген мың кісі.
Сарыбай, Сарыш, Өтеулі,
Үш жүзге сексен ат

Бәйгеге қосқан Көрпебай.
Арғы атасы Қарақожа,
Ханда – Абылай,
Қарада – Қазыбек,

Қу дауысты Қазыбек,
Қаракерей Мұрында – Қандыбай,
Шақшақұлы Жәнібек,
Тобықтыда – Дөненбай,

Төрт ұлды Торайғыр,
Жағалбайлы Түнғат,
Қаракерей Қабанбай,

Өте шықты заманында – Құнанбай,
Таздың арғы атасы – Шойынқара,
Қара, Сары, Қондыбай... [11].

Әулие-әнбиелер мен аруаққа сыйыну көбінше іркес-тіркес келеді, кейде араласып та кетеді. Бұлардың бәрі (әулие-әнбиелер, аруақтар) бақсының жебеуші пірлеріне жатады. Пірлерге сыйыну рәсіміне бақсы сарындарының композициялық бастауы ретінде қараған жөн. Бұдан кейін бақсы өзінің көмекші жындарын шақыра бастайды. Олардың әрқайсысына тән номенклатуралық қызмет болады.

Шамандық түсінік бойынша, жындар әлемі екі үлкен лагерьден тұрады: мейірімді жындар (добрые духи) және зиянкес жындар (злые духи). Бақсыға бағынатындары, әрине, мейірімді жындар. Жалпы аты солай болғанмен, олардың өзі іштей жіктеледі екен (пері, жын, шайтан). Бақсы сарындарында жын қатарында пері де, шайтан да атала бергенмен, кейбір бақсылар оларға жеке-жеке мән берген. Әрқайсысына мақтаулы сөз, әсерлі теңеу табуға тырысады. Түсінік бойынша жындар да мұны естиді, суыт хабар жеткен соң, бес қаруын сайланып, алдағы қызу ұрысқа апыр-топыр жинала бастайды. Дауыс жетпеген алыс жерлерге шабарға ат, хабарға ителгі жіберіледі. Бақсының шақыруын естіген жындардың қай-қайсысы да жолға шығуы керек. Бірақ олардың ішінде де елгезегі, еріншегі бар... Сөйтіп, бақсы бірде-бір бос қимыл жасамайды: әрбір әрекетінде астар бар, әрбір қимылында қатаң қалыпқа, өрнекті өлшемге түскен пантомималық мазмұн бар. Бұдан бақсы сарынындағы сөз бен бақсы ойынындағы іс-әрекет арасындағы ерекше байланыс болатыны анық көрінеді [11].

Бақсылық ем сеанстары кезінде бақсы өзін-өзі ойнайды, жын болып ойнайды, фокус көрсетіп ойнайды т.б. Жалпы, бақсылық сиқырлық өнерді басшылыққа алады. Бақсы аталған адам нағыз тылсым күштің иесі. Олар кейде қып-қызыл етіп қыздырған темірді тілімен жалайды, денесін ұрады бір-ақ күймейді, пышақты өз денесіне тигізіп тесіп көрсетеді, бірақ кейін белгі қалмайды тағы да басқа кереметтерді жасайды. Осының бәрі адамның көз алдында жасалғанымен әлі құпиялық жұмбақ күйінде қалуда. Бақсылардың

денеге пышақ (қанжар, қылыш) сұғу фокусын жеке алып қарасақ, әрине, ол иллюзион өнеріне жатады. Бірақ иллюзион өнерін жете меңгеруіне қарамастан, бақсыны иллюзионшы дей алмаймыз. Иллюзионшы өзінің фокусына адамның ақыл-айласы туғызған өнер дүниесі ретінде қараса, бақсы мұны жындары дарытқан күш, ауруға демеу болатын тәсіл деп біледі [11, 31].

«Бақсы сарыны, түптеп келгенде, импровизацияға негізделген көркем шығарма. Түйдек-түйдегімен ағытылған жыр ырғағы науқас пен көрерменді ғана емес, жындарды да тербеуі керек. Бақсының жан алып, жан берген, жын шақырған ащы дауысы, қобыздың бірде ұлып, бірде ышқынған әуені, қоңыраудың сылдыр қаққан сылқым үні бір оркестр құрады. Бұған бақсының әртүрлі оқыс қимылдары, түрлі-түрлі жын бейнесіне енгендегі өрескел қылықтары, көз байлап, көңіл аулайтын сиқырлы фокусы қосылғанда отырғандардың бейтарап қалуы екіталай болар. Бақсының психотерапиялық сеанстарын ұжым болып атқарысады. Ал бұл – көне өнердің белгісі. Әрине, ойынның режиссері де, басты орындаушысы да – бақсының өзі. Сан-салалы өнердің басын түйістіретін, көгендейтін ортақ желі – бақсының сарыны. Бақсы ойынын бейнелі түрде опералық спектакль десек, бақсы сарыны либретто қызметін атқарады, яки сала-сала, тарам-тарам сюжеттік оқиғалардан тұратын күрделі эпикалық шығарма болып табылады» [11, 31].

Бақсылардың қызметтерінің бірі – болжаушылық. Қазақ бақсылары болашақты әртүрлі әдістермен болжаған. Бұлардың ең бастысы, әрине, жындардың көмегіне сүйену. Бақсы кез келген уақытта жындармен араласа алмайды, ойын үстінде ғана тілдеседі. Ал бақсының ойыны біреудің тілегімен, өтінішімен ғана өткерілетіні белгілі. Бақсылар жалпылама сәуегейлік жасамайды, нақты адамдардың тағдыр-талайына, денсаулығына, ісіне қатысты болжамдар жасайды. Ертеде өмір сүргенкейбір жыраулар, батырлар мен билерде де болжампаздық қасиет болған. Мәселен, Қабан жырау орта жасқа келген Райымбек батырға қарап: «Сен көпшілсің, мәңгі үлкен жолдың бойында қаласың», ал Өтеген батырға: «Сенде көпшілсің, уақыт өте келе сүйегің екінші рет жерленеді», - деген болжамы одан бері төрт ғасырдай уақыт өтсе де, болжам өз шындығын дәлелдеп тұр. Бұл қандай құдіреттің әсерімен айылғанын ғылым да және ешкім де шешкен емес.

Біздің дәуірімізге дейін дүниеге келіп, осы дәуір басында 89 жасында бұл дүниеден өткен Майқы би шешен жасы кәриялық жасқа жеткенде, оған болжампаздық қасиет қонып, төрт мың жылдан аса уақытты болжап айтқан екен. Майқы би М. Нострадамустан он төрт ғасыр бұрын өмір сүрсе, оның болжамы М. Нострадамустың болжамынан 237 жыл артық. Майқы бидің айналасында дана адамдар, жұлдызшы, құмалақшы, балшы, емшілер көп болыпты. Майқы би аспан жұлдызының орналасу жағдайына, өңіне қарап жер беті мен аспан әлемінде және адамзат дүниесінде тізіп айтып отырғаны, дәл келсе керек. Майқы би жер, адам, аспан арасындағы құбылыстық өзгерістерді жеткізуде үйлестіруші, талдаушы қызметін сапалы жеткізе білді. Бірде Майқы би: Болғанда ақырзаман су тарылар, Жігітке қарап тұрған қыз артылар - деп» жасаған болжамдық тұжырымдарының кейбіреуі бүгінде шындықтың елесінде көрсетуде [12, 48-59].

Сонымен, қазақ емшілігінің рухани қабатын құрайтын сиқырлы бақсылық емдеу сарындары бірнеше сюжеттік қабаттардан тұрады екен. Ең алдымен – пірлерге сыйыну. Бұл бақсы сарындарының кіріспе бөлімі. Мұның өзіекі саладан тұрады: әулие-әнбиелерге сыйыну, аруақтарға сыйыну. Әулие-әнбиелерге сыйыну типтері – пайғамбарлар мен мұсылмандық әулиелерге мінәжат ету, қазаққа немесе қазақ ішіндегі белгілі бір аймаққа тән баба-әулиелерге сыйыну; атақты хан, батыр, би, байлардың аруағын шақыру, тікелей ата-баба аруағын шақыру, бақсылардың аруағын шақыру. Яғни, бұл кезең сырқат адамды емдеуге келген бақсының өзіне жаратушыдан, әулиелерден, ата-баба аруақтарынан медет сұрап, күш жинау, дайындалу кезеңі. Екінші кезеңі – жын шақыру. Бұл кезеңде бақсы ақыл-кеңес сұрайтын жындарды және сырқатқа дауа табар көмекші, қызметші жындарды шақыруға кіріседі. Магиялық ем рәсімдері жын шақыру жорасына байланыстырыла атқарылады. Ең соңында бақсы жындарға алғысын айтып, қайтару рәсімін жасайды.

Осының барлығы бақсының ауруды емдеу барысында жасалатын әрекеттерінің дінгек қазығы боп табылатын сөз магиясын қолдана білуін көрсетеді. Халық санасында сақталып кейінгі ұрпаққа жеткен бұл фольклордың ерекше түрінде халық емінің құпия қатпарлары жатыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абылқасымов Е. Қазақстанның халық емшілері. – Алматы: Атамұра, 1993. – 124 б.
- 2 Бекен Т. Денсаулық-халық байлығы. – Алматы: Комплекс, 2003. – 151 б.
- 3 Молдабеков Ж. Емшіліктің философиялық мәселесі және мәні // Дәстүрлі емес халық медицинасы/ Ғылыми жинақ. – Алматы: Шалкөде, 2005. – 135–138 бб.
- 4 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 172-173 бб.
- 5 Богораз-Тан В.Г. Религия как тормоз соцстроительства среди малых народностей Севера // Советский Север. - 1932. - № 1-2. – С. 153-154.
- 6 Уәлиханов Ш. Шығармалары. 1940. – 281- б, 1985.159 – б.
- 7 Торайғыров С. Шығармалар жинағы. – Алматы, 2012. – 488 б.
- 8 Сейфуллин С. Шығармалары. 6 том. – Алматы, 1964. – 379 б.
- 9 Қожалымов З. *Шипагерлік дәстүрі және философиясы*. – Алматы 2009.
- 10 Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2013.Т. 93: Магиялық фольклор. – 432 бет.
- 11 Әжіғали Е т.б. Салт дәстүрлер мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Арыс. 2005. – Т. 1. – 356 б.
- 12 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – 217 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы казахской народной медицины, описанные в фольклоре.

RESUME

In the article the issues of the Kazakh folk medicine, described in folklore are considered.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абдыкаликова М.Н. профессор Национальной школы государственной политики Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, кандидат психологических наук
- Абдыров А.М. профессор кафедры профессионального образования КазАТУ им. С. Сейфуллина, доктор педагогических наук
- Алимбаев А.Е. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының PhD докторанты
- Алхабекова М.А. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті Отан тарихы және ҚХА кафедрасының магистранты
- Альжаппарова Б.К. доцент кафедры истории Казахстана ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, кандидат исторических наук
- Аязбаева А.Т. Еуразия гуманитарлық институты педагогика кафедрасының доцент м.а., әлеуметтік ғылымдарының магистрі
- Әшірханова Қ.М. Нииде Өмер Халисдемир университетінің PhD докторанты, Түркия Республикасы
- Базаров Қ.Т. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті Отан тарихы және ҚХА кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Базарбаева К.К. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың дене шынықтыру және спорт кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Байниева К.Т. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті аударма ісі және шетел тілдері кафедрасының доцент м.а., филология ғылымдарының кандидаты
- Бауэр М.Ш. С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті экономикалық теория және құқық кафедрасының меңгерушісі, экономика ғылымдарының докторы, профессор
- Белькович В.Н. старший преподаватель кафедры физической культуры и спорта ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Беркінбаева Г.О. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қазақ филология кафедрасының PhD докторанты
- Бияров Б. С. Аманжолов атындағы ШҚМУ қазақ-орыс филологиясы және журналистика кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Бодаухан Қ. С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті экономикалық теория және құқық кафедрасының аға оқытушысы, экономика ғылымдарының кандидаты
- Догалов А.Н. доцент кафедры экономики и предпринимательства ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат экономических наук
- Доскеева Ш.А. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті филология кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Дьяченко О.В. старший преподаватель кафедры иностранных языков Евразийского гуманитарного института
- Еркишева Ж.С. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
- Ерманова Г.Б. Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті ақпаратты коммуникативтік технологиялар кафедрасының аға оқытушысы,

- Жусупова Р.Ф. жаратылыстану ғылымдары магистрі
профессор кафедрасы теориясы және практикасы иностранның тилдерин
ЕНУ им. Л.Н.Гумилев, кандидат педагогикалық ғылымдары
- Жұмай Н. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың PhD докторанты
- Зейнуллина Ж.Р. ассистент кафедрасы философиясы КазАТУ им. С. Сейфуллина,
докторант PhD
- Ибраева К.Ж. профессор кафедрасы профессиональнóу образованийы КазАТУ
им. С. Сейфуллина, доктор педагогикалық ғылымдары
- Идрисова М.А. старший преподаватель кафедрасы иностранның тилдерин ЕНУ им.
Л.Н. Гумилев
- Исаева Ж.И. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
қазақ филология кафедрасының қауымдастырылған профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты
- Кайранбеков Б.О. доцент кафедрасы экономикасы және предпринимательства ЕНУ
им. Л.Н. Гумилев, кандидат экономикалық ғылымдары
- Кенжебаева Т.Б. Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті анатомия,
физиология және дефектология кафедрасының меңгерушісі, PhD
докторы, доцент
- Копеева А.С. магистрант кафедрасы социальной педагогикасы және самопознания
ЕНУ им. Л.Н. Гумилев
- Куанбаева Б.У. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
физика және техникалық пәндер кафедрасының
қауымдастырылған профессоры, педагогика ғылымдарының
кандидаты
- Құралқанова Б.Ш. Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті қазақ тілі
және әдебиеті кафедрасының доценті, филология
ғылымдарының кандидаты
- Құрманғожаева Э.С. Алматы менеджмент университеті Тілдерді дамыту
орталығының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Құсайынова Ж.А. С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
тәрбие ісі жөніндегі проректоры, филология ғылымдарының
докторы, доцент
- Макашева С.М. М. Қозыбаев атындағы СҚМУ қазақ тілі мен әдебиеті
кафедрасының магистранты
- Мандыкаева А.Р. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және
өзін-өзі тану кафедрасының доцент м.а., психология
ғылымдарының кандидаты
- Мубаракوف А.М. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың информатика кафедрасының
профессоры, педагогика ғылымдарының докторы
- Нұрсұлтанқызы Ж. Болашақ университеті филология және журналистика
кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының
кандидаты, доцент
- Оңғарбаева М.Б. Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті ақпаратты
коммуникативтік технологиялар кафедрасының меңгерушісі,
педагогика ғылымдарының кандидаты
- Процюк О.А. старший преподаватель кафедрасы физической культуры и
спорта ЕНУ им. Л.Н. Гумилев
- Рахимжанова М.М. старший преподаватель кафедрасы социальной педагогикасы және
самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилев, кандидат педагогикалық
ғылымдары
- Рахимов М.И. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан

- Саинова Л.А. тарихы және философия кафедрасының PhD докторанты
директор филиала АО НЦПК «Өрлеу» ИПК ПР по г.Астана,
магистр педагогических наук
- Сарсекеев Б.С. заведующий кафедрой педагогики Евразийского гуманитарного
института, доктор педагогических наук, профессор
- Сатыбалдин А.С. Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті қазақ тілі
және әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, филология
магистрі
- Сейітова Ш.Б. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті филология
кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Сейтхожина Д.А. доцент кафедры экономики и предпринимательства ЕНУ
им. Л.Н. Гумилева, кандидат экономических наук
- Смагулова Б.М. старший преподаватель кафедры иностранных языков ЕНУ им.
Л.Н. Гумилева, магистр педагогических наук
- Султанова С.М. старший преподаватель кафедры иностранных языков
Евразийского гуманитарного института, магистр гуманитарных
наук
- Сыздықов Қ.Ә. Сулейман Демирел Университеті тілдік білім беру және
гуманитарлық ғылымдар кафедрасының ассистент профессоры,
педагогика ғылымдарының кандидаты
- Тайманова С. Болашақ университеті филология және журналистика
кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Таласпаева Ж.С. М. Қозыбаев атындағы СҚМУ қазақ тілі мен әдебиеті
кафедрасының профессоры, «Рухани жаңғыру» жобалық
офисінің жетекшісі, филология ғылымдарының кандидаты
- Ташкеев Д.С. доцент кафедры педагогики Евразийского гуманитарного
института, кандидат педагогических наук
- Төлебаева Қ.Т. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті филология
кафедрасының доцент м.а., филология ғылымдарының
кандидаты
- Трубицкая Л.А. старший преподаватель кафедры физической культуры и
спорта ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Тусупбекова М.Ж. доцент кафедры иностранных языков ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
кандидат педагогических наук
- Уразбаева Г.Т. и.о. профессора кафедры социальной педагогики и самопознания
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, доктор педагогических наук
- Хамзина Г.С. М. Қозыбаев атындағы СҚМУ қазақ тілі мен әдебиеті
кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Шамбилова Г.К. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
стратегиялық, инновациялық және халықаралық даму
департаментінің директоры, химия ғылымдарының докторы,
профессор
- Шаушенова А.Г. С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кафедрасының аға
оқытушысы, техника ғылымдарының кандидаты
- Volkova L.V. Head of the Department of Foreign Languages, Candidate of
Pedagogical Science, Docent, The Eurasian Humanities Institute
- Ospanova Ya.N. Prorector on educational work, Candidate of Pedagogical Science,
Acting Professor of the Department of Pedagogy, The Eurasian
Humanities Institute